DICTIONARY
OF GEOGRAPHY
for SCHOOLS (Trilingual)

भूगोल का
शब्दकोश
विद्यालयों के लिए (त्रिभाषी)

جغرافیہ کی
لغت
اسکولوں کے لیے (سہ لسانی)

RTE Act, 2009

Now, Each and Every Child (6-14 years)

Whoever They Are! (non-enrolled? or drop-out?)
Wherever They Are! (in the street? or of the street?)
Whatever They May Be Doing! (supporting parents, roaming unattended)
Have A Right to Schooling and Learning!
Through SPECIAL TRAINING!!!!!

— Pushpa Mandal

WE CAN!

Good teaching can't happen without student learning, (so)
Make them learn!

For further enquiries, please visit www.ncert.nic.in or contact the Business Managers at the addresses of the regional centres given on the copyright page.

Cover 2 and 3.indd 2-3

Aa

abiotic: Non-living (physical and chemical) components of the environment that influence an ecosystem e.g. rocks, water and air.

अजैव : पर्यावरण के निर्जीव (भौतिक व रासायनिक) भाग जो पारितंत्र को प्रभावित करते हैं, जैसे-शैल (चट्टान), जल, वायु।

غیر حیاتی: ماحول کے غیر حیاتی (طبیعی اور کیمیائی) ترکیبی اجزا جو کسی ماحولیاتی نظام پر اثر انداز ہوتے ہیں، جیسے چٹان، پانی اور ہوا۔

aborigines: Indigenous people inhabiting an area before invasion or colonisation. The original inhabitants of Australia prior to the arrival and settling of Europeans and Santhals, Mundas, and Todas, in India are considered as aborigines.

आदिवासी : किसी क्षेत्र के मूल निवासी या उस क्षेत्र में आक्रमण अथवा उपनिवेशन से पूर्व रहने वाले देशज लोग। उदाहरण के लिए, आस्ट्रेलिया में यूरोपीय लोगों के आगमन एवं बसने से पूर्व वहाँ रहने वाले मूल निवासियों तथा भारत में संथाल, मुंडा एवं टोडा को आदिवासी माना जाता है।

اصل/قدیم باشندے: کسی خطے میں بیرونی لوگوں کی آمد یا نوآبادکاری سے پہلے کے موجود باشندے۔ مثلاً آسٹریلیا میں یورپی لوگوں کے آنے اور بسنے سے پہلے وہاں موجود قدیم باشندوں یا ہندوستان کے سنتھال، منڈا اور ٹوڈا قبائل کو اصل/قدیم باشندے مانا جاتا ہے۔

abrasion: The wearing down of surface rocks due to friction of moving materials, which are transported by agents of erosion such as running water, glaciers, waves and winds.

अपघर्षण : गतिशील पदार्थों के घर्षण से सतही शैलों का घिसना, जिसे अपरदन के कारकों, जैसे- प्रवाही जल, हिमनद, तरंग तथा पवन द्वारा परिवाहित कर दिया जाता है।

خراشیدگی: متحرک مادوں کی رگڑ سے سطحِ زمین کی چٹانوں کا گھسنا یا کھرچنا۔ یہ متحرک مادے کٹاؤ کرنے والے عوامل مثلاً بہتے ہوئے پانی، گلیشیروں، موجوں اور ہواؤں کے ذریعے اِدھر سے اُدھر لے جائے جاتے ہیں۔

absolute humidity: The actual amount of water vapour present per unit volume of air. It is usually expressed in gm/kg.

निरपेक्ष आर्द्रता : वायु की प्रति इकाई आयतन में उपस्थित जलवाष्प की वास्तविक मात्रा। इसे सामान्यत: ग्रा./कि.ग्रा. में अभिव्यक्त किया जाता है।

مطلق رطوبت: ہوا کے فی اکائی حجم میں موجود آبی بخارات کی اصل مقدار۔ اسے عام طور پر گرام فی کلوگرام میں ظاہر کیا جاتا ہے۔

abyssal plain: A deep sea plain lying beyond the continental slope.

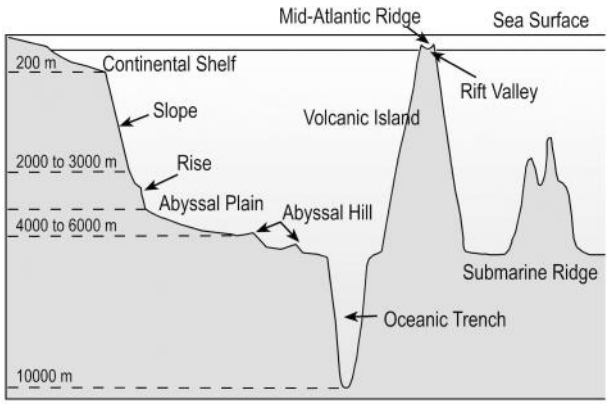

Abyssal Plain

वितलीय मैदान (गंभीर सागरीय मैदान): महाद्वीपीय ढाल से आगे स्थित गहरा समुद्री मैदान।

پاتالی میدان: براعظمی ڈھال سے آگے ایک گہرا سمندری میدان۔

accessibility: The ease with which a particular location may be reached from other locations. It is usually measured in terms of distance, time, effort and cost.

अभिगम्यता : वह सुविधा/ सुगमता जिसके द्वारा किसी विशेष स्थान पर अन्य स्थानों से पहुँचा जा सकता है। इसे सामान्यत: दूरी, समय, प्रयत्न एवं लागत के आधार पर मापा जाता है।

رسائی: ایک مقام سے دوسرے مقام تک آسانی سے پہنچنا۔ اس کی پیمائش عام طور پر فاصلے، وقت، کوشش اور لاگت کی بنیاد پر کی جاتی ہے۔

acculturation: Processes of modification of cultures when two or more cultures interact and influence each other.

परसंस्कृतिग्रहण : संस्कृतियों में रूपांतरण की प्रक्रियाएँ। जब दो या दो से अधिक संस्कृतियाँ आपस में मिलती हैं और एक-दूसरे को प्रभावित करती हैं।

ثقافتی مطابقت: دو یا دو سے زیادہ ثقافتوں کے باہم ملنے اور اثر انداز ہونے سے، ثقافتوں میں ہونے والی تبدیلیوں کا عمل۔

acre: A unit of area measurement in British system. One acre is equal to 4840 sq. yards or 4046.873 m^2.

एकड़ : ब्रिटिश व्यवस्था से क्षेत्रफल मापने की प्रचलित इकाई। एक एकड़ 4840 वर्ग गज अथवा 4046.873 वर्ग मीटर के बराबर होता है।

ایکڑ: برطانوی نظام میں رائج کسی رقبے کی پیمائش کی ایک اکائی۔ ایک ایکڑ 4840 مربع گز یا 4046.873 مربع میٹر کے برابر ہوتا ہے۔

adiabatic: The process of change in temperature in an ascending or descending air parcel without external loss or gain of heat due to expansion or compression of air.

रुद्धोष्म : आरोही (ऊपर उठती) अथवा अवरोही (नीचे उतरती) वायु राशि/ संहति में तापमान में बदलाव की क्रिया। यह क्रिया वायु के विस्तार या संपीडन से होती है और इसमें किसी बाहरी ताप स्रोत का योगदान नहीं होता।

مزاحمِ حرارت: کسی قطعۂ ہوا کے اوپر چڑھنے یا نیچے اترنے کے دوران درجۂ حرارت میں تبدیلی کا عمل۔ اس میں ہوا کے پھیلنے یا سکڑنے کے سبب حرارت نہ ضائع ہوتی ہے نہ حاصل ہوتی ہے۔

adiabatic lapse rate: The rate at which temperature decrease in an air parcel, when it is expanded without any external source of heat. When a parcel of dry air rises, it expands with height and cooling takes place at a rate of 0.98°C/100m. The opposite occurs when a parcel of air descends causing compression.

रुद्धोष्म ह्रास दर : वह दर जिस पर किसी वायु राशि/ संहति में बिना किसी बाह्य ताप स्रोत के विस्तार के कारण तापमान घटता है। जब शुष्क वायु राशि ऊपर उठती है, तब ऊँचाई के साथ उसका विस्तार होता है एवं तापमान 0.98° से. प्रति 100 मी. की दर से कम होता है। जब वायु राशि नीचे आती है तो संपीडन के कारण इसका विपरीत रूप देखने को मिलता है।

مزاحمِ حرارت کی شرحِ تخفیف: کسی بیرونی حرارت کے بغیر قطعۂ ہوا کے پھیلنے کے دوران درجۂ حرارت میں تخفیف کی شرح۔ جب کوئی خشک قطعۂ ہوا اوپر اٹھتا ہے تو پھیلتا ہے اور اس کے ٹھنڈا ہونے کی شرح 0.98°C/100m ہوتی ہے۔ اس کے برعکس اس وقت ہوتا ہے جب قطعۂ ہوا نیچے اترتے ہوئے سکڑتا ہے۔

adolescence: A transition period between childhood and adulthood. People in the age-group of 10-19 years are called adolescents.

किशोरावस्था : बाल्यावस्था एवं वयस्क अवस्था के बीच का संक्रमण काल। 10-19 वर्ष के आयु वर्ग के लोग किशोर कहलाते हैं।

نوبلوغت: بچپن اور سنِ بلوغ کے درمیان عبوری دور۔ 10 سے 19 سال کی عمر کے لوگ نوبالغ کہے جاتے ہیں۔

advection: Horizontal transfer of energy and mass in fluid material such as air and water as opposed to transfer of energy and mass in vertical movement called convection.

अभिवहन : तरल एवं गैसीय पदार्थों, जैसे-जल और वायु में ऊर्जा एवं द्रव्यमान का क्षैतिज स्थानांतरण अभिवहन कहलाता है। इसके विपरीत ऊर्जा एवं द्रव्यमान का ऊर्ध्वाधर स्थानांतरण संवहन कहलाता है।

افقی حرکتِ توانائی: ہوا اور پانی جیسے سیال مادوں میں توانائی اور کمیت کی افقی حرکت، جو توانائی اور کمیت کی عمودی حرکت (Convection) کے برعکس ہے۔

aeolian: Processes and features related to wind. The erosion, transportation and deposition of materials by wind on the Earth's surface are called aeolian processes. Sand blasting is an example of aeolian erosion and sand dune is an example of aeolian deposition.

वायूढ़/ वातोढ़ : पवन से संबंधित प्रक्रियाएँ एवं आकृतियाँ। पवन द्वारा धरातल पर पदार्थों के अपरदन, परिवहन एवं निक्षेपण को वायूढ़/ वातोढ़ प्रक्रियाएँ कहा जाता है। बालू घर्षण वायूढ़ अपरदन का एवं बालू टिब्बा वायूढ़ निक्षेपण का उदाहरण है।

ہوا سے بننے والی زمینی ہیئت: ہوا سے متعلق اعمال اور ہیئتیں۔ سطحِ زمین پر ہوا کے ذریعے کٹاؤ، مختلف مادوں کی منتقلی اور ان کے جماؤ کو ہوا سے متعلق اعمال کہتے ہیں۔ ریت کا اڑنا، ہوا کے ذریعے کٹاؤ کی اور ریت کا تودہ ہوا کے ذریعہ جماؤ کی مثال ہے۔

aerial photograph: A photograph of the Earth's surface taken from the air by an aerial camera mounted on an aircraft.

वायव फ़ोटो : वायुयान में लगे हुए कैमरे के द्वारा ऊँचाई से लिया गया धरातल का छायाचित्र (फ़ोटोग्राफ़)।

فضائی تصویر: طیارے پر نصب شدہ کیمرے سے سطحِ زمین کی کھینچی گئی تصویر۔

afforestation: Planting vegetation in an area to increase forest cover. It helps in improving the overall quality of the environment.

वनरोपण : किसी क्षेत्र में वन आवरण को बढ़ाने के लिए किया गया वनस्पति रोपण। यह पर्यावरण के पूर्ण रूप से गुणात्मक सुधार में सहायता करता है।

دشت/جنگل کاری: کسی علاقے میں جنگلات کی توسیع کے لیے پیڑ پودے لگانا۔ اس سے ماحول کے مجموعی معیار کو بہتر بنانے میں مدد ملتی ہے۔

age composition: Number of people in different age-groups of a region.

आयु संघटन : किसी क्षेत्र में विभिन्न आयु वर्ग के लोगों की संख्या।

عمر زمرہ بندی: کسی علاقے میں مختلف عمر کے لوگوں کی تعداد۔

Agenda 21: A declaration signed by world leaders in 1992 at the United Nations Conference on 'Environment and Development', Rio de Janeiro, Brazil, to promote sustainable development.

एजेंडा-21: रियो-डी-जेनेरियो, ब्राज़ील में 1992 में 'पर्यावरण एवं विकास' पर आयोजित संयुक्त राष्ट्र सम्मेलन में सतत पोषणीय विकास को प्रोत्साहन देने हेतु विश्व के नेताओं द्वारा हस्ताक्षर किया गया घोषणा पत्र।

ایجنڈا 21: 1992 میں پائدار ترقی کے فروغ کے لیے ریوڈی جنیرو، برازیل میں اقوام متحدہ کی ماحول اور ترقی سے متعلق کانفرنس میں عالمی رہنماؤں کا دستخط شدہ اعلامیہ۔

age-sex pyramid: A diagrammatic representation of the age and sex composition of the population for a geographical region at a specific time. It usually looks like a pyramid.

आयु लिंग पिरामिड: किसी विशिष्ट समय पर किसी भौगोलिक प्रदेश की जनसंख्या के आयु एवं लिंग संरचना का आरेखी निरूपण। यह सामान्यत: पिरामिड की भांति दिखाई देता है।

عمر۔جنس اہرام: کسی مخصوص وقت میں کسی جغرافیائی خطے کی آبادی میں عمر اور جنس کے تناسب کی تصویری نمائندگی، جو عموماً اہرام جیسی نظر آتی ہے۔

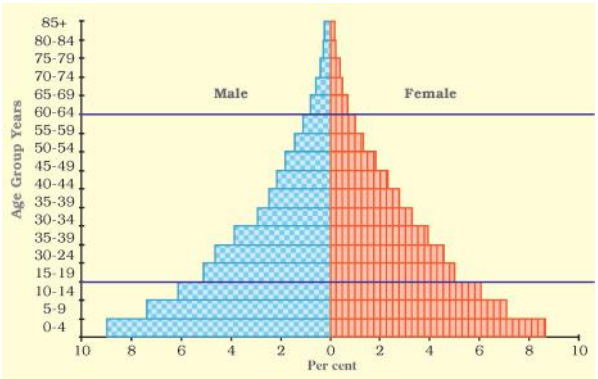

Age-Sex Pyramid

agglomeration: The grouping of people and activities in an area for the purpose of gaining mutual benefits. e.g. an industrial city or a port town.

समूहन: किसी क्षेत्र में परस्पर हितों का लाभ उठाने के लिए लोगों एवं क्रियाकलापों का एकत्रीकरण। जैसे एक औद्योगिक शहर अथवा पत्तन नगर।

مجموعہ بندی: باہمی فوائد کے حصول کے لیے کسی علاقے کے افراد اور سرگرمیوں کی زمرہ بندی۔ مثلاً کوئی صنعتی یا بندرگاہی شہر۔

agglomeration economy: Benefits derived by an individual/firm through its close proximity to a concentration of various activities without making any direct effort. It is cost-effective and improves the efficiency through sharing institutions, infrastructure, market, labour, and other facilities.

समूहन अर्थव्यवस्था: किसी व्यक्ति/फ़र्म द्वारा बिना सीधे प्रयास किए विभिन्न क्रियाकलापों के संकेंद्रण की निकटता के कारण प्राप्त किए गए लाभ। यह निकटता व्यय-प्रभावी होती है तथा इससे संस्थाओं, आधारिक संरचना, बाज़ार, श्रम एवं अन्य सुविधाओं की भागीदारी के कारण क्षमता में सुधार आता है।

مجموعہ بند معیشت: کسی براہِ راست کوشش کے بغیر مختلف سرگرمیوں کے کسی مرکز سے قربت کے سبب کسی فرد/کمپنی کو حاصل ہونے والے فوائد۔ یہ معیشت کفایتی ہونے کے ساتھ ساتھ اداروں، بنیادی سہولتوں، بازار، مزدوروں اور دیگر آسانیوں میں اشتراک کے ذریعے کارکردگی کو بہتر بناتی ہے۔

aggradation: Building-up of the land surface due to depositional processes of wind, river, glaciers and waves.

अधिवृद्धि: पवन, नदी, हिमनद एवं तरंगों की निक्षेपण प्रक्रियाओं द्वारा स्थल पृष्ठ का अधिनिर्माण।

ہموار کاری: ہوا، بہتے ہوئے پانی، گلیشیر اور موجوں کے ذریعے جماؤ کے نتیجے میں سطحِ زمین کا ہموار ہونا۔

agrarian: Pertains to agricultural system which combines agriculture and animal husbandry.

कृषिक: इसका संबंध उस कृषि व्यवस्था से है जिसमें कृषि एवं पशुपालन दोनों सम्मिलित हैं।

زرعی: ایک ایسا زرعی نظام جس میں زراعت اور مویشی پروری یک جا ہوں۔

agrarian reform: Process of change in the pattern of land ownership, agricultural credit, technology, and market either through government or community initiative.

कृषि सुधार: सरकार अथवा सामुदायिक पहल/ उपक्रमण द्वारा भूस्वामित्व, कृषिगत उधार, प्रौद्योगिकी एवं बाज़ार आदि के प्रतिरूप में बदलाव की प्रक्रिया।

زرعی اصلاح: سرکاری یا عوامی اقدام کے ذریعے ملکیتِ اراضی، زرعی قرضوں، ٹکنالوجی اور بازار کی نوعیت میں تبدیلی کا عمل۔

agriculture: It is a practice of cultivating soil for raising crops and rearing livestock. The word is derived from Latin words *ager* (agri) meaning soil, and *culture* meaning cultivation.

कृषि: यह फसलें उगाने के लिए मृदा जुताई एवं पशुधन के पालन-पोषण की प्रक्रिया है। अंग्रेज़ी में इसे एग्रीकल्चर कहते हैं, जिसकी उत्पत्ति लैटिन शब्दों *एगर* (एग्री) जिसका अर्थ 'मृदा' एवं *कल्चर* जिसका अर्थ 'संवर्धन' से हुई है।

زراعت: زمین پر کاشت کرنے کا وہ طریقہ جس میں فصلیں اگانے کے ساتھ ساتھ مویشی پروری بھی کی جاتی ہے۔ انگریزی میں اسے ایگری کلچر کہتے ہیں جو لاطینی لفظ Ager اور Culture سے ماخوذ ہے جس میں ایگری کا مطلب ہے مٹی اور کلچر کا مطلب کاشت ہے۔

agro-based industries: Industries using plant and animal products as their raw materials. e.g. food

processing, cotton textile, dairy and leather industries.

कृषि-आश्रित उद्योग : वे उद्योग जो वनस्पति एवं प्राणी उत्पादों का प्रयोग कच्चे माल के रूप में करते हैं। उदाहरणत: खाद्य संसाधन, सूती वस्त्र, डेरी एवं चर्म उद्योग।

زراعت پر مبنی صنعت: ایسی صنعتیں جہاں پودوں اور جانوروں کی پیداوار کو خام مال کی حیثیت سے استعمال کیا جاتا ہے۔ جیسے غذا سازی، سوتی کپڑے، دودھ سے بنی اشیا اور چمڑے کی صنعتیں۔

agro-forestry: Cultivation of trees along with crops on agricultural land. It also includes rearing of livestock.

कृषि-वानिकी : कृषि भूमि पर फसलों के साथ वृक्षों को लगाना। इसके अंतर्गत पशुधन का पालन-पोषण भी आता है।

زرعی جنگل بانی: زرعی زمین پر فصلوں کے ساتھ ساتھ پیڑ پودے اگانا۔ اس میں مویشی پالنا بھی شامل ہے۔

agronomy: The branch of agriculture science which deals with scientific cultivation of crops.

सस्यविज्ञान : कृषि विज्ञान की वह शाखा जो फसलों की वैज्ञानिक कृषि से संबंध रखती है।

زرعی اقتصادیات: زرعی سائنس کی وہ شاخ جس میں فصلوں کی سائنٹفک کاشت سے بحث کی جاتی ہے۔

air: The mixture of gases surrounding the Earth (See also atmosphere).

वायु : पृथ्वी को चारों ओर से घेरे हुए गैसों का मिश्रण (देखें वायुमंडल)।

ہوا: زمین کے اردگرد مختلف گیسوں کا مجموعہ۔ (Atmosphere بھی دیکھیے)۔

air current: A stream of air (See also wind).

वायु प्रवाह : वायु का ऊर्ध्वाधर प्रवाह (देखें पवन)।

ہوا کی رَو/لہر: ہوا کا بہاؤ (مزید دیکھیں، باد)۔

air mass: A body of air extending over hundreds of kilometres with relatively uniform temperature and humidity characteristics that are acquired due to long contact with the place of its origin.

वायु राशि (संहति): सैकड़ों वर्ग किलोमीटर तक विस्तृत वायु जिसमें अपेक्षाकृत तापमान एवं आर्द्रता की विशेषताएँ एक समान होती हैं। ये विशेषताएँ लंबे समय तक उत्पत्ति के स्थान से संपर्क के कारण वायु राशि द्वारा ग्रहण की जाती हैं।

تودۂ ہوا: سیکڑوں کلومیٹر پر پھیلی ہوا کی جسامت جس کا درجۂ حرارت اور رطوبت نسبتاً یکساں رہتے ہیں اور جو اس کے اصل مقام کے ساتھ طویل رابطے کی وجہ سے پیدا ہوتے ہیں۔

air pollution: The presence of harmful substances in the air in quantities exceeding tolerance limits of all form of life.

वायु प्रदूषण : वायु में उपस्थित हानिकारक पदार्थों की वह मात्रा जो जीवन के सभी प्रकारों के लिए सहन सीमा से अधिक है।

فضائی آلودگی: ہوا میں ایسے نقصان دہ مادوں کی مقدار جو تمام جانداروں کی قوتِ برداشت سے باہر ہو۔

airport: A place where aeroplanes land and take off.

हवाई पत्तन : वह स्थान जहाँ विमान उतरते हैं एवं उड़ान भरते हैं।

ہوائی اڈہ: وہ جگہ جہاں جہاز اترتے اور اڑان بھرتے ہیں۔

algae: Diverse groups of simple, plant-like organisms. Like plants, most algae use the energy of sunlight to make their own food by a process called photosynthesis. Unlike plants algae do not have roots, leaves and other structures typical of plants. They are the most important photosynthesising organism on Earth.

शैवाल : पौधे जैसे सरल जीवों का विविध समूह। पौधों की भांति अधिकांश शैवाल प्रकाश संश्लेषण प्रक्रिया द्वारा सूर्य के प्रकाश से ऊर्जा लेकर अपना भोजन स्वयं बनाते हैं। शैवाल की जड़ें, पत्तियाँ एवं विशिष्ट संरचनाएँ पौधों जैसी नहीं होती। वे पृथ्वी पर सबसे महत्वपूर्ण प्रकाश संश्लेषणी जीव हैं।

کائی: سادہ نباتاتی عضویوں کے مختلف زمرے۔ پودوں کی طرح بیشتر کائی اپنی غذا بنانے کے لیے سورج کی روشنی کی توانائی کو اپنے کام میں لاتی ہیں۔ اس عمل کو ضیائی تالیف (Photosynthesis) کہتے ہیں۔ پودوں کے برخلاف الگی میں پودوں سی مخصوص جڑیں، پتیاں اور دیگر شکلیں نہیں ہوتیں۔ یہ زمین پر ضیائی تالیف کرنے والے اہم ترین عضویے ہیں۔

alkaline soils: Soils having a very high content of sodium and calcium and pH of more than 7.0.

क्षारीय मृदा : वह मृदा जिसमें सोडियम एवं कैल्सियम की मात्रा बहुत अधिक हो एवं जिसकी pH 7.0 से अधिक हो।

الکلی مٹی/کھاری مٹی: وہ مٹی جس میں سوڈیم اور کیلشیم کی مقدار بہت زیادہ اور جس کا pH 7. 0 سے اوپر ہو۔

alluvial cone: A cone-shaped deposit of coarse material at the base of hill/mountain by streams. It is similar to alluvial fans in shape but it is steeper, smaller in size and has thicker deposits of coarser materials.

जलोढ़ शंकु : सरिताओं द्वारा गिरिपाद पर स्थूल सामग्री का निक्षेप, जो शंकु के आकार का होता है। यह आकृति में जलोढ़ पंख जैसा दिखता है, किंतु इसका ढाल खड़ा, आकार अपेक्षाकृत छोटा एवं स्थूल सामग्री का सघन निक्षेप होता है।

سیلابی مخروط: پہاڑی/پہاڑ کے دامن میں چشموں کے ذریعے موٹے مادوں کا مخروط نما جماؤ۔ یہ شکل میں سیلابی پنکھ جیسا ہوتا ہے لیکن یہ زیادہ تیز ڈھلان والا اور حجم میں نسبتاً چھوٹا ہوتا ہے اور اس میں موٹے مادوں کا بھاری جماؤ ہوتا ہے۔

alluvial fan: A fan-shaped deposit of sand and gravel

left by a river at a place where it emerges from the narrow valley through mountains and flows over a plain. These deposits spread over a wide area and the river splits into a number of channels.

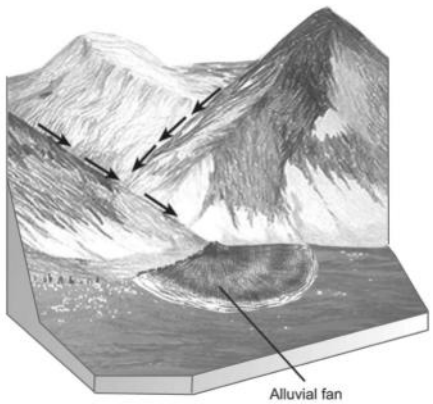

Alluvial Fan

जलोढ़ पंख : जहाँ नदी पर्वतों की संकीर्ण घाटियों से निकल कर मैदानों में प्रवेश करती है, वहाँ नदी द्वारा उस स्थान पर छोड़ा गया बालू एवं बजरी का निक्षेप। यह निक्षेप एक विस्तृत क्षेत्र में फैल जाता है एवं नदी बहुत-सी वाहिकाओं (चैनलों) में विभाजित हो जाती है।

سیلابی پنکھ : پنکھ کی شکل میں ریت اور کنکر کا ذخیرہ جسے دریا ایسے مقام پر چھوڑ جاتا ہے جہاں وہ پہاڑوں سے ہوتا ہوا تنگ گھاٹی سے نکلتا اور کسی میدان میں بہتا ہے۔ یہ ذخیرے بڑے رقبے پر پھیلے ہوتے ہیں جن کی وجہ سے دریا کئی شاخوں میں بٹ جاتا ہے۔

alluvial plain: Plain formed by riverine deposits e.g. Indo-Gangetic plain.

जलोढ़ मैदान : नदीय निक्षेप से बने मैदान, जैसे-सिंधु-गंगा का मैदान।

سیلابی میدان: دریا کے ذریعے چھوڑے ہوئے رسوبی مادوں سے بنا ہوا میدان، جیسے سندھ۔گنگا میدان۔

alluvial soil: Soil composed of sand, silt and clay deposited by rivers.

जलोढ़ मृदा : वह मृदा जो नदियों द्वारा निक्षेपित महीन बालू, गाद एवं चिकनी मिट्टी से बनी है।

سیلابی مٹی: دریاؤں کے ذریعے جمع کی گئی ریت، گاد اور چکنی مٹی سے بنی مٹی۔

alluvium: Finer sediments transported and deposited by rivers.

जलोढ़क : नदियों द्वारा परिवाहित एवं निक्षेपित महीन अवसाद।

سیلابی: دریاؤں کے ذریعے جمع کی گئی اور منتقل کی گئی باریک مٹی۔

alpine: Refers to the Alps in Europe and is used to describe relief, climate or vegetation associated with high mountains.

अल्पाइन : इसका संबंध यूरोप में आल्प्स पर्वत श्रेणी से है। इसका प्रयोग उच्च पर्वतों से संबंधित उच्चावच, जलवायु अथवा वनस्पति का वर्णन करने के लिए भी किया जाता है।

آلپی: اس کا تعلق یوروپ کے آلپس پہاڑی سلسلوں سے ہے اور اس کا استعمال بلند پہاڑوں پر پائے جانے والے خدوخال، آب وہوا اور نباتات کے بیان کے لیے کیا جاتا ہے۔

altimetre: An instrument to measure height of a place above mean sea-level.

तुंगतामापी : एक यंत्र जिसका प्रयोग माध्य समुद्र तल से किसी स्थान की ऊँचाई मापने के लिए किया जाता है।

بلندی پیما، آلٹی میٹر: اوسط سطح سمندر سے کسی مقام کی بلندی کو ناپنے کا آلہ

altitude: Height of a place above the mean sea-level. It is usually expressed in metre or feet. Mean sea level is taken as zero.

तुंग/ऊँचाई : माध्य समुद्र तल से किसी स्थान की ऊँचाई। इसे सामान्यत: मीटर में अभिव्यक्त किया जाता है। माध्य समुद्र तल को शून्य लिया जाता है।

بلندی: اوسط سطح سمندر سے کسی مقام کی بلندی۔ اسے عام طور پر میٹر یا فٹ میں ظاہر کیا جاتا ہے۔ اوسط سطح سمندر کو صفر مانا جاتا ہے۔

alto cumulus: A type of medium cloud in bands of globular masses (See also clouds).

मध्यकपासी : मध्यम ऊँचाई के मेघों का एक प्रकार, जो गोलाकार समूहों में दिखते हैं (देखें मेघ)।

بلند انباری: درمیانی بادلوں کی ایک قسم جو روئی کے گالے کی طرح نظر آتا ہے (مزید دیکھیں بادل)۔

alto stratus: A type of medium sheet cloud of varying thickness usually grey in colour (See also clouds).

मध्यस्तरी : मध्यम ऊँचाई के मेघों का एक प्रकार जो सामान्यत: धूसर रंग के विभिन्न मोटाई वाले परत के रूप में दिखते हैं (देखें मेघ)।

بلند چادر نما بادل: عام طور پر بھورے رنگ میں مختلف موٹائی کے درمیانی چادر نما بادلوں کی ایک قسم (مزید دیکھیں بادل)۔

anabatic wind: A local wind blowing up the valley during the day, caused by heating of hill slopes.

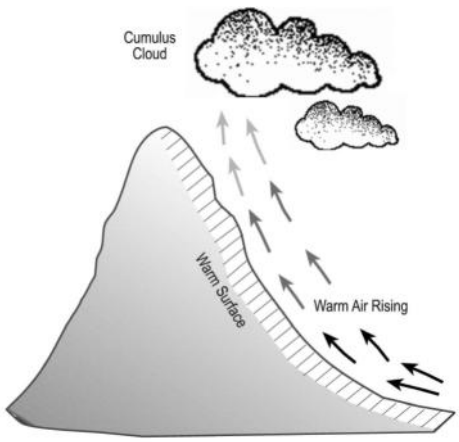

Anabatic Wind

आरोही पवन : एक स्थानीय पवन, जो दिन में पहाड़ी ढलानों के गर्म होने के कारण घाटी में ऊपर की ओर बहती है।

فرازی ہَوا: پہاڑی ڈھلان کے گرم ہونے کے سبب دن کے دوران وادی میں چلنے والی ایک مقامی ہوا۔

anemometer: An instrument to measure wind speed.

पवनवेगमापी : पवन के वेग को मापने का एक यंत्र।

بادپیما: ہوا کی رفتار کی پیمائش کا آلہ۔

aneroid barometer: An instrument comprised of partially vacuum boxes used for measuring atmospheric pressure.

Aneroid Barometer

निर्द्रव वायुदाबमापी : वायुमंडलीय दाब को मापने का एक यंत्र जिसमें अंशत: निर्वात (वायु विहीन) डिब्बों का प्रयोग किया जाता है।

انی رائڈ دباؤ پیما: جزوی طور پر ہوا سے خالی ڈبوں پر مشتمل کرۂ ہوا کا دباؤ ناپنے کا آلہ

angle of incidence: The angle between the incoming light rays reaching a surface which is tangential to the Earth. The term is used to explain the changing angles, the Sun's rays make with the Earth's surface.

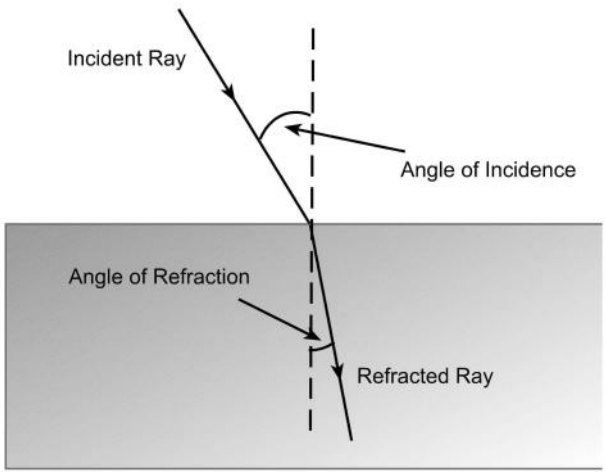

Angle of Incidence

आपतन कोण : सूर्य किरणें जहाँ पृथ्वी पर स्पर्श करती हैं, वहाँ पृथ्वी के धरातल पर स्पर्श रेखा तथा सूर्य किरण के बीच का कोण।

زاویۂ وقوع: کرۂ زمین کے مماسی (Tangential) سطح پر پڑنے والی شعاعوں کے درمیان کا زاویہ۔ یہ اصطلاح سطحِ زمین پر پڑنے والی شمسی شعاعوں کے زاویوں میں تبدیلی کو ظاہر کرتی ہے۔

anomaly: Deviation of any element from the normal state or from its long-term average.

असंगति : किसी तत्व का सामान्य स्थिति अथवा उसकी दीर्घकालीन औसत से विचलन।

عدمِ ترتیب: کسی چیز کا عام حالت یا طویل مدتی معمول سے ہٹ جانا۔

Antarctic: The region around the South Pole within the Antarctic circle (66½° S latitude).

अंटार्कटिक : दक्षिण ध्रुव के चारों ओर अंटार्कटिक वृत्त (66½° दक्षिण अक्षांश) की सीमा के अंदर का क्षेत्र।

انٹارکٹک: انٹارکٹک دائرے (66½° جنوبی عرض البلد) میں قطب جنوبی کے اردگرد کا خطہ۔

Antarctic Circle: An imaginary line drawn around the Earth at 66½° S latitude parallel to the equator. Areas to the South of this circle have nights or days of more than 24 hours duration.

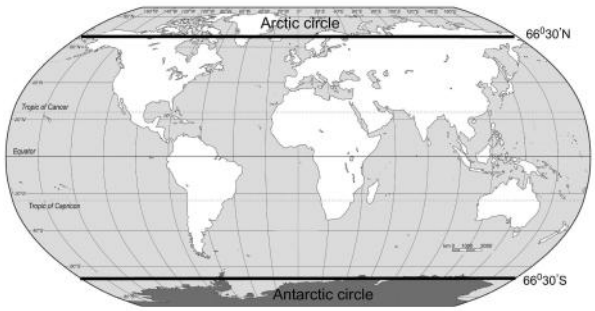

Antarctic and Arctic Circle

अंटार्कटिक वृत्त : पृथ्वी के चारों ओर 66½° दक्षिण अक्षांश पर विषुवत्त वृत्त के समांतर खींची गई एक काल्पनिक रेखा। इस वृत्त से दक्षिण के क्षेत्र में रात अथवा दिन 24 घंटे से अधिक अवधि के होते हैं।

انٹارکٹک دائرہ: خطِ استوا کے متوازی 66½° جنوبی عرض البلد پر واقع خیالی خط۔ اس دائرے کے جنوبی علاقوں میں دن اور رات 24 گھنٹے سے زیادہ کے ہوتے ہیں۔

antecedent drainage: A stream that existed prior to the uplift of land across a river's course but did not change its direction.

पूर्ववर्ती अपवाह : एक नदी तंत्र, जो अपने मार्ग में आने वाले भूखंड के ऊपर उठने से पूर्व विद्यमान थी, जिसने अपनी मूल दिशा नहीं बदली।

قدیم ندی: ایک ایسی ندی جو زمینی سطح کے اوپر اٹھنے کے پہلے سے موجود ہو اور جس نے اپنا رخ نہ بدلا ہو۔

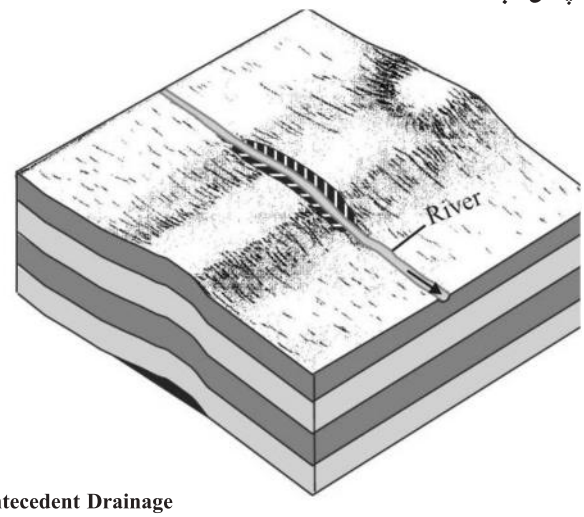

Antecedent Drainage

anthracite: A lustrous, hard, compact variety of natural coal containing 85 to 90 per cent of carbon. It is the best quality smokeless coal, burns slowly with low ash content.

ऐन्थ्रासाइट : एक चमकीला, सख्त, संहत प्रकार का प्राकृतिक कोयला, जिसमें 85 से 90 प्रतिशत कार्बन है। यह सर्वोत्तम प्रकार का धुआँ रहित कोयला है, जो धीरे जलता है तथा इसकी राख की मात्रा कम होती है।

انتھراسائٹ: چمک دار، سخت اور ٹھوس قسم کا قدرتی کوئلہ جس میں 85 سے 90 فی صد کاربن پایا جاتا ہے۔ یہ کوئلے کی سب سے عمدہ قسم ہوتی ہے جس کے جلنے سے دھواں نہیں کے برابر ہوتا ہے، آہستہ آہستہ جلتا ہے اور راکھ کی مقدار کم ہوتی ہے۔

anticline: An upward bend in folded rock strata. It looks like an arch.

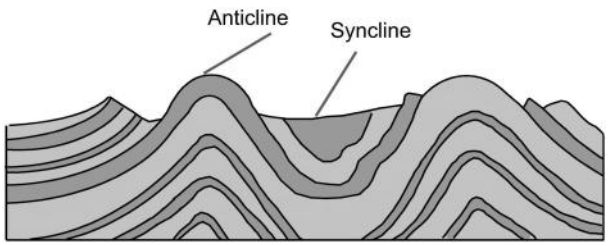

Anticline

अपनति : वलित शैल स्तर में ऊपर की ओर मोड़, जिसमें शैलों की परतें दो दिशाओं से एक-दूसरे के विरुद्ध झुकी दिखती हैं।

محرابی ابھار: خم دار چٹانی پرتوں میں پڑنے والا ابھار جو محراب جیسا نظر آتا ہے۔

anticyclone: A system of atmospheric conditions characterised by high pressure at the centre with decreasing pressure outwards. It is associated with diverging winds and fair weather.

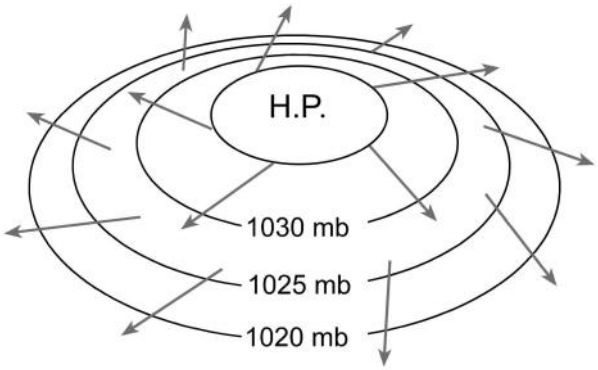

Anticyclone

प्रतिचक्रवात : ऐसी वायुमंडलीय दशा जिसके केंद्र में उच्च दाब होता है तथा बाहर की ओर इसमें गिरावट होती जाती है। इसका संबंध केंद्र से बाहर की ओर प्रवाहित (अपसारी) पवनों तथा साफ़ मौसम से है।

مخالف سائکلون: ہوا کے دباؤ کی حالتوں کا ایک نظام جس میں مرکز میں اونچا دباؤ ہوتا ہے اور باہر کی طرف دباؤ بہ تدریج کم ہوتا جاتا ہے۔ یہ حالت منتشر ہواؤں اور صاف موسم سے تعلق رکھتی ہے۔

aphelion: The farthest position of a planet from the sun in its elliptical orbit. The Earth's aphelion is 152.5 million km that occurs on the 3rd or 4th of July.

अपसौर : किसी ग्रह की अपनी दीर्घवृतीय कक्षा में सूर्य से अधिकतम दूरी की स्थिति। पृथ्वी का अपसौर 15.25 करोड़ कि.मी. है जो 3 अथवा 4 जुलाई को घटित होता है।

اوج شمس: سیارے کا اپنے بیضوی مدار میں سورج سے سب سے زیادہ فاصلہ۔ زمین کا اوج شمس 152.5 ملین کلومیٹر ہے جو تین یا چار جولائی کو ہوتا ہے۔

aquaculture: Managing water bodies to enhance production of marine and fresh water fish and other aquatic organism. e.g. fish farming.

जलकृषि : समुद्री तथा अलवणजल मछली (मत्स्य) एवं अन्य जलीय जीवों का जलाशयों में प्रबंधन। उदाहरणतया मत्स्य पालन।

آبی زراعت: سمندر اور صاف پانی کی مچھلیوں اور دیگر آبی جانوروں کی پیداوار بڑھانے کے لیے پانی کے ذخیروں کا انتظام۔ مثلاً ماہی پروری۔

aquifer: Water bearing soil or rock strata yielding significant amount of water to wells and streams. It is a porous and permeable layer that holds water and allows it to pass through.

जलभर : जलधारी मृदा अथवा शैल स्तर जो उचित मात्रा में कूपों तथा सरिताओं को जल प्रदान करता है। यह सरंध्र एवं पारगम्य परत है जो जल को संचित रखती है और पार जाने देती है।

انجذابی چٹان: پانی کو جذب کرنے والی مٹی یا چٹانی پرتیں جن سے کنوؤں اور چشموں کو وافر مقدار میں پانی ملتا ہے۔ یہ مسام دار اور قابلِ سرایت پرتیں ہوتی ہیں جن میں پانی جمع رہتا ہے اور نکلتا ہے۔

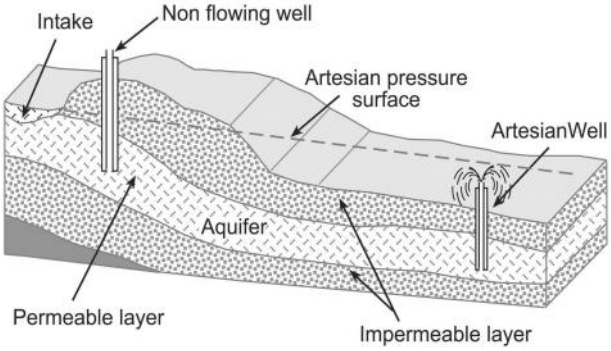

Aquifer

arable land: Land suitable for cultivation. It includes cropped land as well as fallow land.

کرشی بھومی : کرشی کے اپیوکت بھومی۔ اِسکے انترگت شسیہ بھومی کے اتیرِکت پرتی بھومی بھی آتی ہے۔

قابلِ کاشت زمین: وہ زمین جو کاشت کے لیے موزوں ہو اور جس میں فصل دار اور بے کاشت چھوڑی ہوئی زمینیں شامل ہیں۔

archipelago: A group of islands.

द्वीप समूह : द्वीपों का एक समूह।

مجمع الجزائر: جزیروں کا مجموعہ۔

Arctic: The region around the North Pole within the Arctic circle (66½° N latitude).

आर्कटिक : उत्तर ध्रुव के चारों ओर का क्षेत्र जो आर्कटिक वृत्त (66½° उत्तर अक्षांश) की सीमा के अंदर है।

آرکٹک: آرکٹک دائرے (66½°/661 شمالی عرض البلد) میں قطب شمالی کے اردگرد کا خطہ۔

Arctic Circle: An imaginary line drawn around the Earth at 66½° N latitude parallel to the equator. Areas to the North of this circle have nights or days of more than 24 hours duration.

आर्कटिक वृत्त : पृथ्वी के चारों ओर 66½° उत्तर अक्षांश पर एक काल्पनिक रेखा जो विषुवत वृत्त के समांतर है। इस वृत्त से उत्तर के क्षेत्र में रात अथवा दिन 24 घंटे से अधिक अवधि के होते हैं।

آرکٹک دائرہ: خطِ استوا کے متوازی 66½°/661 شمالی عرض البلد پر واقع خیالی خط۔ اس دائرے کے شمالی علاقوں میں دن اور رات 24 گھنٹے سے زیادہ کے ہوتے ہیں۔

arcuate delta: A delta with a rounded (arcuate) convex outward margin. It is typical feature of emerging coast. e.g. Mahanadi Delta.

चापाकार डेल्टा : एक गोलाकार (चापाकार) उत्तल बाह्य सीमा वाला डेल्टा। यह उभरते हुए तट का विशिष्ट लक्षण है। उदाहरणत: महानदी डेल्टा।

قوسی ڈیلٹا: نصف دائری محدب خارجی حاشیے والا ڈیلٹا۔ یہ سمندر سے ابھرتے ساحل کی ایک شکل ہے۔ مثلاً مہاندی ڈیلٹا۔

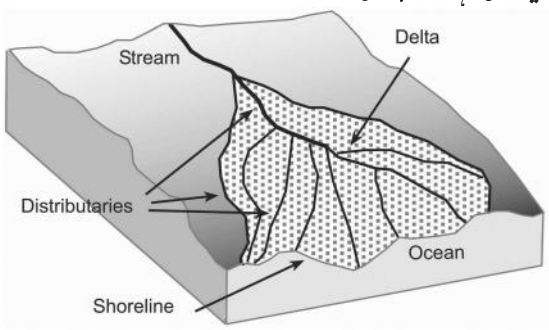

Arcuate Delta

area: A two dimensional extent of a surface measured in square units.

क्षेत्र : किसी धरातल का द्विविम विस्तार जो वर्ग इकाई में मापा जाता है।

رقبہ: مربع اکائیوں میں کسی سطح کی دو ابعادی (لمبائی x چوڑائی) پیمائش۔

arête: A steep sided rocky ridge, the crest between two adjacent cirques found in glaciated areas.

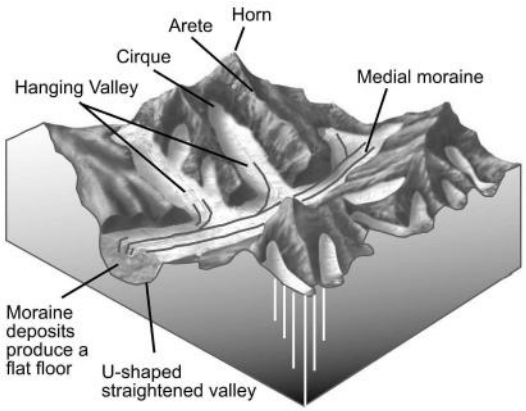

Arête

उत्कर्ष : अतिप्रवण पार्श्व (खड़े ढाल के किनारे) वाले पथरीले कटक, जो हिमनदित क्षेत्रों में पाए जाने वाले दो निकटवर्ती सर्क के बीच के शिखर होते हैं।

آریت: کنگھی نما کھڑے کنارے والا پہاڑی سلسلہ (Ridge)۔ یہ گلیشیائی علاقوں میں پائے جانے والے دو متصل سرک (Cirque) کے درمیان کی چوٹی ہوتی ہے۔

arithmetic mean: It is a central value of a distribution obtained by summing all the values and dividing it by the number of observations. It is expressed as Σ X/N where X is the individual observation and N is the total number of observations.

समांतर माध्य : यह वितरण का केंद्रीय मान है जो सभी मानों को जोड़कर उसे प्रेक्षणों की कुल संख्या से विभाजित करके

प्राप्त होता है। इसे ΣX/N से अभिव्यक्त किया जाता है, जहाँ X विशिष्ट प्रेक्षण है एवं N प्रेक्षणों की कुल संख्या है।

ریاضی اوسط: یہ کسی تقسیم کی مرکزی قدر ہے جو تمام قدروں کو جمع کر کے اور اسے مشاہدات کی تعداد سے تقسیم کر کے حاصل کیا جاتا ہے۔ اسے Σ X/N سے ظاہر کیا جاتا ہے جہاں X انفرادی مشاہدہ ہے اور N مشاہدوں کی کل تعداد ہے۔

artesian well: A well in which water under pressure rises to the surface automatically. In basins where porous and permeable rocks saturated with water and have impermeable rocks above and below it, if a hole is dug into the permeable layers, water gushes out spontaneously under pressure.

उत्स्रुत कूप : कूप/कुआँ जिसमें दबाव के कारण जल सतह तक यंत्रवत् चढ़ता है। उन द्रोणियों में जहाँ सरंध्र एवं पारगम्य शैलें जल से संतृप्त हैं और उनके ऊपर तथा नीचे अपारगम्य शैलें हैं, वहाँ यदि पारगम्य परतों में एक छिद्र खोदा जाए तो दबाव के कारण जल स्वत: बह निकलेगा।

پاتال توڑ کنواں: ایسا کنواں جس میں زمین دوز پانی دباؤ کی وجہ سے خود بخود سطحِ زمین پر آجاتا ہے۔ ایسے طاس (Basin) جس میں مسام دار اور نفوذی چٹانیں پانی سے لبریز ہوتی ہیں اور ان کے اوپر اور نیچے غیر نفوذی چٹانیں ہوتی ہیں۔ نفوذی پرتوں میں سوراخ ہونے پر پانی دباؤ کے اثر سے اپنے آپ فوارے کی شکل میں نکلنے لگتا ہے۔

asteroid: Small heavenly bodies composed of rocks and metal orbiting the Sun between the orbits of Mars and Jupiter. They vary in size, shape and composition.

क्षुद्रग्रह : छोटे खगोलीय पिंड जो शैलों और धातुओं से बने हैं तथा मंगल और बृहस्पति ग्रहों की कक्षा के बीच में सूर्य की परिक्रमा कर रहे हैं। यह आकार, आकृति और संघटन में भिन्नता रखते हैं।

سیارچہ: چھوٹے چھوٹے اجسامِ فلکی (Heavenly bodies) جو چٹانوں اور دھاتوں سے بنے ہوتے ہیں اور مریخ اور مُشتری کے درمیان سورج کے گرد گھومتے رہتے ہیں۔ یہ حجم، شکل اور بناوٹ میں مختلف ہوتے ہیں۔

asthenosphere: A zone in the Earth's mantle composed of partially melted rocks and exhibits 'plastic' properties. It is located below the lithosphere and in the upper part of the mantle at about a depth of 100 to 200 km.

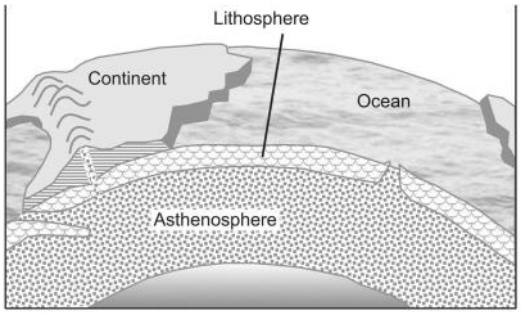

Asthenosphere

दुर्बलता-मंडल : पृथ्वी के मैंटल का वह खंड जो अंशत: पिघली हुई शैलों से बना है तथा 'लचीले' (प्लास्टिक) लक्षणों का प्रदर्शन करता है। यह स्थलमंडल के नीचे, मैंटल के ऊपरी भाग में 100 से 200 कि.मी. की गहराई पर स्थित है।

زیرقشری کرّہ: غلافِ زمین کی وہ پرت جو جزوی طور پر پگھلی ہوئی چٹانوں سے بنی ہے اور 'پلاسٹکی' خصوصیات رکھتی ہے۔ یہ کرّۂ ارض اور غلاف کے اوپری حصے کے نیچے تقریباً 100 سے 200 کلومیٹر کی گہرائی پر واقع ہے۔

atlas: A collection of maps, usually drawn on small scale, bound in a volume. This term first appeared on the title page of the collection of Mercator's charts in 1595 A.D.

मानचित्रावली : मानचित्रों का संग्रह जो सामान्यत: लघु मापनी पर बने हुए और जिल्द में बंधे होते हैं। यह शब्द पहली बार 1595 ईसवी में मर्केटर के चार्टों के संग्रह के मुखपृष्ठ पर प्रकाशित हुआ था।

اٹلس: کتابی شکل میں نقشوں کا ایک مجموعہ جو عموماً چھوٹے پیمانے پر بنائے جاتے ہیں۔ یہ اصطلاح سب سے پہلے 1595 میں مرکیٹر چارٹ (Mercator Chart) کے سرورق پر استعمال کی گئی تھی۔

atmosphere: A thin layer of gases comprising mainly of nitrogen (79%), oxygen (20%), carbon-dioxide (0.03%), traces of rare gases, dust particles and water vapour that surrounds the Earth due to gravity. The atmosphere consists of different layers with varying density and temperature.

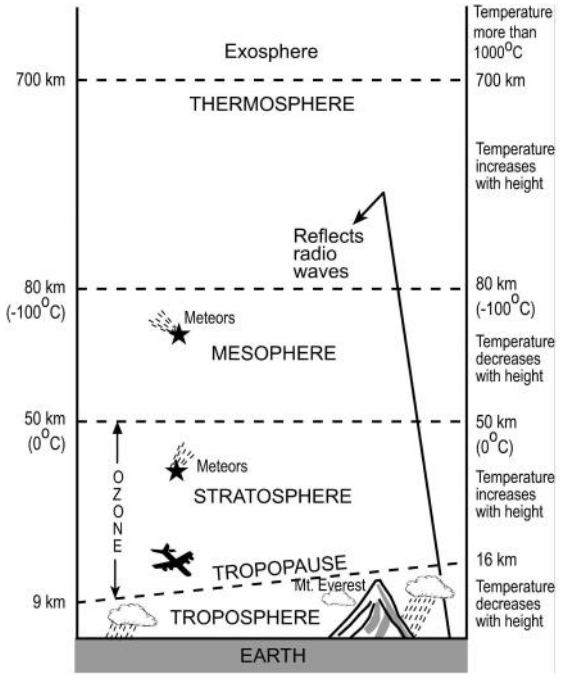

Atmosphere

वायुमंडल : गैसों की एक पतली परत जिसके अंतर्गत मुख्यत:

नाइट्रोजन (79%), ऑक्सीजन (20%), कार्बन डाईआक्साइड (0.03%), अल्पमात्रा में विरल गैसें, धूलिकण और जलवाष्प आते हैं जो पृथ्वी को गुरुत्वाकर्षण के कारण घेरे हुए हैं वायुमंडल अलग-अलग घनत्व तथा तापमान वाली विभिन्न परतों का बना होता है।

کرۂ ہوا: گیسوں کی ایک پتلی پرت جو خاص طور سے نائٹروجن (79%)، آکسیجن (20%)، کاربن ڈائی آکسائیڈ (0.03%) اور نادر گیسوں کے آثار، دھول کے ذرّات، آبی بخارات پر مشتمل ہے اور جو کششِ ثقل کی وجہ سے زمین کے اطراف میں پائے جاتے ہیں۔

atmospheric pressure: The force exerted by the atmosphere on the Earth's surface. It is measured with an instrument called barometer and expressed in millibars (mb). At mean sea-level the average atmospheric pressure is 1013.25 mb. It decreases with altitude.

वायुमंडलीय दाब : वायुमंडल द्वारा पृथ्वी की सतह पर डाला गया दबाव। इसे वायुदाबमापी नामक यंत्र से मापा जाता है और मिलीबार में दर्शाया जाता है। माध्य समुद्र तल पर वायुदाब 1013.25 मिलीबार होता है और ऊँचाई के साथ यह घटता जाता है।

کرۂ ہوائی دباؤ: سطحِ زمین پر کرۂ ہوا سے پڑنے والا دباؤ۔ اس کی پیمائش ایک آلے سے کی جاتی ہے جسے بادپیما (Barometer) کہا جاتا ہے اور اسے ملی بار (mb) میں ظاہر کیا جاتا ہے۔ اوسط سطحِ سمندر پر اوسط کرۂ ہوائی دباؤ 1013.25 ملی بار ہوتا ہے اور بلندی کے ساتھ یہ کم ہوتا جاتا ہے۔

atoll: A circular or semi-circular reef formation in the tidal zone encircling a lagoon. It is mostly composed of corals, but may also be formed of calcareous algae eg. Lakshadweep.

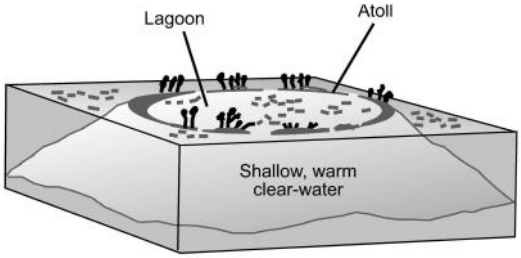

Atoll

प्रवालद्वीपवलय : ज्वारीय क्षेत्र में लैगून को घेरे हुए वृत्ताकार अथवा अर्धवृत्ताकार भित्ति रचना। यह बहुधा प्रवालों की बनी होती है किंतु इसका निर्माण कैल्सियमी (चूनेदार) शैवाल से भी होता है। उदाहरण के लिए लक्षद्वीप।

مرجانی جزیرہ: کسی لیگون کے چاروں طرف مدوجزری علاقے میں دائرہ یا نصف دائرہ نما سنگستانی بناوٹ۔ یہ زیادہ تر مونگوں کا بنا ہوتا ہے لیکن چونے دار کائی سے بھی بن سکتا ہے۔ مثلاً لکش دیپ۔

attrition: The mechanism by which materials transported by winds, waves or running water get reduced in size due to friction against each other.

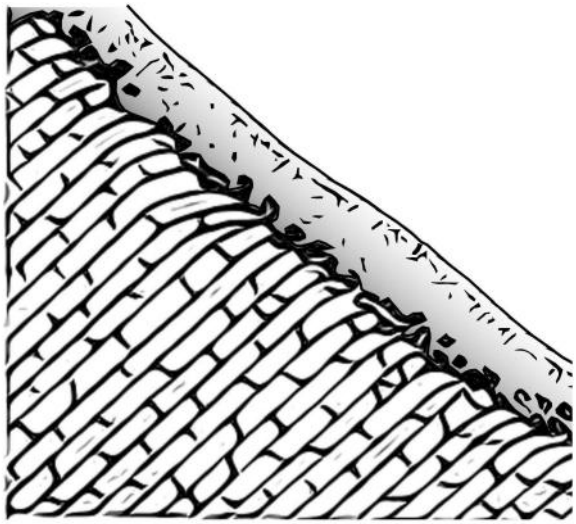

Attrition

संनिघर्षण : वह प्रक्रिया जिसमें पवनों, तरंगों अथवा प्रवाही जल द्वारा वाहित पदार्थ एक-दूसरे से घर्षण के कारण आकार में घटते जाते हैं।

گھسائی: ایسا میکانیکی عمل جس میں ہواؤں، موجوں یا بہتے پانی کے ذریعے منتقل کردہ مادّے ایک دوسرے سے رگڑ کھا کر سائز میں گھٹ جاتے ہیں۔

aurora: Colourful display of light seen in the night sky near the poles. The 'solar wind' (charged particles emitted by the Sun) upon reaching the Earth's atmosphere is directed towards two magnetic poles. As these particles interact with different gases of the atmosphere, each gas glows with a particular colour. It is known as Aurora Borealis in the northern hemisphere and Aurora Australis in the southern hemisphere.

ध्रुवीय ज्योति : रंगीन प्रकाश का प्रदर्शन जो ध्रुवों के समीप रात्रि को आकाश में दिखाई देता है। सौर पवनें (सूर्य द्वारा उत्सर्जित आवेशित कण) पृथ्वी के वायुमंडल में पहुँचने के पश्चात् दोनों चुम्बकीय ध्रुवों की ओर निदेशित हो जाती हैं। जैसे ही यह कण वायुमंडल की विभिन्न गैसों से अन्योन्य क्रिया करते हैं, प्रत्येक गैस एक विशेष रंग से उद्दीप्त हो जाती है। इसे उत्तरी गोलार्ध में उत्तर ध्रुवीय ज्योति और दक्षिणी गोलार्ध में दक्षिण ध्रुवीय ज्योति कहते हैं।

قطبی روشنی: قطبین کے قریب شب چرخ (Sky Night) میں نظر آنے والا رنگین روشنیوں کا ہالہ۔ شمسی ہوا (سورج سے خارج ہونے والے چارج شدہ ذرّات) زمین کے کرۂ ہوا کو چھونے پر دو مقناطیسی قطبوں کی طرف اپنا رخ کر لیتی ہے۔ جیسے ہی ان ذرّات کا تعامل کرۂ ہوا کی مختلف گیسوں سے ہوتا ہے تو ہر گیس ایک خاص رنگ میں چمکنے

لگتی ہے۔اسے شمالی نصف کرّے میں بوریالس ہالہ اور جنوبی نصف کرّے میں آسٹرالس ہالہ کہتے ہیں۔

automation: The process of completing a sequence of tasks in a self-regulatory manner by sophisticated machines in place of human labour.

स्वचालन: मानवीय श्रम के स्थान पर परिष्कृत यंत्रों द्वारा स्व-नियमन ढंग (रीति) से कार्यों के अनुक्रम को पूर्ण करने की प्रक्रिया।

خودکاری: انسانی محنت کے بجائے جدید مشینوں کے ذریعے منضبط طریقے سے کاموں کے سلسلے کی تکمیل کا عمل۔

autumn: The transition period between rainy season and winter in India. It is characterised by harvesting of Kharif crops and shedding of leaves by deciduous vegetation.

शरद/ पतझड़: भारत में वर्षा एवं शीत ऋतु के बीच का संक्रमण काल। इसकी विशेषता खरीफ़ फसलों की कटाई एवं पर्णपाती वनस्पति के पत्ते झड़ना है।

خزاں: ہندوستان میں برسات اور موسمِ سرما کے درمیان کا عبوری وقفہ۔خریف فصلوں کی کٹائی اور پت جھڑ والے نباتات کی پتیوں کا گرنا ان کی خصوصیات ہیں۔

avalanche: A rapidly moving vast mass of snow and ice down the mountain slope.

हिमधाव: पर्वतीय ढलान से शीघ्रता से नीचे की ओर गतिमान अपार हिम एवं बर्फ़ की राशि।

برفانی تودہ: پہاڑ کی ڈھلان سے تیزی سے کھسکتا ہوا برف کا ایک تودہ۔

average: One of the measures of central tendency of a distribution. Used as synonym for arithmetic mean.

माध्य: वितरण की केंद्रीय प्रवृत्ति का एक माप। इसे समांतर माध्य के पर्याय के रूप में प्रयोग किया जाता है।

اوسط: تقسیم کے مرکزی رجحان کی ایک پیمائش۔اسے ریاضی اوسط کے مترادف کے طور پر بھی استعمال کیا جاتا ہے۔

axis: The imaginary line joining the North and South Poles through the centre of the Earth. The Earth rotates on its axis once in 24 hours. It has a fixed inclination of 66½° to the plane of Earth's orbit.

अक्ष: पृथ्वी के केंद्र से जाती हुई काल्पनिक रेखा जो उत्तर एवं दक्षिण ध्रुवों को जोड़ती है। पृथ्वी अपने अक्ष पर 24 घंटों में एक बार घूमती है। पृथ्वी के अक्ष का उसकी कक्षा तल से 66½° का स्थायी झुकाव है।

محور: وہ خیالی خط جو زمین کے مرکز سے شمالی قطب اور جنوبی قطب کو ملاتا ہے۔زمین اپنے محور پر 24 گھنٹے میں ایک بار گھومتی ہے۔زمین کے مدار کی سطح سے اس کا متعین جھکاؤ $66^1/2°$ ہے۔

azonal: Soil which has not been subjected to soil forming processes for the development of a mature profile. Therefore, it marginally differs from parent rocks.

असुस्तरी मृदा: मृदा जो परिपक्व परिच्छेदिका विकास के अंतर्गत मृदा बनने की प्रक्रियाओं के प्रभाव में नहीं आई है। अत: यह जनक शैलों से थोड़ी-सी भिन्न है।

بے طبقی: ایسی مٹی جو معیاری مٹی طبق کی شکل پانے کے لیے مٹی بننے کے عمل سے نہ گزری ہو۔اس لیے مادری چٹانوں سے حاشیائی طور پر مختلف ہوتی ہے۔

Bb

badlands: A highly dissected landscape having a network of deep gullies with intervening sharp ridges and pinnacles. In arid and semi-arid lands, concentrated surface run-off on comparatively less resistant materials (rocks, soils, etc.) cause excessive erosion. This leads to formulate innumerable channels, which deepen into steep-walled trenches (ravines). Chambal ravines is an example of Badland in India.

उत्खात भूमि : एक अत्यंत विच्छेदित दृश्यभूमि जहाँ गहरी अवनालिकाओं का मध्यवर्ती कटक एवं शिखरिकाओं के साथ जाल बना हुआ है। शुष्क एवं अर्धशुष्क स्थल प्रदेशों में संकेंद्रित सतही वाह अपेक्षाकृत कम प्रतिरोधक पदार्थों (जैसे शैलें, मृदाएँ इत्यादि) पर अत्यधिक अपरदन करता है। इसके कारण असंख्य वाहिकाएँ बन जाती हैं जो गहरी खड़ी (खड्ड) भित्ति खाइयों का निर्माण करती हैं। भारत में चंबल के खड्ड उत्खात भूमि के उदाहरण हैं।

کٹی پھٹی زمین: کھڑی ستیغوں اور بلند ٹیلوں کی دخل اندازی کے ساتھ گہری نالیوں کے جال سے بنا انتہائی کٹا پھٹا زمینی مظہر۔ خشک اور نیم خشک زمینوں میں ارتکازی سطح پر نسبتاً کم مزاحمتی مادّوں کے بہاؤ (چٹانوں، مٹیوں وغیرہ) انتہائی کٹاؤ کا سبب بنتے ہیں۔ اس سے بے شمار چینل بنتے ہیں جو کھڑی دیواری کھائی کو گہرا کرتے ہیں۔ ہندوستان کے چمبل میں کٹی پھٹی زمین کو ریوائن (Ravines) کہتے ہیں۔

bajada (bahada): A gentle slope formed by consecutive series of alluvial fans along the foot of a mountain range, found in an arid or semi-arid region.

باہادا : شُشک اَتھوا اَردھشُشک پردیش میں پایا جانے والا مند ڈھال جو پروَتمالا کے پد کے ساتھ-ساتھ جلوڈھ پنکھوں کی کرمَاگت شرنکھلاؤں سے بنا ہے۔

بجادہ: خشک یا نیم خشک علاقوں میں پہاڑی سلسلوں کے قدمچے پر سُست ڈھال کے سیلابی پنکھوں کا لگاتار سلسلہ۔

balance of trade: The relationship between the payments made by a country for its imports and the receipts for its exports. An excess of export over import makes a favourable (positive) balance of trade, and the converse an unfavourable (negative) balance for a country.

व्यापार संतुलन : किसी देश द्वारा आयात के लिए दिए गए भुगतान और निर्यात से प्राप्त आय के बीच का संबंध। आयात से निर्यात की अधिकता देश के लिए अनुकूल (सकारात्मक) व्यापार संतुलन तथा इसके विपरीत प्रतिकूल (नकारात्मक) व्यापार संतुलन दर्शाता है।

تجارتی توازن: کسی ملک کے ذریعے درآمد پر ادائیگی اور برآمد پر وصولی کے بیچ کا رشتہ۔ درآمد کے مقابلے زیادہ برآمد مثبت تجارتی توازن اور اس کے برعکس منفی تجارتی توازن کہلاتا ہے۔

bar: (1) A linear deposit of sand or mud in a river channel or along a sea coast. (2) A unit to measure atmospheric pressure (millibar is commonly used for this).

रोधिका : (1) नदी प्रणाल (वाहिका) में अथवा समुद्र तट के साथ बालू अथवा पंक का रैखिक निक्षेप। (2) वायुमंडलीय दाब को मापने की एक इकाई (इसके लिए सामान्यतः मिलीबार का प्रयोग किया जाता है)।

بار: (1) ندی یا ساحل سمندر میں ریت یا گاد کا سطری ذخیرہ۔ (2)۔ کرۂ ہوا کے دباؤ کو ناپنے کی ایک اکائی۔ (اس کے لیے عام طور پر ملی بار (mb) استعمال کیا جاتا ہے)۔

barchan: A crescent-shaped mound of sand, which is deposited by the wind blowing constantly from one direction in a desert. These sand deposits rise to various heights (up to 50 m) and advance slowly. The windward side has a convex gentle slope with maximum height at the centre. The concave leeward side is steeper. These landforms are found in Thar desert in India. Two ends of the barchan are called horns, and point to the direction the wind blows.

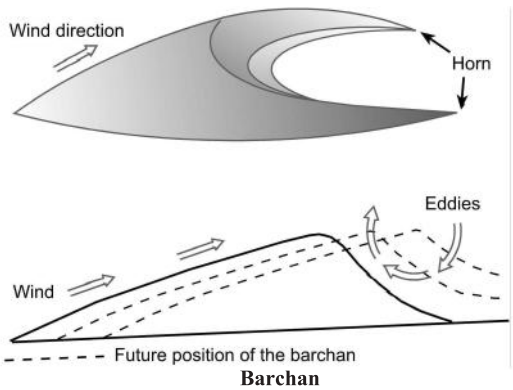

Barchan

चापाकार टिब्बा : एक अर्धचंद्राकार (चापाकार) बालू का टीला जो मरुस्थल में वायु के लगातार एक ही दिशा में बहने से निक्षेपित होता है। यह बालू निक्षेप विभिन्न ऊँचाइयों (50 मीटर) तक उठते हैं और धीरे-धीरे आगे बढ़ते हैं। पवनाभिमुख पक्ष का ढाल उत्तल मंद होता है एवं अधिकतम ऊँचाई इसके मध्य में होती है। अवतल प्रतिपवन पक्ष में खड़ा ढाल होता है। यह भू-आकृतियाँ भारत के थार मरुस्थल में पाई जाती हैं। चापाकार टिब्बे के दोनों छोर, जिन्हें शृंग कहते हैं, पवन के बहने की दिशा की ओर संकेत करते हैं।

برخان (برقان): ریگستان میں ایک سمت میں چلنے والی مستقل ہواؤں کے ذریعے جمع

کیے گئے ہلال نما ریت کے تودے ۔ ریت کا جماؤ مختلف اونچائیوں (50 میٹر تک) ہوتا ہے اور دھیرے دھیرے بڑھتا ہے ۔ ہوا کے رخ میں محدبی سست ڈھال کی مرکز میں اونچائی سب سے زیادہ ہوتی ہے ۔ جوفی پہلو رخ (Leeward side) تیز ڈھال والا ہوتا ہے ۔ یہ زمینی ہیئتیں ہندوستان کے تھار ریگستان میں ملتی ہیں ۔ ہلال نما تودوں کے دونوں کنارے سینگ کی شکل کے ہوتے ہیں اور بہنے والی ہواؤں کے رخ کی طرف اشارہ کرتے ہیں ۔

bar graph: A series of columns (vertical) or bars (vertical or horizontal) drawn on a selected scale proportional in length to the quantities they represent.

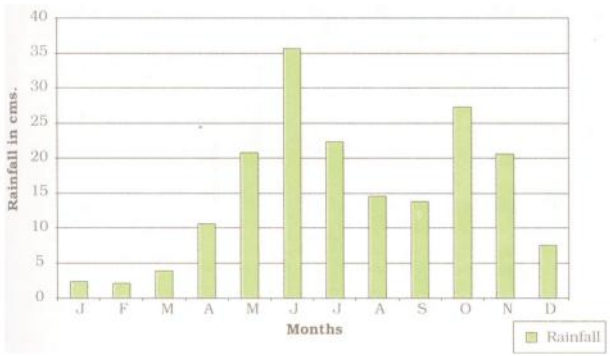

Bar Graph

स्तंभ ग्राफ़ : चयनित मापक पर बनाए गए स्तंभों (ऊर्ध्वाधर) अथवा दंडों की (ऊर्ध्वाधर एवं क्षैतिज) शृंखला जिनकी लंबाई प्रतिनिधि मात्राओं के अनुपात में होती है।

بارگراف: مقداروں کو ظاہر کرنے کے لیے لمبائی میں تناسبی مقررہ پیمانے پر کھینچے گئے ستون کا عمودی یا افقی سلسلہ۔

barometer: An instrument to measure the atmospheric pressure.

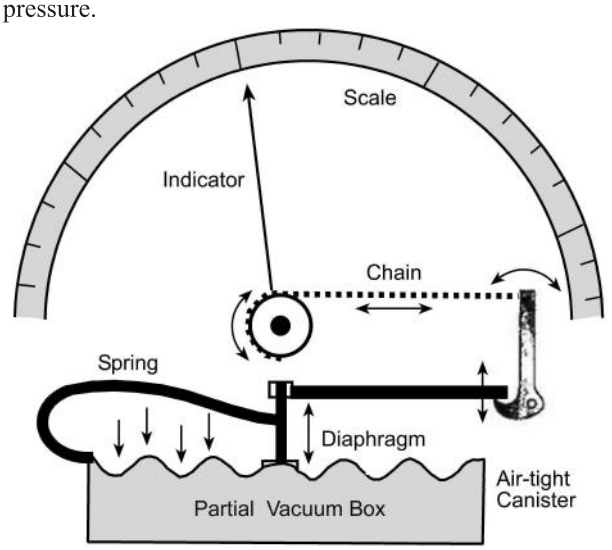

Barometer

वायुदाबमापी : वायुमंडलीय दाब को मापने के लिए एक यंत्र।

بادپیما: کرۂ ہوا کے دباؤ کو ناپنے کا ایک آلہ۔

barrier reef: A long and thick accumulation of corals parallel to the coast and separated from it by a wide lagoon e.g. Great barrier reef, Australia.

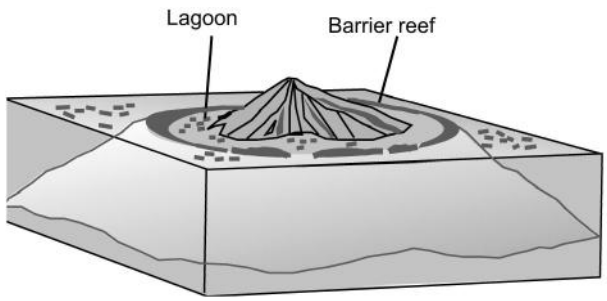

Barrier Reef

प्रवाल रोधिका : तट के समानाँतर एक लंबा व सघन प्रवालों का संचय जो तट से एक चौड़ी लैगून द्वारा पृथक (अलग) हो जाता है। उदाहरणतया आस्ट्रेलिया की ग्रेट बैरियर रीफ़।

سدّی ریف: چوڑے لیگون سے الگ ساحل کے متوازی مرجان کا لمبا اور موٹا جماؤ۔ مثلاً آسٹریلیا کا گریٹ بیریر ریف۔

barter (barter system): A direct exchange of produce between two parties for mutual advantage without the use of any medium (money, credit , tokens etc).

Barter (Barter System)

वस्तु-विनिमय (वस्तु-विनिमय पद्धति) : दो समूहों/व्यक्तियों के बीच परस्पर (आपसी) लाभ हेतु उत्पाद का सीधा आदान-प्रदान जो बिना किसी माध्यम (धन, उधार, टोकन इत्यादि) के किया जाता है।

نظامِ مبادلہ: کسی وسیلے (پیسہ، قرض اور ٹوکن وغیرہ) کے بغیر دو فریقوں کے درمیان باہمی فائدے کے لیے اشیا کا براہِ راست تبادلہ۔

basalt: A fine grained and dark-coloured igneous rock e.g. rocks found in Deccan Trap.

बेसाल्ट : एक प्रकार की सूक्ष्म कणीय एवं गहरे रंग की आग्नेय शैल जो लावा के संपीडन से बनी है। उदाहरणतया, दक्कन के पठार में पाई जाने वाली शैलें।

बसालٹ: باریک دانے دار اور گہرے رنگ کی آتشی چٹان۔ مثلاً دکن کے پہاڑی علاقے (دکن ٹریپ) میں ملنے والی چٹانیں۔

base level: The lowest level to which a river can cut down, or a land surface can be reduced/ eroded. There can be many local base levels, but theoretically sea-level is taken as the ultimate base level.

निम्नतम तल : नदी का वह निचला तल जहाँ पर एक नदी गहराई तक काट सकती है, अथवा एक भू-पृष्ठ अपरदित हो सकता है। सैद्धांतिक रूप से समुद्र तल को ही निम्नतम तल माना जाता है, किंतु कई स्थानीय निम्नतम तल भी हो सकते हैं।

اساسی سطح: وہ نچلی ترین سطح جہاں تک کوئی ندی کٹاؤ کر سکتی ہے یا ایک زمینی سطح کا کٹاؤ ہوسکتا ہے۔ مقامی اساسی سطحیں کئی ہوسکتی ہیں لیکن اصولی طور پر بالآخر سطحِ سمندر کو ہی اساسی سطح تسلیم کیا جاتا ہے۔

base population: The total population of an area at the beginning of a given time period.

आधार-जनसंख्या: निश्चित काल-अवधि के आरंभ में किसी क्षेत्र की कुल जनसंख्या।

اساسی آبادی: مقررہ وقت کی ابتدا میں کسی علاقے کی کل آبادی۔

basin: (1) The entire area contributing to the flow of a river system. (2) In Geology this term refers to a depressed landform on the earth's surface caused by subsidence or a down fold.

बेसिन : (1) वह संपूर्ण क्षेत्र जो नदी तंत्र के प्रवाह में योगदान देता है। (2) भू-विज्ञान में इस शब्द का संबंध धरातल पर अवनमित भू-आकृति से है जो अवतलन अथवा नतवलन से बनी है।

طاس: (1) کسی دریائی نظام کے بہاؤ میں معاون پورا علاقہ۔ (2) علم ارضیات میں یہ اصطلاح سطحِ زمین پر ایسی دھنسی ہوئی زمینی شکل کے لیے استعمال ہوتی ہے جو دھنساؤ یا زیریں خمیدگی سے بنتی ہے۔

batholith: An enormous mass of subsurface intrusive igneous rock extending over large areas. It is formed by slow cooling of upward moving magma. It makes room for itself by dissolving overlaying rocks, but it does not reach the ground.

महास्कंध : अर्धस्थलीय अंतर्वेधी आग्नेय शैलों का एक विशाल समूह जो बृहत् क्षेत्र में विस्तृत है। यह ऊपर उठते हुए मैग्मा के धीरे-धीरे शीतलन से बनता है। यह उपरिशायी शैलों को पिघलाकर अपने लिए स्थान बनाता है किंतु स्थल तक नहीं पहुँचता।

بیتھولتھ : زمین کی ذیلی سطح پر اندرونی داخلی آتشی چٹانوں کا ایک وسیع حجم جو اوپر اٹھتے ہوئے میگما کے آہستہ آہستہ ٹھنڈا ہونے سے بنتا ہے۔ یہ خود اوپر کی چٹانوں کو پگھلا کر اپنی جگہ بنالیتا ہے لیکن سطحِ زمین تک نہیں پہنچتا۔

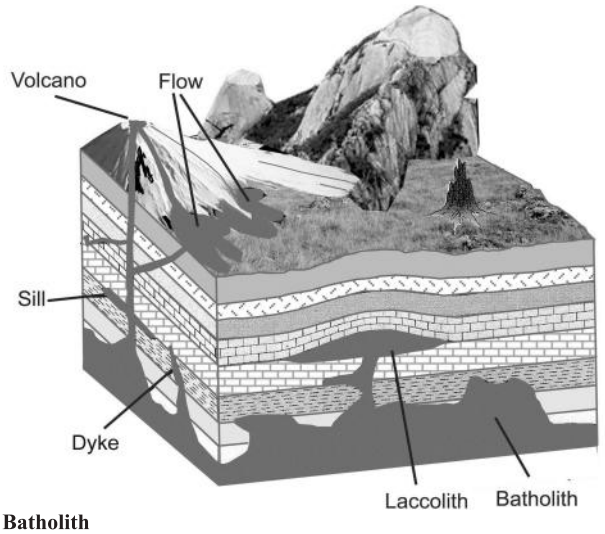

Batholith

basic industry: It provides base such as machinery or raw material for other industries e.g. Iron and steel industries, machine and tool industries etc.

मूलभूत उद्योग : वह उद्योग जो अन्य उद्योगों को आधार (जैसे यंत्रावली/मशीनरी अथवा कच्चा माल) प्रदान करता है। उदाहरण के लिए लोहा-इस्पात उद्योग, यंत्र एवं औज़ार उद्योग इत्यादि।

بنیادی صنعت: یہ صنعت دیگر صنعتوں کو مشینری یا خام مال جیسی اساس فراہم کرتی ہے۔ مثلاً لوہے اور فولاد کی صنعتیں، مشین اوزار کی صنعتیں۔

bauxite: A mineral ore from which aluminum is extracted.

बॉक्साइट: खनिज अयस्क जिसमें से ऐलुमिनियम का निष्कर्षण होता है।

باکسائٹ: ایک کچ دھات جس سے المونیم حاصل کیا جاتا ہے۔

bay: A wide-mouthed indented portion of the sea, generally semi-circular to arc in shape e.g. Bay of Bengal.

खाड़ी : समुद्र का चौड़े मुख वाला दंतुरित भाग, जो सामान्यतया अर्धवृत्ताकार से लेकर चाप के आकार का होता है। उदाहरणतया, बंगाल की खाड़ी।

خلیج: سمندر کا اندر گھسا ہوا چوڑا دہانہ جو شکل میں عام طور سے نصف دائروی یا محرابی ہوتا ہے۔ مثلاً خلیج بنگال۔

beach: A landform of unconsolidated materials (sand, shingle) deposited by sea waves along the interface of the land and the sea. Beaches have gentle slope e.g.

Marina beach at Chennai.

पुलिन : एक भू-आकृति जो समुद्र एवं स्थल के अंतरापृष्ठ के साथ-साथ समुद्री तरंगों द्वारा असंगठित सामग्री (बालू, समुद्री कंकड़) के निक्षेपण से बनी है, जैसे-चेन्नई में मैरीना बीच।

ساحلی ریگ زار (بیچ): سمندر اور زمین کے اتصال کے ساتھ ساتھ سمندری لہروں کے ذریعے جمع شدہ بکھرے ہوئے مادے (ریت، سنگ ریزے) کی زمینی شکل۔ ساحلی ریگ زاروں کا ڈھال سست ہوتا ہے۔ مثلاً: چنئی کا میرینا بیچ۔

berg: (1) A German word for single hill e.g. Vogelsberg in Germany. (2) A Dutch word for mountain range e.g. Drakensberg in South Africa.

बर्ग : (1) एकाकी पहाड़ी के लिए जर्मन शब्द। उदाहरणतया, जर्मनी में वोगल्सबर्ग। (2) पर्वत श्रेणी के लिए डच शब्द। जैसे, दक्षिण अफ्रीका में ड्रैकेंस्बर्ग।

برگ: (1) جرمن زبان میں اکلوتی پہاڑی کے لیے استعمال ہوتا ہے۔ مثلاً جرمنی میں ووگلس برگ۔ (2) ڈچ زبان میں یہ پہاڑوں کے سلسلے کے لیے استعمال ہوتا ہے۔ مثلاً جنوبی افریقہ کا ڈریکنس برگ۔

biodiversity: Wide range of varieties in flora and fauna, from individual parts of communities to ecosystem, regions and the whole biosphere. It includes species, genetic and ecosystems diversity.

जैव-विविधता : वनस्पति-जात एवं प्राणि-जात के विविध प्रकारों का बृहत् वर्ग जिसमें समुदायों के विशेष भागों से लेकर पारितंत्र, प्रदेश तथा संपूर्ण जैवमंडल आता है। इसमें जातियाँ, आनुवंशिक एवं पारितंत्रीय विविधता सम्मिलित है।

حیاتیاتی تنوع: گروہوں کے انفرادی حصوں سے لے کر ماحولیاتی نظام کے خطوں اور پورے حیاتیاتی کرّے تک پیڑ پودوں اور جانوروں کی مختلف اقسام کا وسیع سلسلہ۔ اس میں نسلی، اسلافی اور ماحولیاتی نظاموں کا تنوع شامل ہے۔

biogas: A gaseous fuel obtained from organic matter, generally from the waste, such as remains of plants and animals, animal dung and kitchen waste. It is a mixture of methane and carbon dioxide.

बायोगैस : एक गैसीय ईंधन जो जैव पदार्थों, सामान्यतया अपशिष्ट जैसे पौधों एवं प्राणियों के अवशेष, पशु-विष्ठा एवं रसोई अपशिष्ट से प्राप्त किया जाता है। यह मीथैन एवं कार्बन डाईऑक्साइड का मिश्रण है।

بایوگیس: نامیاتی مادّوں، عموماً بے کار اشیا، مثلاً پودوں اور جانوروں کے باقیات، جانوروں کے فضلے اور باورچی خانے کے کوڑے کرکٹ سے حاصل ہونے والا ایک گیس دار ایندھن۔ یہ میتھین اور کاربن ڈائی آکسائڈ کا مرکب ہوتا ہے۔

biogeography: The study of distribution of plants and animals and their interrelationship with the environment in space and time.

जीव भूगोल : पौधों एवं प्राणियों के वितरण तथा उनके पर्यावरण के साथ स्थान तथा समय के परिपेक्ष्य परस्पर संबंध का अध्ययन।

حیاتیاتی جغرافیہ: پودوں اور جانوروں کی تقسیم کا مطالعہ اور زمان و مکان میں ماحول کے ساتھ ان کا باہمی تعلق۔

biomass: The total mass of individual organisms, community or all the living organisms in a given area or at a particular trophic level.

जीवभार/जैवमात्रा : किसी निश्चित क्षेत्र में अथवा विशेष पोषण रीति में विशिष्ट जीवों, समुदाय अथवा सभी जीवित जीवों का कुल समूह।

حیاتیاتی حجم: کسی مقررہ علاقے یا کسی مخصوص غذائی سطح پر انفرادی نامیاتی گروہ یا تمام ذی روح نامیات کا مجموعی حجم۔

biome: A recognisable assemblage of plant and animal life generally covering large terrestrial areas. A biome is defined by the type of plant life that dominates within it, e.g. boreal forest is dominated by conifers while savanna is dominated by a combination of scattered thorny or bulbuous trees, shrubs and grass.

जीवोम : सामान्यतया बृहत् स्थलीय क्षेत्र का आवरण किए हुए पौधों एवं प्राणी जीवन का जाना-पहचाना जमाव। जीवोम को एक प्रकार के पादप जीवन के रूप में परिभाषित किया जाता है, जिसका प्रभुत्व उस जीवोम के भीतर ही होता है। उदाहरणतया, बोरियल वन में शंकुवृक्षों का प्रभुत्व होता है जबकि सवाना में प्रकीर्ण कंटीले अथवा कंदीय वृक्षों, झाड़ियों एवं घास के सम्मिश्रण का प्रभुत्व होता है।

حیاتیاتی خطہ: نباتاتی اور حیوانی زندگی کا قابلِ ذکر خطہ جو عموماً بڑے علاقے کا احاطہ کرتا ہے۔ حیاتیاتی خطے کا تعین نباتاتی زندگی سے اس نوعیت سے کیا جاتا ہے جس کی کثرت اس کے اندر ہوتی ہے۔ مثلاً بالائی شمالی جنگل میں نوکیلی پتیوں والے درختوں کی کثرت ہے جب کہ سوانا میں منتشر چھدرے کانٹے دار یا پیاز نما درختوں، جھاڑیوں اور گھاس کا غلبہ ہوتا ہے۔

biosphere: The intersection between zone of land, air and water containing all forms of life on the earth. It is a narrow zone covering lower part of atmosphere, upper part of lithosphere and upper part of the hydrosphere.

जीव मंडल : भूमि, वायु एवं जल के बीच का प्रतिच्छेदन मंडल जिसमें पृथ्वी के सभी प्रकार के जीवन अंतर्विष्ट हैं। यह एक संकीर्ण मंडल है जो वायुमंडल के निम्नतर भाग, स्थलमंडल के ऊपरी भाग एवं जलमंडल के ऊपरी भाग को समाहित करता है।

حیاتیاتی کرہ: زمین پر زندگی کی تمام شکلوں پر مشتمل خشکی، ہوا اور پانی کے خطوں کے درمیان حدِ فاصل۔ یہ ایک تنگ خطہ ہے جو کرۂ ہوا کے نسبتاً نچلے حصے اور کرۂ حجری کے

اوپری حصے اور کرۂ آب کے اوپری حصے کو محیط ہے۔

biotic: Pertaining to living organisms – plants and animals.

जैविक : जीवित जीवों - पौधों एवं प्राणियों से संबंधित।

حیاتیاتی: جاندار نامیات یعنی پودوں اور جانوروں کے متعلق۔

birth rate: The number of live births per thousand population per year for a geographical area.

जन्म दर: किसी भौगोलिक क्षेत्र में प्रति वर्ष प्रति हज़ार जनसंख्या (व्यक्तियों) पर जन्म लेने वाले जीवित शिशुओं की संख्या।

شرحِ پیدائش: کسی جغرافیائی علاقے کے لیے فی ہزار آبادی پر سالانہ زندہ تعدادِ پیدائش۔

bituminous coal: A variety of coal, which is good in quality, burns easily and gives out flames with less smoke due to high carbon content. It is used for making coking coal.

बिटुमिनस कोयला : एक प्रकार का कोयला जिसकी गुणवत्ता अच्छी होती है, आसानी से जलता है तथा उच्च कार्बन मात्रा के कारण कम धुएँ के साथ ज्वाला देता है। यह कोककारी कोयला बनाने के काम आता है।

بٹومنس کوئلہ : کوئلے کی وہ قسم جس کا معیار اچھا ہوتا ہے، جو اچھا جلتا ہے اور جس میں کاربن کی زیادہ مقدار کی وجہ سے کم دھوئیں کے ساتھ شعلے نکلتے ہیں۔ اس کا استعمال کوک کوئلہ بنانے میں کیا جاتا ہے۔

black gold: Petroleum and its derivatives, which are very valuable.

काला सोना : पेट्रोलियम एवं इसके व्युत्पादित, जो बहुत मूल्यवान हैं।

کالا سونا: پٹرولیم اور اس کے مشتق مادے جو بہت قیمتی ہوتے ہیں۔

black cotton soil: A dark-coloured (black), clayey and fertile soil developed on the Deccan basaltic lava under hot and humid conditions. It is also known as regur soil. Cotton is extensively cultivated in this soil.

काली कपास मृदा : गहरे रंग की (काली) मृण्मय (चिकनी) तथा उर्वर मृदा जो दक्कन के पठार में बेसाल्टी लावा पर उष्ण एवं आर्द्र परिस्थितियों के कारण विकसित हुई है। इसे रेगड़ मृदा भी कहा जाता है। इस मृदा में व्यापक रूप से कपास की खेती की जाती है।

کالی کپاسی مٹی: گرم اور مرطوب حالتوں میں دکن کے بسالٹی لاوا والے علاقوں میں بنی ایک گہری سیاہ دومٹ اور زرخیز مٹی۔ اسے ریگر مٹی بھی کہا جاتا ہے۔ اس مٹی میں کپاس کثرت سے اُگائی جاتی ہے۔

blizzard: Very strong cold winds especially in high latitudes accompanied by powdery snow and sometimes ice crystals.

हिम झंझावात : अति शक्तिशाली ठंडी पवनें, विशेषकर उच्च अक्षांशों में, जो अपने साथ-साथ चूर्णी हिम (तुहिन) एवं कभी-कभी बर्फ़-क्रिस्टल लाती हैं।

برفیلی آندھی: گالے دار برف اور بعض اوقات برف کے بلوروں کے ہمراہ خصوصاً اونچے عرض البلدوں پر بہت شدید سرد ہوائیں۔

block mountain: An upland or high relief bounded by faults caused by uplift or subsidence.

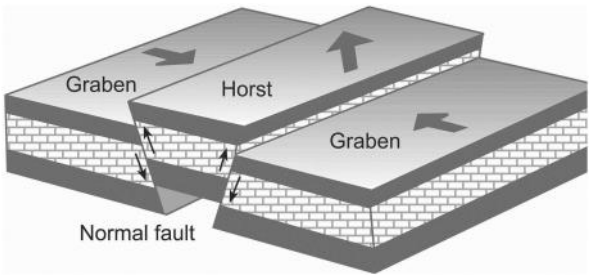

Block Mountain

भ्रंशोत्थ पर्वत (ब्लॉक पर्वत) : एक उच्चभूमि अथवा अति उच्चावच जो उत्थान या अवतलन के कारण बने भ्रंशों से घिरा हुआ है।

شگافی پہاڑ: ابھار یا دھنساؤ سے پیدا ہونے والے شگافوں سے بنا خشکی کا اونچا علاقہ یا بلند خدوخال۔

boulder: A large piece of rock.

गोलाश्म: शैल का एक बृहत् टुकड़ा ।

چٹان کا ٹکڑا: چٹان کا ایک بڑا ٹکڑا۔

brackish water: Water having salt content between 15 and 30 parts per 1000 (expressed as 0/00), which has salinity in between fresh water and sea water.

खारा पानी : जल जिसमें नमक की मात्रा 15 से 30 भाग प्रति 1000 (इसे 0/00 में अभिव्यक्त किया जाता है) होती है एवं इसकी लवणता अलवण जल तथा समुद्री जल के बीच की होती है।

شور آب: 15 سے 30 حصے فی ہزار کے درمیان نمک کی مقدار (جسے 0/00 سے ظاہر کیا جاتا ہے) والا پانی جس کی نمکینیت صاف پانی اور سمندری پانی کے درمیان ہوتی ہے۔

breeze: A wind blowing gently at a speed between 5 and 11 km per hour.

समीर : मंद गति से बहती पवन जिसकी गति 5 से 11 कि.मी. प्रति घंटा होती है ।

بادِ نسیم: 5 اور 11 کلومیٹر کے درمیان فی گھنٹے کے رفتار سے چلنے والی ہلکی ہوا۔

bunding: Practice of constructing embankments of earth or stone for conserving soil and water normally on a sloping terrain.

बंध बनाना : सामान्यतया ढलवाँ भू:भाग पर मृदा एवं जल का संरक्षण करने के लिए मृदा अथवा पत्थर से तटबंध का निर्माण करने की प्रक्रिया।

پشتہ بندی: عموماً ڈھلوان ناہموار علاقے میں مٹی اور پانی کے تحفظ کے لیے مٹی اور پتھر کے پُشتے بنانے کا طریقہ۔

Cc

calcification: A soil-forming process that results in the accumulation of calcium carbonate in surface soil under arid and semi-arid climate.

कैल्सीकरण : मृदा निर्माण की एक प्रक्रिया जिसमें शुष्क और अर्ध-शुष्क जलवायु में धरातलीय मृदा में कैल्सियम कार्बोनेट (चूना) का जमाव होता है।

تکلیس: مٹی بننے کا ایک عمل جس میں خشک اور نیم خشک آب وہوا کے اثر سے مٹی کی اوپری سطح پر کیلشیم کاربونیٹ جمع ہوجاتا ہے۔

caldera: A large circular depression formed due to collapse of the volcanic crater. It can be as large as 40 km in diameter e.g. Asosan in Kyushu, Japan.

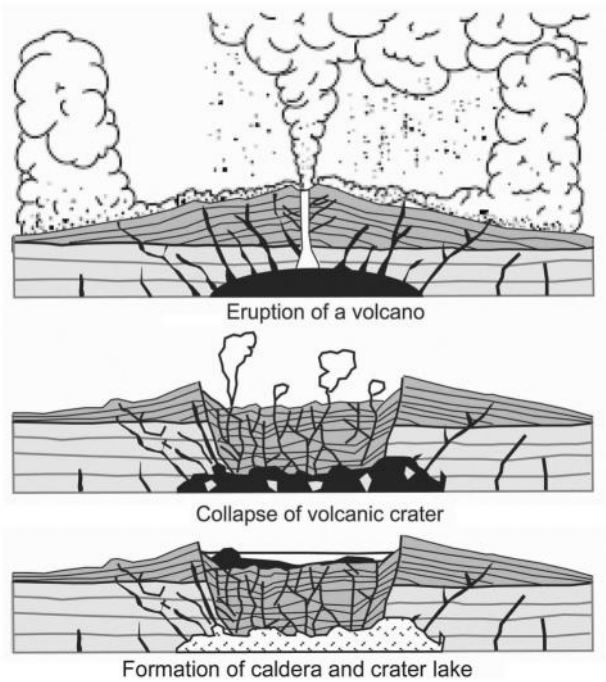

Caldera

ज्वालामुखी कुंड : ज्वालामुखी विवर के ध्वस्त होने के कारण बना एक विशाल गोलाकार गर्त। इसका विस्तार 40 कि.मी. व्यास तक का हो सकता है। उदाहरण के लिए, जापान के क्यूशू में असोसान।

آتش فشانی طشت: آتش فشانی گڈھے کے دھنسنے سے بننے والا بڑا سادائرہ نما نشیبی ٹکڑا۔ اس کا قطر 40 کلومیٹر تک ہوسکتا ہے مثلاً جاپان کے کیوشو میں اسوسان۔

campos: The Tropical grasslands of Brazil (similar to the Savanna in Africa).

केम्पोस : ब्राज़ील के उष्णकटिबंधीय घास के मैदान (अफ्रीका के सवाना घास के मैदान की तरह)।

کیم پوس: برازیل کے منطقۂ حارّہ میں گھاس کا میدان (جو افریقہ کے سوانا سے ملتے جلتے ہیں)۔

canyon: A very large size gorge with wall-like sides e.g. the Grand Canyon formed by river Colorado in USA.

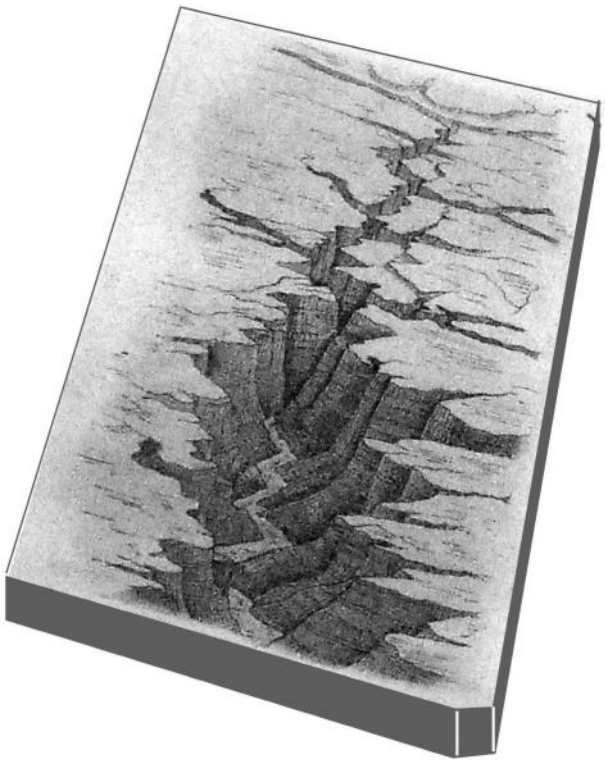

Canyon

गंभीर खड्ड या कैनियन : एक बहुत बड़े आकार का खड्ड या गॉर्ज जिसके दीवार की तरह किनारे हों, जैसे- संयुक्त राज्य अमेरिका में कोलोरैडो नदी द्वारा निर्मित ग्रैंड कैनियन।

عمیق کھائی: بہت بڑے حجم والی کھائی جس کے کنارے دیوار جیسے ہوتے ہیں۔ مثلاً ریاست ہائے متحدہ امریکہ میں دریائے کولوریڈو سے بنا ہوا گرانڈ کینین۔

cape: A prominent headland projecting into the sea e.g. Cape Kannyakumari.

अंतरीप : सागर में प्रक्षेपित (घुसा हुआ) एक प्रमुख शीर्षभूमि, जैसे- कन्याकुमारी अंतरीप।

راس: سمندر میں اندر کی طرف زمین کا نکلا ہوا سرا۔ مثلاً راس کنیا کماری۔

carbonation: A type of chemical weathering. Rainwater combined with atmospheric carbon-dioxide produces weak carbonic acid, which may dissolve some rock-minerals. This process is more prominent in calcium rich rocks e.g. limestone.

कार्बोनेशन : कार्बोनेशन एक प्रकार का रासायनिक अपक्षय है। वर्षाजल वायु के कार्बन डाइआक्साइड से मिलकर कमज़ोर कार्बोनिक अम्ल बनाता है, जिससे शैलों के कुछ खनिज घुल

जाते हैं। यह प्रक्रिया कैल्सियम समृद्ध शैलों, जैसे-चूना पत्थर में अधिक प्रभावी होती है।

کاربونیشن: یہ ایک قسم کی کیمیاوی فرسودگی ہے۔ بارش کے پانی اور ہوا میں موجود کاربن ڈائی آکسائڈ سے مل کر ہلکا کاربونک ایسڈ بنتا ہے جس سے چٹانوں کے کچھ معدنیات تحلیل ہوجاتے ہیں۔ یہ عمل کیلشیم سے بھرپور چٹانوں جیسے چونا پتھر پر زیادہ اثر انداز ہوتا ہے۔

cardinal points: The four main directions of compass i.e. North, South, East and West.

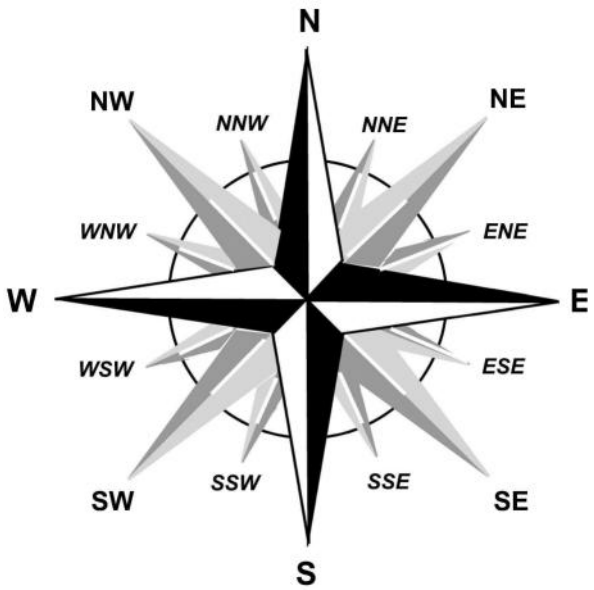

Cardinal Points

प्रधान दिग्बिंदु : कम्पास की चार प्रमुख दिशाएँ- उत्तर, दक्षिण, पूर्व और पश्चिम।

بنیادی سمتیں: کمپاس کی چار بنیادی سمتیں ہیں۔ شمال، جنوب، مشرق اور مغرب۔

cartography: The art and science of preparing maps that includes compilation of data and graphs of maps. The term cartography is made up of two Greek words – 'carto' means piece of papers and 'graphy' means description. Therefore, it is a description marked on a piece of paper.

मानचित्र कला : मानचित्र बनाने की कला और विज्ञान जिसमें आँकड़ों का संकलन तथा मानचित्रों का ग्राफ़ सम्मिलित है। अंग्रेज़ी में यह कार्टोग्राफ़ी कहलाता है जो दो ग्रीक शब्दों से बना है-*कार्टे* यानि कागज़ का एक टुकड़ा और *ग्राफ़ी* यानि विवरण। इस प्रकार कागज़ के टुकड़े पर अंकित विवरण।

فنِ نقشہ نویسی: نقشہ نویسی کا فن اور علم جس میں اعداد و شمار اور خاکے شامل ہوتے ہیں۔ انگریزی میں اسے Cartography کہتے ہیں جو دو یونانی لفظوں سے مل کر بنا ہے۔ Carto یعنی کاغذ کا ٹکڑا اور Graphy یعنی بیان یا وضاحت۔

cascade: A small waterfall or a series of small step like falls.

सोपानी जलप्रपात : एक छोटा जलप्रपात या सीढ़ीनुमा छोटे प्रपातों की एक शृंखला।

لہردار آبشار: ایک قسم کا آبشار یا چھوٹے چھوٹے سیڑھی نما آبشاروں کا سلسلہ۔

cash crop: A crop mainly grown for sale in the market rather than self-consumption.

नकदी फसल : किसी फ़सल को स्वयं उपभोग करने के बदले मुख्य रूप से बाज़ार में बिक्री हेतु उगाना।

نقدی فصل: وہ فصل جو ذاتی استعمال میں لانے کے بجائے بازار میں فروخت کے لیے اگائی جاتی ہے۔

cassava: An important root crop of the tropical region. Its roots are consumed as food.

कैसावा : उष्णकटिबंधीय प्रदेश का एक महत्वपूर्ण कंद-मूल (जड़) फसल। इस पौधे की जड़ें भोजन के रूप में खाई जाती हैं।

کساوا: منطقۂ حارّہ کی ایک اہم جڑدار فصل۔ اس کی جڑیں غذا کے طور پر استعمال کی جاتی ہیں۔

catchment area: (1) Area drained by a river and its tributaries above a point in the stream. (2) It is also used for the area covered by functions or services performed by urban centre, industry, institutions etc.

जलग्रहण क्षेत्र : (1) वह क्षेत्र जिसका जल एक मुख्य नदी अपनी सहायक नदियों के साथ बहाकर ले जाती है। (2) इसका प्रयोग नगरीय केन्द्रों, उद्योगों, संस्थाओं इत्यादि के कार्यों अथवा संस्थाओं द्वारा आच्छादित क्षेत्रों के लिए भी होता है।

آب گیر علاقہ: (1) وہ علاقہ جس کا پانی کوئی دریا اور اس کی معاون ندیاں بہا کر لے جاتی ہیں۔ (2) اس کا اطلاق ان علاقوں پر بھی ہوتا ہے جو شہری مراکز، صنعتوں اور اداروں کی طرف سے انجام دی جانے والی خدمات کے تحت آتے ہیں۔

caves: A natural cavity or chamber like space beneath horizontal or oblique inclination.

कंदराएँ : पृथ्वी के धरातल से नीचे क्षैतिज या आड़े प्राकृतिक रूप से निर्मित रिक्त स्थान या कमरेनुमा जगह।

غار: سطحِ زمین پر یا اس کے نیچے افقی یا عمودی طور پر بنی شکلیں جو کوٹھری نما ہوتی ہیں۔

celestial bodies: All natural objects in the sky e.g. sun, moon, stars, planets, etc.

खगोलीय पिंड : आकाश के सभी प्राकृतिक पिंड, जैसे-सूर्य, चंद्रमा, तारे, ग्रह आदि।

اجسامِ فلکی: آسمان میں موجود تمام طبعی مظاہر۔ مثلاً سورج، چاند، ستارے، سیارے وغیرہ۔

census: An official enumeration of total population of

a given area on a specific day. A national census of population presents the total population with their demographic, social and economic characteristics.

जनगणना : किसी क्षेत्र में एक विशेष तिथि को की जाने वाली कुल जनसंख्या की आधिकारिक गणना। राष्ट्रीय जनगणना के आँकड़ों से कुल जनसंख्या की जनांकिकीय, सामाजिक और आर्थिक विशेषताओं का पता चलता है।

مردم شماری: کسی خاص دن میں مقررہ علاقے کی کل آبادی کی سرکاری گنتی۔قومی مردم شماری میں آبادیاتی، سماجی اور معاشی خصوصیات کے ساتھ مجموعی آبادی کے اعداد وشمار پیش کیے جاتے ہیں۔مثلاً عمر۔جنس کا تناسب۔

central tendency: Representative value to indicate the centre of a distribution e.g. mean, median, mode.

केंद्रीय प्रवृति : किसी वितरण के मध्य या केंद्र को इंगित करने वाला एक प्रतिनिधि मान, जैसे-माध्य, माध्यिका और बहुलक।

مرکزی رجحان: کسی تقسیم کے مرکز کو ظاہر کرنے والی نمائندہ قدر۔مثلاً درمیانہ، وسطی اور تکثیری طرز۔

channel: (1) A course through which water along with sediments flow. (2) A narrow stretch of sea separating two landmasses and connecting two or more seas e.g. English Channel and 10° Channel between Andaman and Nicobar Islands.

जलमार्ग या प्रणाल : (1) वह मार्ग जिससे होकर जल अवसाद के साथ बहता है। (2) एक संकरा समुद्री मार्ग जो दो स्थल भागों को अलग करता हुआ दो या अधिक समुद्रों को जोड़ता है, जैसे - इंगलिश चैनेल या अंडमान और निकोबार द्वीपों के बीच 10° चैनेल।

چینل : (1) ایسی گزرگاہ جس کے ذریعے پانی رسوبی مادوں کے ساتھ گزرتا ہے۔ (2) سمندر کا ایک تنگ حصہ جو خشکی کے دو ٹکڑوں کو الگ کرتا ہوا اور دو یا دو سے زیادہ آبی خطوں کو ملاتا ہو۔مثلاً انگلش چینل اور جزائر انڈمان ونکوبار کے درمیان 10 ڈگری چینل۔

chemical weathering: Decomposition of rock materials due to chemical reactions in the presence of water such as solution, carbonation and oxidation.

रासायनिक अपक्षय : जल की उपस्थिति के कारण शैलों में होने वाली रासायनिक प्रतिक्रियाएँ जिनसे उनका विघटन होता है, जैसे- विलयन या घोल, कार्बोनेशन और ऑक्सीकरण।

کیمیاوی فرسودگی: پانی کی موجودگی کی وجہ سے چٹانی مادوں کا ٹوٹنا اور بکھرنا۔مثلاً تحلیل، کاربونیشی عمل اور تکسید۔

chinook: A warm and dry local wind that blows from south-western direction on the eastern slopes of the Rocky Mountains in the winter and raises the local temperature.

चिनूक : शीत ऋतु में रॉकी पर्वत श्रेणी के पूर्वी ढालों पर दक्षिण-पश्चिम की ओर से बहने वाली गर्म और शुष्क स्थानीय पवन जिससे वहाँ का स्थानीय तापमान बढ़ जाता है।

چنوک: ایک ہلکی، گرم اور خشک مقامی ہوا جو سردیوں میں راکی پہاڑوں کے مشرقی ڈھلانوں پر جنوب مغربی سمت سے چلتی ہے اور مقامی درجۂ حرارت میں اضافہ کرتی ہے۔

choropleth map: A map showing the distribution of a phenomenon by graded shading to indicate the intensity per unit area e.g. density of population, percentage of urban to total population, etc.

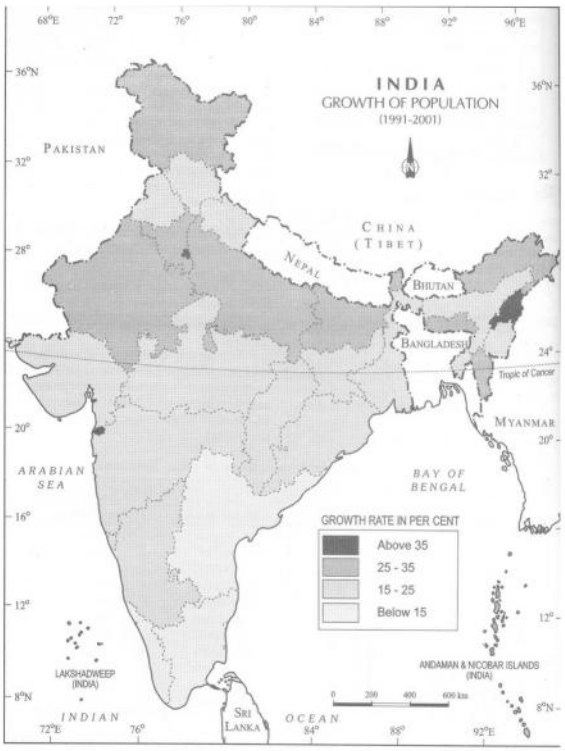

Choropleth Map

वर्णमात्री मानचित्र : मानचित्र जिसमें विभिन्न तत्वों या परिघटनाओं के वितरण को श्रेणी पर आधारित छायाकरण द्वारा दिखाया जाता है, जिससे प्रति इकाई क्षेत्र में तीव्रता या गहनता मालूम हो सके। उदाहरण के लिए, जनसंख्या घनत्व, कुल जनसंख्या में नगरीय जनसंख्या का प्रतिशत आदि।

رنگین زمراتی نقشہ: درجہ بندرنگ آمیزی کے ذریعے فی اکائی رقبے میں کسی چیز کی کثافت، مثلاً کل آبادی میں شہری آبادی کے فی صد تناسب کو ظاہر کرکے کسی خصوصیت کو دکھانے والا نقشہ۔

circle of illumination: The circle that divides the rotating earth into day and night.

प्रदीप्ति वृत्त : वह वृत्त जो घूर्णन करती पृथ्वी को दिन और रात में बाँटता है।

نوری دائرہ: گردش کرتی ہوئی زمین کو دن اور رات میں تقسیم کرنے والا دائرہ۔

cirque: It is a French word which is used to describe the eroded basin made by the glacier. Due to steep headwall and sidewalls, it looks like an armchair.

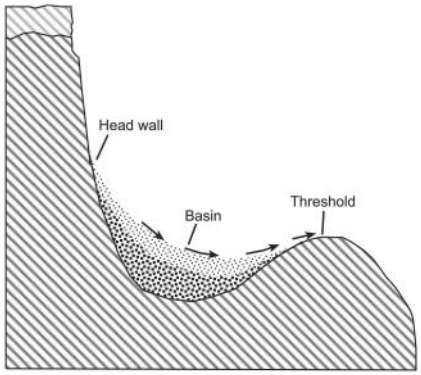

Cirque

सर्क : यह एक फ्रेंच शब्द है जिसका उपयोग हिमनदी द्वारा अपरदित गर्त को वर्णित करने के लिए होता है। शीर्ष और दोनों किनारों पर दीवार की भाँति खड़े तीव्र ढाल के कारण यह आकृति एक आराम कुर्सी की तरह दिखती है।

سرک: یہ ایک فرانسیسی لفظ ہے جس کا استعمال گلیشیر کے ذریعے کٹے پھٹے زمینی منظر کو بیان کرنے کے لیے ہوتا ہے۔اس کے سرے اور دونوں کناروں پر دیوار کی طرح کھڑی تیز ڈھلان کی وجہ سے یہ شکل آرام کرسی کی طرح نظر آتی ہے۔

cirrocumulus clouds: Thin and patchy white-coloured clouds consisting of ice crystals at high altitude (5000m-18000m) (See also clouds).

पक्षाभ कपासी मेघ : पतले तथा बिखरे सफ़ेद रंग के बादल जो अधिक ऊँचाई (5000-18000मी.) पर दिखते हैं और हिम क्रिस्टल से बनते हैं (देखें मेघ)।

سنبلی انباری بادل: زیادہ بلندی (5000 سے 18000 میٹر) پر پتلے اور پیوندار سفیدی مائل بادل جن میں برف ریزے پائے جاتے ہیں۔(مزید دیکھیں بادل)

cirrostratus: Thin sheet like clouds that are seen at the high altitude (8000-12000 mts) (See also clouds).

पक्षाभ-स्तरी मेघ : सफ़ेद परत की तरह अधिक ऊँचाई (8000-12000मी.) पर दिखने वाले बादल (देखें मेघ)।

سنبلی چادری بادل: برف ریزوں سے بنے سفید چادر کی طرح 8000 میٹر سے 12000 میٹر کی بلندی پر نظر آنے والے بادل۔(مزید دیکھیں بادل)

cirrus: Thin and detached white clouds consisting of ice crystals having feather like appearance at high altitude (8000m-12,000m) (See also clouds).

पक्षाभ मेघ : पतले तथा बिखरे हुए सफ़ेद बादल जो हिम क्रिस्टलों से बनते हैं और अधिक ऊँचाई (8000-12000मी.) पर दिखते हैं (देखें मेघ)।

سنبلی بادل: زیادہ بلندی (8000 سے 12000 میٹر) پر برف ریزوں سے بنے پروں کی طرح نظر آنے والے پتلے چھدرے سفید بادل۔(مزید دیکھیں بادل)

class intervals: The difference between the lower and upper limits of a class of frequency distribution.

वर्ग-अंतराल : किसी बारंबारता बंटन (वितरण) के ऊपरी वर्ग और निचले वर्ग की सीमाओं (स्तर) के बीच का अंतर।

درجاتی وقفہ: کسی زمرے کی کثرتِ وقوع کی تقسیم کی نچلی آخری اور اوپری آخری حدود کے درمیان فرق۔

climate: The long term generalised atmospheric characteristics (rainfall, temperature and other weather related conditions) of a large area of the Earth's surface.

जलवायु : पृथ्वी के धरातल पर किसी बड़े क्षेत्र में वायुमंडलीय विशेषताओं (वर्षा, तापमान और अन्य मौसम संबंधी दशाएँ) का एक लंबी अवधि में लिया गया औसत।

آب وہوا: سطحِ زمین کے بڑے خطے سے متعلق کرّہ ہوا کی طویل مدتی تعمیم شدہ خصوصیات (درجۂ حرارت، بارش اور دیگر موسمی حالات)۔

climatic divide: A major relief feature separating two distinct climatic regions. Himalayas act as a climatic divide between dry and cold North and warm and moist South.

जलवायवी विभाजक : एक प्रमुख उच्चावच लक्षण (Feature) जो दो विशिष्ट जलवायविक प्रदेशों को अलग करता है। हिमालय पर्वत उत्तर के शुष्क और ठंडे प्रदेश और दक्षिण के कोष्ण (गर्म) और आर्द्र प्रदेश के बीच जलवायवी विभाजक का कार्य करता है।

آب وہوائی فاصل: ایک اہم طبیعی خدوخال جو دو ممتاز آب وہوائی خطوں کو الگ کرتا ہو۔ مثلاً ہمالیہ خشک سرد شمال اور گرم مرطوب جنوب کے درمیان آب وہوائی فاصل کا کام کرتا ہے۔

clouds: A dense condensed mass of tiny water droplets or ice crystals suspended in the air visible in the sky at different heights. These are of different shapes and sizes. Clouds are classified on the basis of two characteristics: form and altitude. Two major forms of clouds are stratiform (layered) and cumuliform (globular or massive like cauliflower). According to altitude clouds are classified as high clouds (cirrus, cirrostratus and cirrocumulus), Middle clouds (altocumulus and altostratus) and Low clouds (stratus, nimbostratus and stratocumulus). Clouds having nimbo attached to their name produce precipitation.

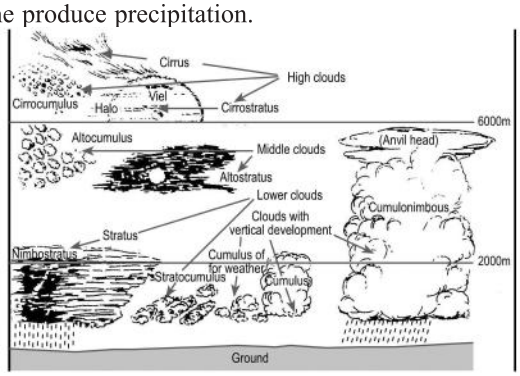

Clouds

मेघ : आसमान में विभिन्न ऊँचाईयों पर दिखने वाला अतिसूक्ष्म जलकणों या हिमकणों का सघन और संघनित रूप जो विभिन्न आकृतियों और आकारों का होता है। मेघों (बादलों) का वर्गीकरण उनकी दो विशेषताओं-रूप और ऊँचाई के आधार पर किया जाता है। मेघों के दो मुख्य रूप हैं– परतदार (स्तरीकृत) तथा गुच्छेदार या कपासी (फूलगोभी की तरह स्थूल)। ऊँचाई के आधार पर मेघों को उच्च मेघ (पक्षाभ, पक्षाभ-स्तरी तथा पक्षाभ कपासी); मध्य मेघ (मध्य कपासी तथा मध्यस्तरी) एवं निम्न मेघ (स्तरी, वर्षा-स्तरी तथा स्तरी कपासी)। जिन मेघों के नाम के आगे वर्षा जुड़ा हुआ होता है, वे वर्षण करते हैं।

بادل: مختلف اونچائیوں پر آسمان میں نظر آنے والے پانی کے چھوٹے چھوٹے قطرات اور برف کے بلوروں کے کثیف ٹکڑے۔ یہ مختلف شکلوں اور حجم کے ہوتے ہیں۔ بادلوں کی زمرہ بندی دو خصوصیات کی بنیاد پر کی جاتی ہے۔ شکل اور بلندی۔ بادلوں کی دو بڑی شکلیں چادری (پرت دار) اور انباری (کرّوی یا گوبھی کے پھول کی طرح انباردار)۔ بلندی کے مطابق بادلوں کی زمرہ بندی اونچے بادل (سنبلی، سنبلی چادری اور انباری)، وسطی بادل (بلند انباری اور بلند چادری) اور نچلے بادل (بارانی چادری اور چادری انباری) جن بادلوں کے نام کے ساتھ بارانی (Nimbo) لگا ہو وہ ترسیب (Precipitation) پیدا کرتے ہیں۔

clustered settlement: A settlement where houses and other buildings are in close proximity and the settlement is distinctly different separate from the surrounding open landscape.

गुच्छित बस्तियाँ : ऐसी बस्ती जहाँ घर और अन्य मकान पास-पास हों और बस्ती अगल-बगल के खुले भू-भाग से स्पष्ट रूप से अलग दिखती हो।

خوشہ نما بستیاں: ایسی بستی جہاں مکانات اور دوسری عمارتیں پاس پاس ہوں اور آس پاس کے کھلے علاقے میں نمایاں نظر آتی ہوں۔

coastal plain: Lowland bordering the coastline. It often extends offshore as the submarine continental shelf e.g. Coromandal, Northern Circars, Konkan, and Malabar Coastal Plains of India.

तटीय मैदान : तट के किनारे की निम्न भूमि। बहुधा इसका विस्तार समुद्र की ओर महाद्वीपीय शेल्फ़ के रूप होता है, जैसे-भारत में कोरोमंडल, उत्तरी सरकार, कोंकण और मालाबार तटीय मैदान।

ساحلی میدان: ساحلی کنارے سے لگا ہوا نشیبی علاقہ۔ یہ کنارے سے لے کر برّاعظمی شیلف تک پھیلا ہوتا ہے۔ مثلاً کورومنڈل، شمالی سرکار، کونکن اور ہندوستان کے مالابار ساحلی میدان۔

coefficient of correlation: A measure of the strength and direction of relationship between two variables. It is denoted by 'r' and its value varies between 0 to ±1.

सहसंबंध गुणांक : दो चरों के बल एवं दिशा के संबंध को मापने का एक मापक। इसे 'r' द्वारा दर्शाया जाता है एवं इसका माप 0 से ±1 के बीच में घटता-बढ़ता है।

ضریب ارتباط: دو متغیروں کے درمیان تعلق کی طاقت اور سمت کا ایک پیمانہ۔ اسے 'r' سے ظاہر کیا جاتا ہے اور اس کی قدر 0 سے ±1 کے درمیان ہوتی ہے۔

coke: Solid and strong black substance with a high carbon content left after volatile parts have been removed from coal. One of its major use is for iron smelting in blast furnace.

कोक : ठोस एवं मज़बूत काला तत्व जिसमें कोयले से वाष्पशील पदार्थ निकाल लेने के पश्चात् उच्च कार्बन की मात्रा बच जाती है। इसका एक प्रमुख उपयोग भ्रोंका-भट्टी में लोहे के प्रगलन के लिए होता है।

کوک: کوئلے کے اوپر سے جلنے کے قابل حصوں کو ہٹانے کے بعد بچی ہوئی کثیر کاربن کی مقدار والا سخت اور مضبوط سیاہ مادہ۔ اس کا ایک اہم استعمال بلاسٹ بھٹی میں لوہا پگھلانے کے لیے کیا جاتا ہے۔

cold front: It is the interface formed by invading cold air mass under the warm air mass. The colder air mass forces the warmer air mass to rise over it causing strong atmospheric disturbance. Cold fronts are associated with thunderstorms (See also front).

शीत वाताग्र : जब आगे बढ़ती हुई शीतल वायुराशि या वायुसंहति, किसी कोष्ण (गर्म) वायुसंहति को नीचे से आकर विस्थापित करती है, वहाँ दोनों वायुराशियों के संपर्क क्षेत्र को शीत वाताग्र कहते हैं। कोष्ण वायु संहति ऊपर की ओर उठने को बाध्य होती है, जिससे आँधी-तूफ़ान आने की संभावना होती है (देखें वाताग्र)।

سرد محاذ: یہ وہ درمیانی سطح ہے جو گرم تودۂ ہوا اور سرد تودۂ ہوا کے ٹکرانے سے پیدا ہوتی ہے۔ سرد تودۂ ہوا نسبتاً گرم تودۂ ہوا کو اپنے اوپر اٹھاتی ہے جس سے کرّۂ ہوا میں شدید خلل پیدا ہوتا ہے اور سرد محاذ طوفانی بارش کا سبب ہوتے ہیں۔ (مزید دیکھیں محاذ)

combine: A machine that ploughs, sows and works as a thresher.

कम्बाईन : एक मशीन जो जुताई, बुआई और कटाई के साथ अनाज को भूसे से अलग करने के सभी कार्य कर सकती है।

کمبائن: جتائی، بوائی اور پیرائی تینوں کام کرنے والی ایک مشین۔

command area: The area served by a canal system through supply of water for irrigation and other purposes.

कमांड क्षेत्र : वह क्षेत्र जो एक नहर तंत्र के जल का उपयोग सिंचाई एवं अन्य कार्यों के लिए करता है।

کمانڈ علاقہ: نہری نظام کے پانی سے آب پاشی اور دیگر مقاصد کے لیے مستفید ہونے والا علاقہ۔

commercial farming: The practice of growing crops and rearing of animals for sale. It is characterised by highly mechanised farming with greater use of modern

inputs like high yielding variety seeds, chemical fertilisers, insecticides, pesticides and irrigation. In animal rearing scientific and mechanised techniques are used to obtain high yields.

वाणिज्य खेती : वह खेती जिसमें फ़सल उत्पादन और पशुपालन बेचने के उद्देश्य से की जाती है। इसकी विशेषता है कि इसमें अधिकांश कार्यों के लिए मशीनों का उपयोग होता है और आधुनिक निवेशों, जैसे- अधिक पैदावार देने वाले बीज, रासायनिक खाद, कीटनाशक दवाइयों और सिंचाई का प्रयोग ज़्यादा होता है। पशुपालन में भी अधिक उत्पाद प्राप्त करने के लिए वैज्ञानिक और मशीनीकृत विधियाँ अपनाई जाती हैं।

تجارتی کاشت کاری: فروخت کے لیے فصلیں اگانے اور جانور پالنے کا رواج۔ اعلا درجے کی مشینوں سے زراعت جس میں جدید اشیا مثلاً زیادہ پیداواری اقسام کے بیج، کیمیاوی مصنوعی کھادیں، کیڑا مار دوائیں اور آب پاشی اس کی خصوصیات میں شامل ہیں۔ مویشی پروری میں زیادہ پیداوار حاصل کرنے کے لیے سائنسی اور مشین کے استعمال والے طریقے کام میں لائے جاتے ہیں۔

commercial grain farming: Cultivation of a single grain crop in a large area in a highly mechanised manner for commercial purposes e.g. wheat or maize (corn) being grown in the mid-latitude grasslands of the USA.

वाणिज्य अनाज खेती : एक विस्तृत क्षेत्र में अत्यधिक मशीनों का प्रयोग करते हुए किसी एक अनाज की फ़सल का व्यापारिक उद्देश्य से उत्पादन करना। उदाहरण के लिए, संयुक्त राज्य अमेरिका के मध्य अक्षांशीय घास के मैदानों में गेहूँ या मक्का की खेती।

تجارتی اناج کاشت کاری: تجارتی مقاصد سے کسی بڑے علاقے میں بڑے پیمانے پر مشینوں کی مدد سے کی جانے والی صرف ایک اناج کی کاشت کاری۔ مثلاً ریاست ہائے متحدہ امریکہ کے وسطی عرض البلد پر واقع زرعی میدانوں میں گیہوں یا مکئی (Corn) کی کھیتی۔

community owned resources: Resources owned and accessible to all the members of the community e.g. roads, parks, pastures, pond, etc.

सामुदायिक स्वामित्व वाले संसाधन : वे संसाधन, जिनका स्वामित्व समुदाय के सभी सदस्यों के पास है और वे उनका उपयोग कर सकते हैं, जैसे- सड़क, पार्क, चरागाह भूमि, तालाब इत्यादि।

کمیونٹی کے زیر ملکیت وسائل: وہ وسائل جو کمیونٹی کے تمام افراد کی ملکیت ہوں اور جن کا استعمال سب لوگ کر سکتے ہوں۔ مثلاً سڑکیں، پارک، چراگاہیں، تالاب وغیرہ۔

compact settlement: A habitation having closely spaced dwellings, generally found in plains.

संहत बस्ती : एक निवास क्षेत्र में पास-पास सटे हुए आवास, जो सामान्यत: मैदानी भागों में पाए जाते हैं।

مربوط/گٹھی بستی: ایسی بستی جس میں مکانوں کے درمیان فاصلہ بہت کم ہو۔ یہ عموماً میدانوں میں پائی جاتی ہے۔

Compact Settlement

composite cone: A volcanic cone having alternate layers of lava and ash accumulated over a long period.

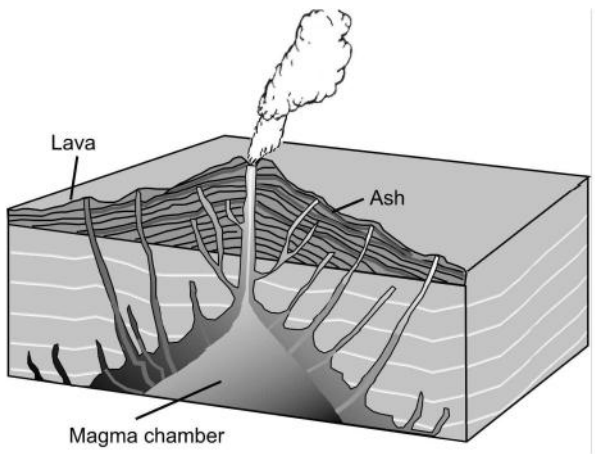

Composite Cone

मिश्रित शंकु : एक प्रकार का ज्वालामुखी शंकु, जो लावा और राख के एकांतर परतों के रूप में लंबे समय तक जमा होने से बनता है।

مشترک مخروط: ایسا آتش فشانی مخروط جس پر طویل مدت میں جمع ہونے والا لاوا اور آتشیں چٹانی مادّے کی پرتیں یکے بعد دیگرے جم گئی ہوں۔

compressed natural gas (CNG): An eco-friendly fossil fuel. It causes less pollution than other fossil fuels like petrol, diesel, kerosene and coal.

संपीडित प्राकृतिक गैस : एक पर्यावरण हितैषी जीवाश्म ईंधन जो पेट्रोल, डीज़ल, किरोसिन और कोयला जैसे अन्य जीवाश्म ईंधनों की तुलना में कम प्रदूषण करता है।

فشاری قدرتی گیس: ایک ماحولیات دوست رکازی ایندھن۔ یہ پٹرول، ڈیزل، مٹی کا تیل اور کوئلے جیسے دیگر ایندھنوں کے مقابلے میں کم آلودگی پیدا کرتا ہے۔

condensation: Process by which the vapour changes into a liquid form e.g. water vapour to water.

संघनन : वह प्रक्रिया जिसके द्वारा वाष्प तरल या द्रव में रूपांतरित हो जाता है, जैसे– जलवाष्प से जल का बनना।

تکثیف: وہ عمل جس سے بخارات سیّال میں تبدیل ہوتے ہیں۔ مثلاً آبی بخارات کا پانی میں تبدیل ہونا۔

conduction: Process of heat-transfer by contact directly through matter e.g. transfer of heat in metals.

चालन : पदार्थों में सीधे संपर्क द्वारा ऊष्मा-स्थानांतरण की प्रक्रिया, जैसे-धातुओं में ऊष्मा का स्थानांतरण होता है।

ایصال: مادے کے براہِ راست لمس سے حرارت کے منتقل ہونے کا عمل۔ مثلاً دھاتوں میں حرارت کی منتقلی۔

coniferous forest: Forest characterised by conical trees with needle-shaped leaves. These forests are generally evergreen. Such forests are found in climates, where temperature is low throughout the year with winter snowfall and the annual precipitation is between 400-700 mm e.g. pine, spruce and fir are the common trees of this type of forest.

Coniferous Forest

शंकुवृक्षी वन : इन वनों की विशेषता शंक्वाकार वृक्ष हैं, जिनकी पत्तियाँ सूई की तरह नुकीली होती हैं। ये सामान्यत: सदाबहार वन हैं और उन प्रदेशों में मिलते हैं, जहाँ तापमान संपूर्ण वर्ष निम्न रहता है, जाड़े में बर्फ़बारी होती है और वार्षिक वर्षण 400-700 मि.मी. के बीच होती है। इन वनों में सामान्य रूप से पाए जाने वाले वृक्षों में चीड़, स्प्रूस और फ़र हैं।

صنوبری جنگل: وہ جنگل جن کی خصوصیت یہ ہے کہ ان میں نوکیلی پتیوں والے صنوبری درخت ہوتے ہیں۔ یہ جنگل عموماً سدابہار ہوتے ہیں۔ اس طرح کے جنگل ان موسمی حالات میں پائے جاتے ہیں جہاں سال بھر درجۂ حرارت کم رہتا ہے، سردی میں برف گرتی ہے اور سالانہ ترسیب 400 سے 700 ملی میٹر ہوتی ہے۔ مثلاً پائن، فر اور اسپروس اس قسم کے جنگلوں میں پائے جانے والے عام درخت ہیں۔

consolidation of holdings: Combining smaller plots of agricultural land to make them techno-economically viable for cultivation.

चकबंदी : कृषि भूमि की छोटी-छोटी जोतों को मिलाकर उनको तकनीकी एवं आर्थिक दृष्टिकोण से उपज के योग्य बनाना।

چک بندی: زرعی آراضی کے چھوٹے ٹکڑوں کو یک جا کرنا تا کہ وہ تکنیکی۔ معاشی اعتبار سے زراعت کے کام میں لائے جا سکیں۔

constellations: Various patterns formed by different groups of stars e.g. Ursa Major or Big Bear.

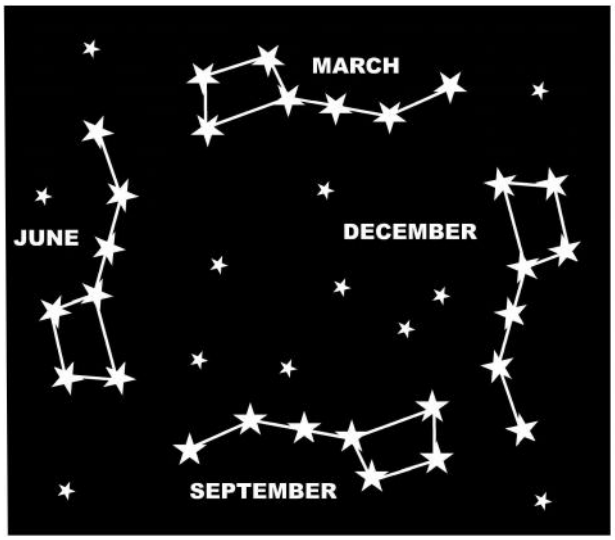

Constellations

तारा मंडल/नक्षत्र मंडल : आसमान में तारों के विभिन्न समूहों के द्वारा निर्मित विविध प्रकार की आकृतियाँ, जैसे-ऊर्सा मेजर या बिग बीयर।

تارامنڈل: ستاروں کے مختلف گروہوں سے بننے والی شکلیں۔ مثلاً دُبِّ اکبر یا عقدِ ثریّا۔

continent: A very large landmass usually surrounded by ocean and rising above mean sea-level.

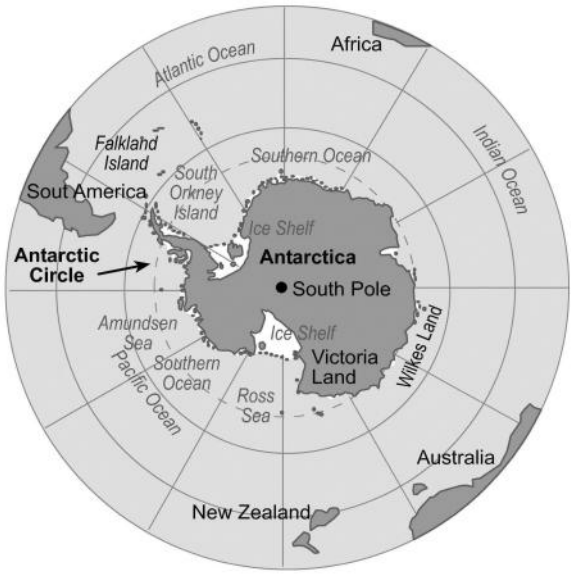

Continent: Antarctica

महाद्वीप : एक बहुत बड़ा स्थल का भाग जो सामान्यत: चारों तरफ़ महासागरों से घिरा हो और माध्य समुद्र तल से ऊपर उठा हो।

برّاعظم : ایک بہت بڑا خشکی کا حصہ جو عموماً سمندر سے گھرا اور اوسط سطحِ سمندر سے اوپر اٹھا ہوا ہو۔

continental crust: Part of the Earth's crust composed of silicate (Si) and aluminum (Al) that makes up the continents. It is referred as SIAL. Its thickness varies between 20 and 75 km.

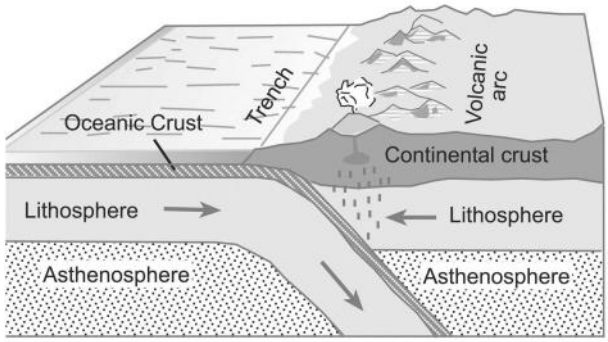

Continental Crust

महाद्वीपीय पर्पटी : भू-पर्पटी का वह भाग जो सिलिकेट (सि) और ऐलुमिनियम (एल) से बना हुआ है और जिससे महाद्वीप बने हैं। इसे 'सिएल' कहते हैं। इसकी मोटाई 20 से 75 कि.मी. के बीच होती है।

برّاعظمی قشر: قشرِ ارض کا وہ حصہ جو سلی کیٹ (Si) اور المونیم (Al) سے بنا ہے اور جو برّاعظموں کی تشکیل کرتا ہے۔ اسے SIAL کہا جاتا ہے۔ اس کی موٹائی 20 سے 75 کلومیٹر کے درمیان ہوتی ہے۔

continental drift: The theory put forward by Alfred Wegener (1916) that all continents were united as one super continent (known as Pangea) and drifted apart slowly. These ideas were replaced by plate-tectonic theory in 1960s.

महाद्वीपीय बहाव या विस्थापन : अल्फ़्रेड वेगनर (1916) द्वारा प्रतिपादित सिद्धांत, जिसके अनुसार सभी महाद्वीप आरंभ में जुड़े हुए एक सुपर महाद्वीप (जिसे पैंजिआ कहते थे) के रूप में थे। बाद में वे धीरे-धीरे अलग खिसकते गए। सन् 1960 में प्लेट-विवर्तनिक सिद्धांत ने उसका स्थान ले लिया।

برّاعظمی سرکاؤ: 1916 میں الفریڈ ویگنر کا پیش کردہ یہ نظریہ کہ تمام برّاعظم ایک عظیم برّاعظم کی حیثیت سے باہم مربوط تھے (جس کو پنجیا کہا جاتا ہے) اور رفتہ رفتہ ایک دوسرے سے الگ ہوئے۔ 1960 کی دہائی میں ان سب خیالات کی جگہ پلیٹ ساخت مانی (plate-tectonic) نظریے نے لے لی۔

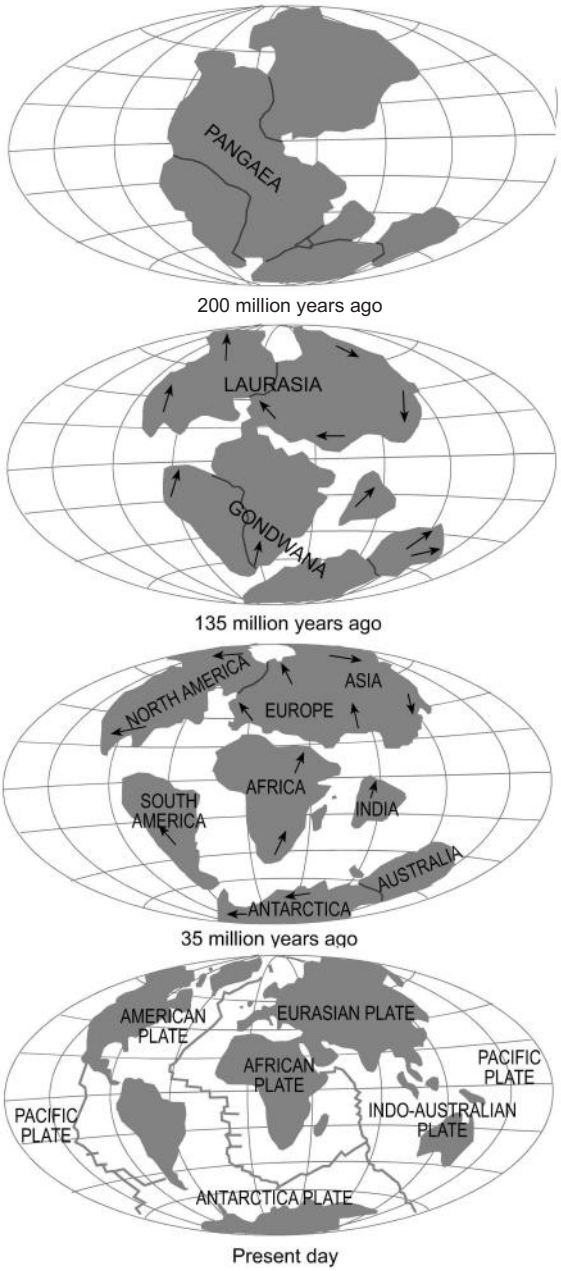

Continental Drift

continental shelf: The gently sloping submarine fringe of the continent. It extends up to continental slope, which occurs at around 150 m below mean sea-level.

महाद्वीपीय शेल्फ़ : महाद्वीपों का मंद ढाल वाला अंत:समुद्री सीमांत जो महाद्वीपीय ढाल तक विस्तृत होता है और जिसकी गहराई माध्य समुद्र तल से 150 मी. तक होती है।

برّاعظمی شیلف: برّاعظم کا کم ڈھلان والا سمندر کے اندر کا کنارہ۔ یہ برّاعظمی ڈھلان تک پھیلا ہوتا ہے جو اوسط سطحِ سمندر سے تقریباً 150 میٹر نیچے تک ہے۔

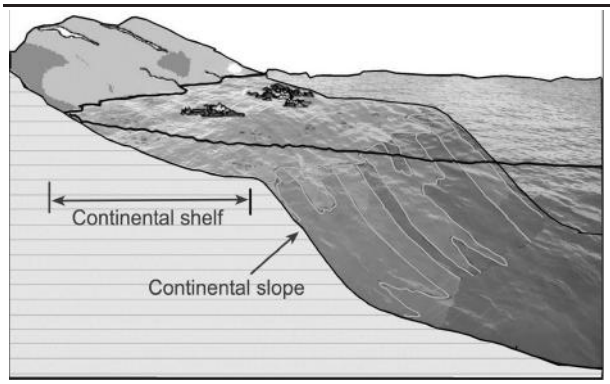

Continental Shelf

contour: A line joining points of equal heights on a map. The interval between two successive contours is known as contour interval and is constant in a map.

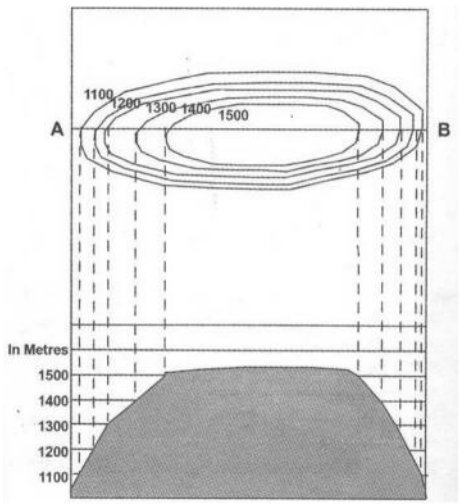

Contour

समोच्च रेखा : माध्य समुद्र तल से समान ऊँचाई वाले बिंदुओं को मिलाने वाली काल्पनिक रेखा। दो उतरोत्तर (क्रमिक) समोच्च रेखाओं के बीच के अंतराल को समोच्च रेखा अंतराल कहते हैं और यह मानचित्र पर एकसमान होती है।

خطِ ارتفاع: نقشے پر اوسط سطحِ سمندر سے یکساں بلندی والے نقطوں کو جوڑنے والا خط۔ دو لگاتار ارتفاعی خطوں کے درمیان کے فاصلے کو ارتفاعی وقفہ کہتے ہیں جو نقشے پر مستقل حیثیت رکھتا ہے۔

contour barriers: A bund constructed along contours to check soil erosion. Generally it is constructed using stones, soil and grasses.

समोच्चरेखीय रोधिकाएँ : मृदा-अपरदन को रोकने के लिए समोच्च रेखाओं के साथ-साथ बनाई गई रोधिकाएँ (बाँध)। सामान्यत: इनका निर्माण पत्थरों, मिट्टी और घास से किया जाता है।

ارتفاعی خطِ بندش: زمین کے کٹاؤ کو روکنے کے لیے خطوط ارتفاع کے ساتھ بنائی گئی مینڈ۔ عموماً اسے پتھروں، مٹی اور گھاس کی مدد سے تعمیر کیا جاتا ہے۔

contour ploughing: Tilling or ploughing hill slopes parallel to the contours to check runoff and soil erosion.

Contour Ploughing

समोच्च रेखीय जुताई : पहाड़ों के ढालों पर जल को बह जाने और मृदा-अपरदन को रोकने के लिए समोच्च रेखाओं के समानांतर की जाने वाली खेतों की जुताई।

ارتفاعی جتائی: پانی کے بہاؤ اور مٹی کے کٹاؤ کو روکنے کے لیے ارتفاعی ڈھلان کے متوازی پہاڑی ڈھلان پر جتائی۔

conurbation: A large developed urban area, which is formed by the merging of several separate settlements e.g. Greater London, Delhi, Faridabad, Gurgaon, Ghaziabad.

संनगर : विशाल विकसित नगरीय क्षेत्र, जो अलग-अलग बसे नगरों के आपस में मिलने से बनता है। जैसे- ग्रेटर लंदन, दिल्ली, गुड़गाँव, फरीदाबाद, गाज़ियाबाद।

مضافاتی شہر: شہر کا توسیعی علاقہ جس میں کئی نواحی شہری بستیاں شامل ہوگئی ہوں۔ مثلاً گریٹر لندن، دہلی، گڑگاؤں، فرید آباد، غازی آباد وغیرہ۔

convection: Process of heat transfer from one part of a gas or liquid to another by the vertical movement of the particles.

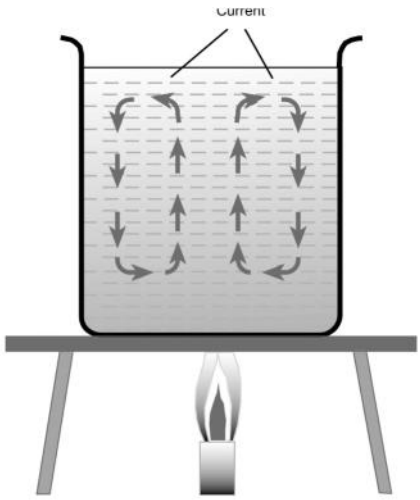

Convection

संवाहन: किसी गैस या तरल पदार्थ में कणों की ऊर्ध्वाधर गति

के कारण एक भाग से दूसरे भाग में ताप स्थानांतरण की प्रक्रिया।

حمل: ذرّات کی عمودی حرکت کے ذریعے کسی گیس یا سیّال میں ایک حصے سے دوسرے حصے تک حرارت کی منتقلی کا عمل۔

convectional rainfall: Humid air on being heated, becomes light and rises. In the process it expands, looses heat and moisture holding capacity. Consequently, condensation takes place and results in rainfall.

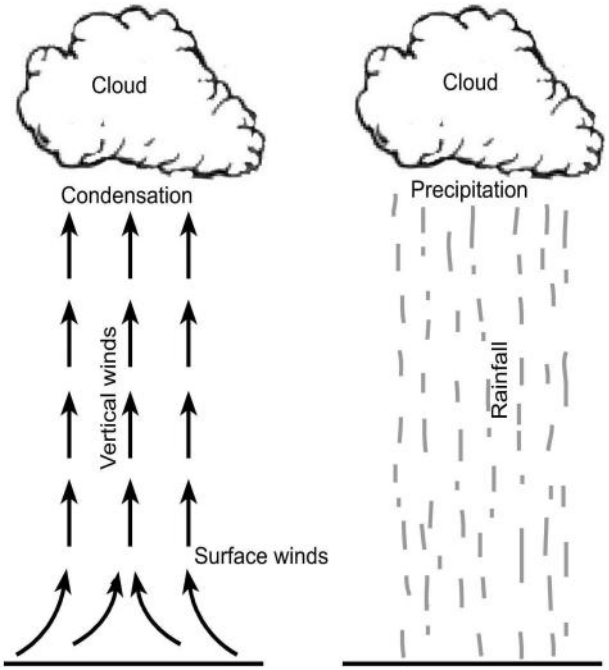

Convectional Rainfall

संवहनी वर्षा : आर्द्र वायु गर्म होकर हल्की होती है और ऊपर उठती है। इस प्रक्रिया में यह फैलती है, ठंडी होती है और इसकी आर्द्रता ग्रहण करने की क्षमता कम हो जाती है। इसके फलस्वरूप संघनन होता है और वर्षा होती है।

حملی بارش: مرطوب ہوا گرم ہونے پر ہلکی ہوتی ہے اور حملی رَو کی صورت میں اوپر اٹھتی ہے۔ اس عمل کے دوران ہوا پھیلتی ہے اور گرمی اور نمی جذب کرنے کی صلاحیت کھو دیتی ہے۔ اس کے نتیجے میں تکثیف کا عمل شروع ہوجاتا ہے اور بارش ہونے لگتی ہے۔

conventional sources of energy: The energy sources which are in use for a long time. e.g. fire-wood, coal, water, etc.

ऊर्जा के परम्परागत स्रोत : ऊर्जा के वे स्रोत जो बहुत समय से उपयोग में लाए जा रहे हैं, जैसे- लकड़ी, कोयला एवं जल।

روایتی ذرائع توانائی: طویل عرصے تک استعمال میں آنے والے توانائی کے ذرائع۔ مثلاً جلانے والی لکڑی، کوئلہ، پٹرول، پانی وغیرہ۔

conventional symbols: Symbols used on a map to represent various geographical features. They are universally accepted.

Conventional Symbols

रूढ़ प्रतीक: मानचित्रों में विभिन्न भौगोलिक लक्षणों को प्रदर्शित करने के लिए उपयोग किए जाने वाले प्रतीक, जो सर्वमान्य हैं।

روایتی علامات/نشانات: نقشے پر مختلف جغرافیائی خصوصیات ظاہر کرنے والی علامتیں/نشانات جو عالمی پیمانے پر تسلیم کی جاتی ہیں۔

corals: Tiny marine organisms, called polyps, lying close to shallow ocean floor in the clear tropical seas. They secrete calcium carbonate. The skeletons of corals form coral reefs.

प्रवाल: बहुत छोटे समुद्री जंतु, जिन्हें पॉलिप कहते हैं, उष्णकटिबंधीय समुद्रों के साफ़, छिछले तल के पास मिलते हैं। ये जंतु अपने शरीर से कैल्सियम कार्बोनेट बाहर निकालते हैं। इन प्रवालों के कंकालों से प्रवाल वलय या प्रवाल द्वीपों की रचना होती है।

مرجان/مونگا: مختلف بحری خردعضویے جو منطقۂ حارّہ کے صاف اتھلے سمندر میں پائے جاتے ہیں۔ ان سے کیلشیم کاربونیٹ خارج ہوتا ہے۔ مرجانوں کے ڈھانچے مرجانی دیوار (Coral Reef) بناتے ہیں۔

coral islands: Islands formed of the skeletons of the coral polyps. e.g. Lakshadweep.

प्रवाल द्वीप: प्रवालों के कंकाल से निर्मित द्वीप-समूह जैसे-लक्षद्वीप।

مرجانی جزیرے: مرجانی پولپ کے ڈھانچوں سے بننے والے جزیرے، مثلاً لکش دیپ

cordillera: A chain of mountain ranges, which are roughly parallel or run in one general direction having intervening valleys. It is a Spanish term for a major group of mountains.

कॉर्डीलेरा : पर्वत श्रेणियों की एक शृंखला, जिसमें पर्वत श्रेणियाँ एक-दूसरे के लगभग समानांतर फैली हों और उनके बीच घाटियाँ हों। यह शब्द स्पेनी भाषा से लिया गया है जिसका अर्थ पर्वतों का एक समूह है।

کارڈی لیرا/متوازی پہاڑی سلسلہ: پہاڑوں کا ایسا متوازی سلسلہ جو تقریباً ایک ہی سمت میں پھیلا ہو اور جس کے بیچ بیچ میں وادیاں ہوں۔ یہ ہسپانوی زبان کا لفظ ہے جس کا مفہوم ہے پہاڑوں کا بڑا مجموعہ

core: The central part of the Earth's interior composed mainly of nickel (Ni) and iron (Fe). It is referred as NIFE. It consists of two parts. The outer liquid part extends between 2900 and 5000 km and the inner solid part extends between 5000 and 6370 km below the Earth's surface.

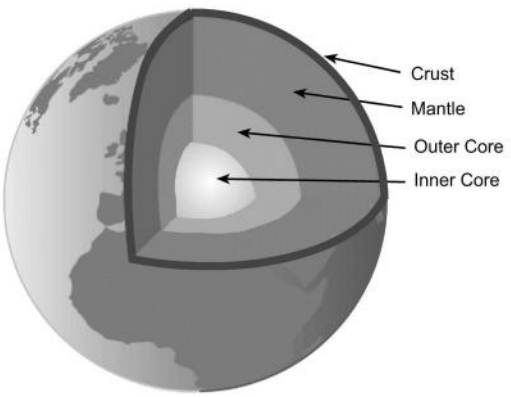

Core

क्रोड : पृथ्वी की सबसे आंतरिक परत क्रोड कहलाती है। यह मुख्यत: निकल और लोहे से बनी है तथा इसे 'निफे' (नि-निकल, फे-फेरस यानि लोहा) कहते हैं। क्रोड के दो भाग हैं। बाहरी तरल भाग जो पृथ्वी की ऊपरी सतह के बीच 2900-5000 कि.मी. के बीच पाया जाता है और भीतरी ठोस भाग 5000 से 6370 कि.मी. तक विस्तृत है।

قلبِ زمین: اندرونِ زمین کا مرکزی حصّہ جو خصوصاً نِکل (Ni) اور لوہے (Fe) کا بنا ہے۔ اسے NIFE کہتے ہیں۔ اس کے دو حصے ہیں۔ بیرونی سیال حصہ سطحِ زمین سے نیچے 2900 سے 5000 کلومیٹر تک پھیلا ہوا ہے اور اندرونی ٹھوس حصہ 5000 سے 6370 کلومیٹر تک پھیلا ہوا ہے۔

Coriolis force: A force caused by the Earth's rotation that deflects any free moving object from its straight path to the right in the Northern Hemisphere and to the left in the Southern Hemisphere. This force has been named after G.G. de Coriolis, who first explained this phenomenon.

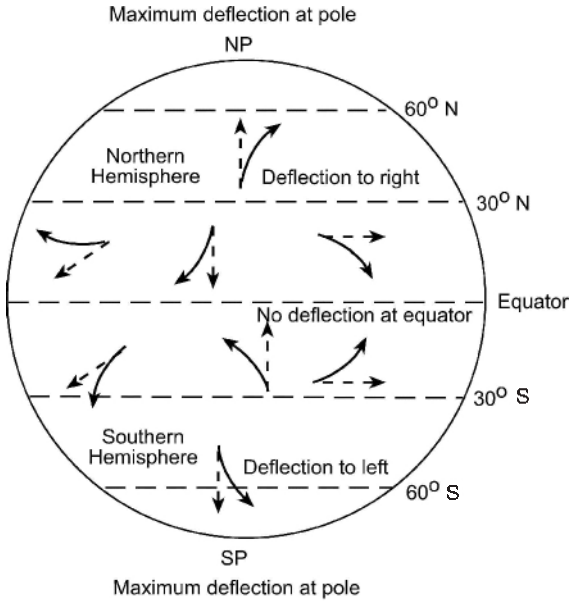

Coriolis Force

कोरिऑलिस बल : पृथ्वी के घूर्णन के कारण उत्पन्न बल जिसके कारण कोई भी स्वच्छंद गतिमान वस्तु उत्तरी गोलार्ध में अपने सीधे रास्ते से दाईं ओर और दक्षिणी गोलार्ध में बाईं ओर ढकेल (निक्षेपित) दी जाती है। इसकी सर्वप्रथम व्याख्या करने वाले वैज्ञानिक जी.जी.डी कोरिऑलिस के नाम पर इसे कोरिऑलिस बल कहते हैं।

کوریولس قوت: زمین کی گردش سے پیدا ہونے والی وہ قوت جو آزادانہ حرکت کرتی ہوئی کسی شے کو اس کے راستے سے شمالی نصف کرّے میں دائیں طرف اور جنوبی نصف کرّے میں بائیں طرف موڑ دیتی ہے۔ اس قوت کا نام جی جی ڈی کوریولس سے منسوب ہے جنھوں نے پہلی بار اس عمل کی وضاحت کی تھی۔

cosmopolitan city: A city where people of different cultures and nationalities live together.

विश्वजनीन नगर : ऐसा नगर जहाँ विभिन्न संस्कृतियों एवं राष्ट्रीयता के लोग साथ-साथ रहते हैं।

عالمی شہر: ایسا شہر جہاں مختلف تہذیبوں اور قومیتوں کے لوگ ایک ساتھ رہتے ہوں۔

cottage industry: The production of finished goods by a worker sometimes together with his/her family at home using local raw-materials for a small market.

कुटीर उद्योग : एक व्यक्ति द्वारा या उसके परिवार के अन्य व्यक्तियों के साथ मिलकर स्थानीय कच्चे माल से एक छोटे बाज़ार के लिए निर्मित वस्तुएँ, जैसे- खिलौने, जूते या बेंत आदि से बनी वस्तुएँ।

گھریلو صنعت: گھر پر چھوٹے بازار کے لیے تیار اشیا کی پیداوار جس میں کاری گر کے خاندان کے افراد بھی شریک رہتے ہیں اور مقامی خام مال استعمال کیا جاتا ہے۔ مثلاً کھلونے، مٹی کے برتن، چمڑے اور بید کے سامان۔

crater: A funnel-shaped depression at the opening of a volcano through which lava and other volcanic materials outpour.

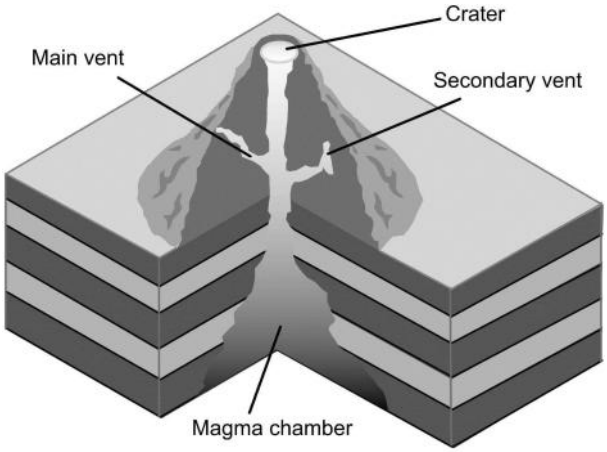

Crater

ज्वालामुखी विवर : ज्वालामुखी के मुख पर कीप की आकृति का गर्त जिसके द्वारा लावा और अन्य ज्वालामुखी से निकले पदार्थ धरातल पर आते हैं।

آتش فشانی دہانہ: آتش فشاں کے دہانے پر قیف نما گڑھا جس سے ہو کر لاوا اور دیگر آتش فشانی مادے باہر نکلتے ہیں۔

crop rotation: Growing different crops in succession on the same field for maintaining soil nutrients, controlling weeds and pests and checking soil erosion.

शस्यावर्तन : एक ही कृषि भूमि पर विभिन्न फ़सलों को एक क्रम में (आवर्तन) मृदा के पोषक तत्वों को बनाए रखने, जंगली खरपतवार को काबू में रखने और मृदा-अपरदन को रोकने के उद्देश्य से उगाना।

فصلوں کی گردش: مٹی کے تغذیاتی اجزا کو بحال رکھنے، خودرَو گھاسوں اور کیڑے مکوڑوں پر قابو پانے اور مٹی کے کٹاؤ کو روکنے کے لیے ایک ہی کھیت میں یکے بعد دیگرے کئی فصلیں اگانا۔

cross profile: A side view of the ground cut vertically along a straight line.

अनुप्रस्थ परिच्छेदिका : किसी सरल रेखा पर ऊर्ध्वाधर कटी हुई भूमि का पार्श्वचित्र।

ارضی نیم رخ: سیدھے خط کے سہارے عمودی طور پر کٹا ہوا زمین کا بغلی منظر۔

crust: The outer solid layer of the Earth. It consists of SIAL (continental crust) and SIMA (oceanic crust). The thickness of the crust is 35 km below continents and 5 km below oceans.

पर्पटी : पृथ्वी की बाहरी ठोस परत, जिसमें 'सिएल' (महाद्वीपीय पर्पटी) और 'सीमा' (महासागरीय पर्पटी), दोनों ही सम्मिलित हैं। इस पर्पटी की मोटाई महाद्वीपों के नीचे 35 कि.मी. और महासागरों के नीचे 5 कि.मी. है।

قشرِ ارض: زمین کی باہری ٹھوس پرت۔ جو SIAL (براعظمی قشر) اور SIMA (بحری قشر) سے بنی ہے۔ قشر کی موٹائی براعظموں کے نیچے 35 کلومیٹر اور سمندروں کے نیچے 5 کلومیٹر ہوتی ہے۔

culturable command area: Part of the command area of an irrigation project that can be cultivated. It is different from gross command area, which includes the total area covered by an irrigation project including culturable waste.

कृष्य कमांड क्षेत्र : एक सिंचाई परियोजना के अंतर्गत आने वाले क्षेत्र का वह भाग जहाँ खेती हो सकती है। यह कुल कमांड क्षेत्र से भिन्न है, जिसमें वह भूमि भी सम्मिलित होती है जो खेती के लायक नहीं है अथवा किसी अन्य उपयोग में है।

قابلِ کاشت کمانڈ علاقہ: کسی منصوبۂ آب پاشی کے تحت آنے والے رقبے کا وہ حصہ جس پر کاشت کی جاتی ہو۔ یہ مجموعی کمانڈ علاقے سے مختلف ہے جس میں آب پاشی کے تحت آنے والا کل رقبہ اور قابل کاشت بنجر شامل ہوتے ہیں۔

cumulative frequency: Progressive addition of frequency values of a distribution. The final frequency is equal to the summation of all the frequencies (Σf).

संचयी बारंबारता : वितरण के बारंबारता मूल्यों का क्रमिक जोड़। अंतिम बारंबारता सभी बारंबारताओं के जोड़ के बराबर होती है (Σf)।

مجموعی کثرتِ وقوع: تقسیمِ کثرتِ وقوع کی قدروں میں بتدریج اضافہ۔ حتمی کثرتِ وقوع تمام وقوعوں کا مجموعہ ہوتی ہے (Σf)۔

cumulonimbus cloud: Dark grey coloured cloud of considerable vertical extent. It is associated with thunderstorms and heavy precipitation (See also clouds).

कपासी वर्षी मेघ : काले, धूसर (स्लेटी) रंग के मेघ जिनका ऊर्ध्वाधर विस्तार काफ़ी अधिक होता है। इनका संबंध गरज और बिजली के साथ आने वाले तूफ़ान और मूसलाधार वर्षा से है (देखें मेघ)।

انباری بارانی بادل: عمودی طور پر دور تک پھیلے گہرے بھورے بادل جس میں گرج اور بجلی کی چمک کے ساتھ بہت زیادہ ترسیب ہوتی ہے۔ (مزید دیکھیں بادل)

cumulus cloud: White and grayish coloured dense clouds with relatively flat bases, found at an altitude of 300 to 2000 m. It is associated with fair weather (See also clouds).

कपासी मेघ : अपेक्षाकृत चपटे तल वाले सफ़ेद और धूसर (स्लेटी) रंग के घने मेघ जो 300 से 2000 मी. की ऊँचाई पर दिखते हैं। इनका संबंध साफ़ मौसम से है (देखें मेघ)।

انباری بادل: سفید اور ہلکے بھورے گھنے بادل جن کی نچلی سطح نسبتاً ہموار ہوتی ہے اور جو 300 سے 2000 میٹر کی بلندی پر پائے جاتے ہیں۔ اس کا تعلق صاف موسم سے ہوتا ہے۔ (مزید دیکھیں بادل)

cyclone: A system of low atmospheric pressure with the lowest pressure at the centre and winds blowing inwards at high speed circulating in an anticlockwise direction in the Northern Hemisphere and clockwise direction in the Southern Hemisphere.

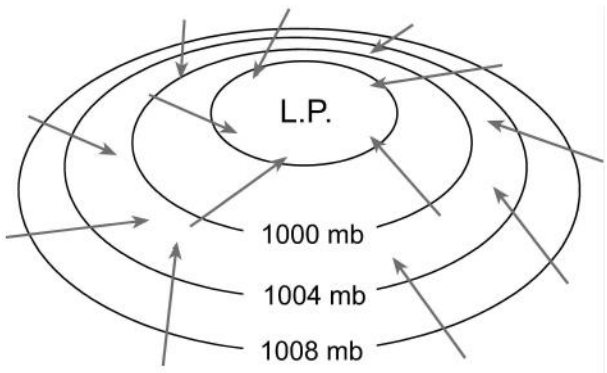

Cyclone

चक्रवात : निम्न वायुमंडलीय दाब तंत्र जिसके केंद्र में न्यूनतम दाब होता है और बाहर से हवा बहुत तेज़ गति से भीतर की ओर घूमते हुए बहती है। उत्तरी गोलार्ध में यह पवन घड़ी की सूई के घूमने की दिशा के विपरीत और दक्षिणी गोलार्ध में घड़ी की सूई घूमने की दिशा में बहती है।

سائکلون: کرۂ ہوا کے کم دباؤ کا نظام جس میں سب سے کم دباؤ مرکز میں ہوتا ہے اور ہوائیں اندر کی طرف تیز رفتار سے چلتی ہوئی شمالی نصف کرّے میں گھڑی مخالف (Anticlockwise) سمت میں اور جنوبی نصف کرّے میں گھڑی موافق (Clockwise) سمت میں گردش کرتی ہیں۔

cyclonic rainfall: Precipitation associated with extra tropical cyclones which are frontal in origin. In tropical areas it is associated with cyclonic depressions.

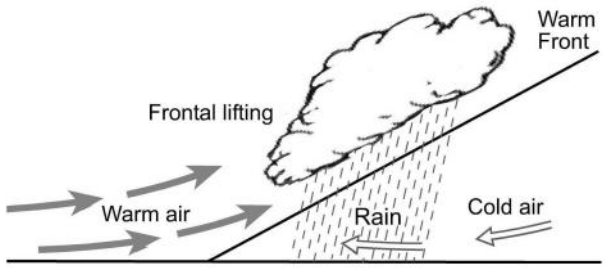

Cyclonic Rainfall

चक्रवातीय वर्षा : बर्हिउष्णकटिबंधीय चक्रवातों से संबंधित वर्षा, जिसकी उत्पत्ति वाताग्रों के कारण होती है। उष्णकटिबंधीय क्षेत्रों में ये चक्रवातीय निमज्जन से जुड़े हैं।

سائکلونی بارش: ابتدا میں محاذی نوعیت کے منطقۂ معتدلہ کے سائکلونوں سے متعلق ترسیب۔ منطقۂ حارّہ میں ان کا تعلق سائکلونی نشیبوں سے ہوتا ہے۔

Dd

daily mean temperature: The average temperature of a day obtained by dividing the summation of maximum and the minimum temperature during a day by two.

दैनिक औसत तापमान : एक दिन का औसत तापमान जो अधिकतम एवं न्यूनतम तापमान के योग को दो से विभाजित करके प्राप्त किया जाता है।

یومیہ وسطی درجۂ حرارت: کسی دن کا اوسط درجۂ حرارت جو روزانہ کے سب سے زیادہ اور سب سے کم درجۂ حرارت کے مجموعے کو دو سے تقسیم دے کر حاصل کیا جاتا ہے۔

dairy farming: System of breeding and rearing of livestock for the production of milk and other dairy products along with growing of hay and fodder crops to feed the cattle.

डेरी उद्योग : दुग्ध एवं अन्य डेरी उत्पाद के उत्पादन के लिए पशुधन के प्रजनन एवं पालन-पोषण की पद्धति। इसके साथ ही पशु के भरण-पोषण के लिए शुष्क घास एवं चारा फ़सल का वर्धन।

ڈیری فارمنگ: مویشیوں کو کھلانے کے لیے بھوسا اور چارہ اگانے کے علاوہ دودھ اور دودھ سے بنی دیگر اشیا کی تیاری کے لیے مویشیوں کی نسل افزائی اور ان کی پرورش کا نظام۔

dam: A barrier built to impound the flowing water and creating a reservoir in order to regulate the water-flow for controlling floods, providing water for irrigation, generating hydroelectricity, fishery, navigation and tourism etc.

बाँध : प्रवाही जल को अवरुद्ध करने के लिए बनाई गई रोधिका एवं जलाशय की स्थापना ताकि बाढ़ के नियंत्रण, सिंचाई के लिए जल आपूर्ति, जलविद्युत उत्पादन, मत्स्य उद्योग, नौसंचालन, पर्यटन इत्यादि के लिए जल प्रवाह को नियंत्रित किया जा सके।

باندھ: پانی کی ذخیرہ کاری کی غرض سے بہتے ہوئے پانی کو روکنے کے لیے تعمیر کردہ ایک رکاوٹ۔

data: Quantitative/numeric information on various aspects of our physical and social environment, which can be used for further analysis and improving our understanding.

आँकड़ा : हमारे भौतिक एवं सामाजिक पर्यावरण के विभिन्न पहलुओं पर मात्रात्मक/संख्यात्मक सूचना, जो आगे विश्लेषण एवं हमारी समझ को बेहतर बनाने में उपयोग की जा सकती है।

اعداد و شمار: ہمارے طبیعی اور سماجی ماحول کے مختلف پہلوؤں سے متعلق مقداری/عددی معلومات جن کا استعمال مزید تجزیہ کرنے اور فہم میں اضافے کے لیے کیا جاتا ہے۔

death rate: The number of deaths per 1000 population in a year of a region.

मृत्यु दर : किसी क्षेत्र में एक वर्ष में प्रति हज़ार जनसंख्या पर मरने वाले लोगों की संख्या।

شرحِ اموات: ایک سال میں کسی خطے کی فی ہزار آبادی میں مرنے والے افراد کی تعداد۔

debris: A French term meaning 'wreckage'. An accumulation of broken materials such as gravel, sand, etc. that have been moved from its place of origin and deposited at another place by agents of erosion such as river , wind, glacier etc.

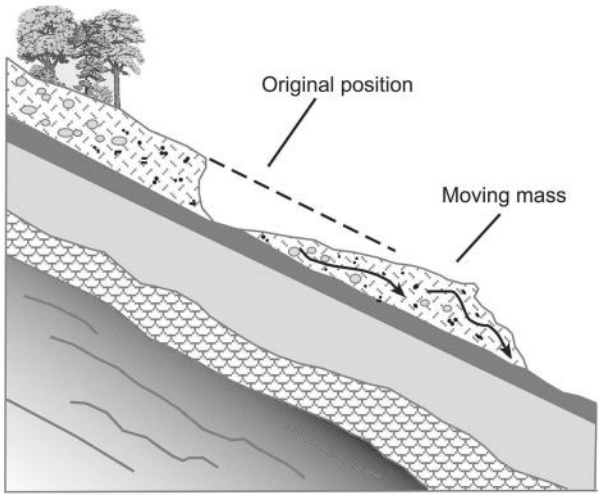

Debris

मलबा : डेब्रिस एक फ्रेंच शब्द है जिसका अर्थ है 'मलबा'। टूटे हुए पदार्थों का संचयन, जैसे-बजरी, बालू इत्यादि जो अपने उत्पत्ति के स्थान से हट गए हैं एवं अपरदन के कारकों, जैसे- नदी, पवन, हिमनद आदि द्वारा अन्य स्थान पर निक्षेपित हो गए हैं।

ملبہ: ایک فرانسیسی اصطلاح جس کا مطلب ہے ٹوٹی پھوٹی اشیا۔ ٹوٹے ہوئے مادّوں کا جماؤ۔ مثلاً بجری، ریت وغیرہ کو کٹاؤ کے ذرائع مثلاً ندی، ہوا، گلیشیر وغیرہ ان کی اصل جگہ سے ہٹا کر دوسری جگہ جمع کر دیتے ہیں۔

deciduous forest: A tropical and sub-tropical forest usually having broad leaved trees and shrubs that shed their leaves during dry season to reduce water loss e.g. teak, sal, peepal , neem ,etc.

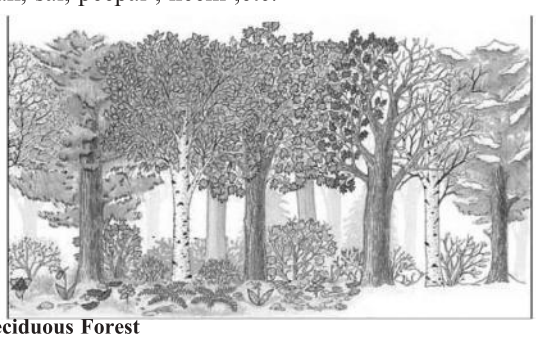
Deciduous Forest

पर्णपाती वन : उष्णकटिबंधीय एवं उपोष्ण वन जिसमें सामान्यतया चौड़ी पत्तियों वाले वृक्ष एवं झाड़ियाँ होती हैं, जो शुष्क मौसम में जल के ह्रास को कम करने के लिए अपने पत्ते झाड़ देते हैं। उदाहरणत: टीक, साल, पीपल, नीम इत्यादि।

پت جھڑ جنگل: حارّی اور نیم حارّی جنگل جن میں عموماً چوڑی پتیوں والے درخت اور جھاڑیاں خشک موسم میں نمی بچانے کے لیے اپنی پتیاں گرا دیتے ہیں۔ مثلاً، ساگوان، سال، پیپل، نیم وغیرہ۔

deflation: The process of wind erosion in which loose particles on the ground may be rolled along, broken in the process, lifted in the air and carried elsewhere. The extent of horizontal and vertical movement of these particles depends on their size and force of the wind.

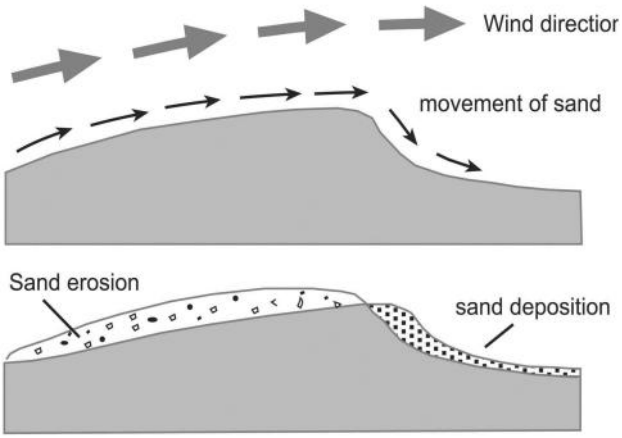

Deflation

अपवाहन : वातीय अपरदन की प्रक्रिया जिसमें स्थल पर अदृढ़ कण साथ लुढ़कते हैं, इस प्रक्रिया में टूटते हैं, वायु में उठते हैं एवं अन्य स्थान पर ले जाए जाते हैं। इन कणों की क्षैतिज एवं ऊर्ध्वाधर गति की मात्रा इनके आकार एवं पवन के बल पर निर्भर करती है।

ازالہ: ہوا سے ہونے والے کٹاؤ کا عمل جس میں زمین پر موجود ذرات ٹوٹ کر اڑتے ہیں اور کہیں اور پہنچ جاتے ہیں۔ ان ذرّات کی افقی اور عمودی حرکت کی حد کا انحصار ہوا کے حجم اور طاقت پر ہوتا ہے۔

degradation: The process of gradual lowering and flattening of the earth's surface by agents of erosion such as running water, glacier, wind etc.

निम्नीकरण : अपरदन के कारकों, जैसे- प्रवाही जल, हिमनद, पवन आदि द्वारा भू-पृष्ठ के क्रमिक निम्नन (अवनमन) एवं चपटीकरण की प्रक्रिया।

نشیب کاری: کٹاؤ کے ذرائع مثلاً بہتے ہوئے پانی، ہوا اور گلیشیر کے زیر اثر سطحِ زمین پر بتدریج گڈھا بننے اور ہموار ہونے کا عمل۔

degree: (1) A unit of measuring temperature of different objects such as atmosphere, water and human body, etc. It is measured in Celsius (ºC), Fahrenheit (ºF) Kelvin (ºK) scales.

(2) A unit of angular measurement. It is used to measure latitude and longitude and location of celestial bodies.

(3) It is also used in measuring the angle of slope.

अंश : (1) विभिन्न वस्तुओं (कारकों) जैसे- वायुमंडल, जल, मानव शरीर आदि के तापमान को मापने की इकाई। यह सेल्सियस (ºसें.)/ फारेनहाइट (ºफा.), केल्विन (ºके.) के मापकों पर मापी जाती है।

(2) कोणीय माप की एक इकाई। यह अक्षांश व देशांतर एवं खगोलीय पिंडों की स्थिति को मापने में प्रयुक्त होती है।

(3) यह ढाल के कोण को मापने में भी प्रयुक्त होती है।

ڈگری: (1) مختلف چیزوں مثلاً کرّۂ ہوا، پانی اور انسانی جسم کا درجۂ حرارت ناپنے کی اکائی۔ اس کی پیمائش ڈگری سلسیئس (ºC)، ڈگری فارن ہائٹ (ºF) اور ڈگری کیلون (ºK) پیمانوں میں کی جاتی ہے۔

(2) زاویائی پیمائش کی اکائی۔ اسے طول البلد اور عرض البلد ناپنے اور اجسامِ فلکی کے محلِ وقوع کا پتا لگانے میں استعمال کیا جاتا ہے۔

(3) اسے ڈھلان کے زاویے کی پیمائش میں بھی استعمال کیا جاتا ہے۔

deep-sea plain: A widespread level tract of land on the ocean floor (See also abyssal plain).

गंभीर सागरी मैदान : महासागर सतह पर एक विस्तृत समतल भू-क्षेत्र (देखें वितलीय मैदान)।

گہرے سمندری میدان: فرشِ سمندر پر زمین کا دور تک پھیلا ہوا ہموار خطہ۔ (مزید دیکھیں پاتالی میدان)

delta: A more or less triangular or fan-shaped low-lying and level tract of land formed by deposition of alluvium at a river-mouth, where the river enters a relatively calm water body.The term has been derived from the Greek letter '*delta*' (Δ) e.g. Ganga-Brahmaputra delta, Nile delta. (See arcuate delta)

डेल्टा : प्राय: त्रिभुजाकार अथवा पंखाकार निम्नस्थ एवं समतल भू-क्षेत्र जो नदी के मुहाने पर जलोढ़क के निक्षेप से बना है, जहाँ नदी अपेक्षाकृत शांत जल क्षेत्र (जलाशय) में प्रवेश करती है। यह शब्द ग्रीक अक्षर 'डेल्टा' (Δ) से लिया गया है। उदाहरण के लिए, गंगा-ब्रह्मपुत्र डेल्टा, नील डेल्टा (देखें चापाकार डेल्टा)।

ڈیلٹا: کم و بیش مثلثی یا پنکھا نما نشیبی اور ہموار قطعۂ زمین جو دریا کے دہانے پر سیلابی مٹیوں کے جمع ہونے سے بنتا ہے جہاں دریا نسبتاً پرسکون آبی حجم سمندر میں داخل ہوتا ہے۔

یہ اصطلاح یونانی حرف ڈیلٹا (Δ) سے ماخوذ ہے۔ مثلاً گنگا برہم پتر ڈیلٹا اور نیل ڈیلٹا۔ (مزید دیکھیں قوسی ڈیلٹا)

demography: The scientific study of human population, its size, composition, structure, distribution and change on account of birth, death and migration over time and space, using empirical, mathematical and statistical analysis.

जनसांख्यिकी : आनुभविक, गणितीय एवं सांख्यिकीय विश्लेषण का प्रयोग करते हुए मानव जनसंख्या, उसके आकार, संघटन, संरचना, वितरण तथा जन्म, मृत्यु एवं प्रवास के कारण बदलाव का, समय एवं स्थान के संदर्भ में, वैज्ञानिक अध्ययन।

آبادیات: انسانی آبادی، اس کے سائز، اجزائے ترکیبی، ساخت، تقسیم اور وقت اور مقام کے اعتبار سے پیدائش، موت اور سکونت میں تبدیلی کا سائنسی مطالعہ جس میں تجرباتی، ریاضیاتی اور شماریاتی تجزیے کا طریقہ کام میں لایا جاتا ہے۔

dendritic drainage: A network of streams that developed on a terrain with uniform underlying rocks. It resembles a tree where the main river looks like a trunk and tributaries as its branches. The term is derived from the Greek word '*dendron*' meaning a 'tree'.

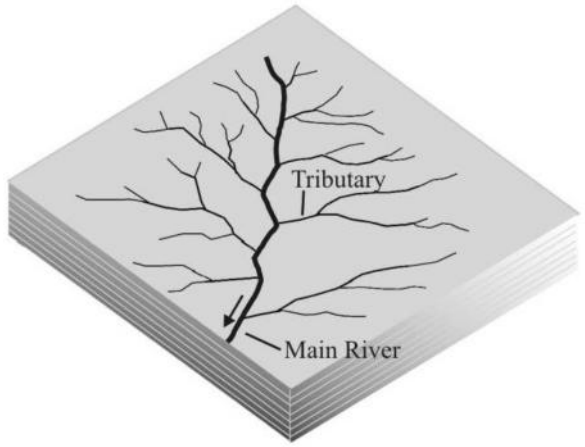

Dendritic Drainage

द्रुमाकृतिक प्रवाह : सरिताओं का जाल जो एक समान अध:स्थ शैलों के भू-भाग पर विकसित हुआ है। यह एक वृक्ष के सदृश होता है, जहाँ मुख्य नदी तने (कांड) की भाँति दिखाई देती है एवं इसकी सहायक नदियाँ इसकी शाखाओं की भाँति दिखाई देती हैं। यह शब्द ग्रीक शब्द *डेनड्रान* से लिया गया है जिसका अर्थ है 'वृक्ष'।

شجر نما پن نکاسی: ہموار نچلی چٹانوں والی قطعۂ زمین پر بننے والا ندیوں کا جال۔ یہ کسی درخت جیسا لگتا ہے جس میں اصل دریا تنا اور معاون ندیاں شاخیں معلوم ہوتی ہیں۔ یہ اصطلاح یونانی لفظ 'ڈنڈرون' (dendron) سے ماخوذ ہے جس کا مطلب 'درخت' ہے۔

density of population: Number of persons per unit area e.g. persons per square kilometre.

जनसंख्या घनत्व : प्रति इकाई क्षेत्र में लोगों की संख्या। उदाहरणतया- व्यक्ति प्रति वर्ग किलोमीटर।

کثافتِ آبادی: فی اکائی رقبے میں افراد کی تعداد۔ مثلاً فی مربع کلومیٹر میں رہنے والے لوگوں کی تعداد۔

denudation: Processes of weathering, mass movement, erosion and transportation that remove the earth's surface materials. The term is derived from Latin word '*denudare*', meaning 'to strip bare'.

अनाच्छादन : अपक्षय, बृहत् संचलन, अपरदन एवं परिवहन की प्रक्रियाएँ जो भू-पृष्ठ के पदार्थों को हटा देती हैं। यह शब्द लैटिन शब्द *'डेन्यूडेअर'* से लिया गया है जिसका अर्थ है 'अनावृत करना'।

عریاں کاری: فرسودگی، تودوں کی حرکت، کٹاؤ اور نقل وحمل کا عمل جو سطحِ زمین پر موجود مادّوں کو ہٹاتے ہیں۔ یہ اصطلاح لاطینی لفظ 'ڈینوڈیئر' (denudare) سے ماخوذ ہے جس کا مطلب ہے 'ننگا کرنا'۔

dependency ratio: Ratio between the non-working population to the working or potentially active population. In India, children below 14 and people above 60 years are included under dependant population.

आश्रित अनुपात : अनर्जक जनसंख्या एवं श्रमजीवी अथवा सामान्य क्रियाशील जनसंख्या के बीच का अनुपात। भारत में 14 वर्ष से छोटे बच्चे एवं 60 वर्ष से अधिक के व्यक्ति आश्रित जनसंख्या के अंतर्गत आते हैं।

شرحِ انحصار: کام نہ کرنے والی آبادی اور کام کرنے والی یا ممکنہ طور پر فعال آبادی کا تناسب۔ ہندوستان میں 14 سال سے کم عمر کے بچے اور 60 سال کے اوپر کی عمر کے لوگ منحصر آبادی میں شمار کیے جاتے ہیں۔

depression: (1)In climatology, it refers to a low-pressure system causing spiral movement of winds towards the centre. (2) In geology, it is used to describe a sunken area on the surface of the Earth.

निमज्जन : (1) जलवायु विज्ञान में इसका अभिप्राय निम्न दाब तंत्र से है जो केंद्र की ओर पवनों की सर्पिल गति के कारण बनता है। (2) भूविज्ञान में यह भू-पृष्ठ पर धँसे हुए क्षेत्र का वर्णन करता है।

کساد باد/نشیب: (1) موسمیات میں اس کا مطلب ہوا کے پست دباؤ کا نظام ہے جس کی وجہ سے ہوائیں مرکز کی طرف چکردار حرکت کرتی ہیں۔
(2) ارضیات میں اس اصطلاح سے مراد سطحِ ارض پر دھنسے ہوئے حصے ہیں۔

desalinisation: Process of removal of salts e.g. removal of salts from soil or water to make it suitable for human use.

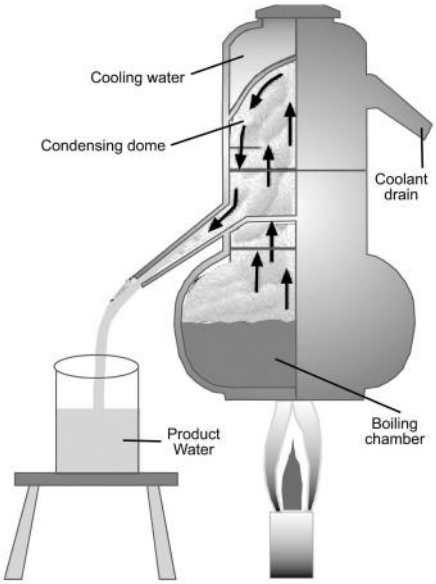

Desalinisation

विलवणीकरण : नमक को हटाने की प्रक्रिया, उदाहरण के लिए, मनुष्य के उपयोग हेतु उपयुक्त बनाने के लिए मृदा एवं जल से नमक हटाना।

ازالۂ شوریت: نمک کو ہٹانے کا عمل۔ مثلاً مٹی یا پانی میں سے نمک دور کر کے انھیں انسانوں کے استعمال کے قابل بنانا۔

desert: An arid region with very low vegetation cover and short growing season. There are two types of deserts: warm and cold. Warm deserts are characterised by very low precipitation as compared to high water loss due to evapotranspiration. e.g. Thar.

Cold deserts are characterised by precipitation in the form of snow, extremely low temperature, and strong cold winds. e.g. Ladakh.

मरुस्थल : एक शुष्क प्रदेश जहाँ अति निम्न वनस्पति आवरण एवं लघु वर्धन-काल होता है। मरुस्थल दो प्रकार के होते हैं-कोष्ण और शीत। कोष्ण मरुस्थल की विशेषता अति निम्न वर्षण की तुलना में वाष्पन-वाष्पोत्सर्जन के कारण उच्च जल ह्रास है, उदाहरणतया, थार।

शीत मरुस्थल की विशेषता हिम के रूप में वर्षण, अत्यंत निम्न तापमान एवं तीव्र शीत पवनें हैं, उदाहरण के लिए, लद्दाख।

ریگستان: ایک خشک علاقہ جہاں پیڑ پودے بہت کم ہوں اور کاشت کا موسم مختصر ہو۔ ریگستان دو طرح کے ہوتے ہیں: گرم اور سرد۔ گرم ریگستانوں کی خصوصیات میں اخراج بخارات کی وجہ سے حد درجہ پانی کی کمی اور کمتر ترسیب شامل ہے۔ مثلاً تھار ریگستان۔ سرد ریگستانوں کی خصوصیات میں برف باری کی شکل میں ترسیب، حد درجہ کم درجۂ حرارت اور شدید سرد ہوائیں شامل ہیں۔ مثلاً لداخ۔

desert pavement: An extensive area of bare pebbles and coarse particles, which come together by rolling and jostling while wind blowsoff the finer particles. This cover protects the ground from further wind erosion.

मरुकुट्टिम : नग्न गुटिका एवं स्थूल कणों का एक विस्तृत क्षेत्र, जहाँ वे एक-दूसरे को ढकेलते, लुढ़कते साथ आते हैं, जबकि महीन कण वायु द्वारा उड़ा लिए जाते हैं। यह आवरण-स्थल वायु-अपरदन से रक्षा करता है।

ریگستانی فرش برہنہ: ایسے برہنہ کنکر، پتھر اور موٹے ذرات والا ایک وسیع علاقہ جو ایک دوسرے سے رگڑنے اور لڑھکنے سے بنا ہے، اس میں باریک ذرات اڑ جاتے ہیں۔ یہ غلاف زمین کو مزید کٹاؤ سے محفوظ رکھتا ہے۔

developed resources: Resources that are in use subject to techno- economic feasibility.

विकसित संसाधन : संसाधन जो उपयोग में हैं बशर्ते कि तकनीकी-आर्थिक सम्भाव्यता हो।

ترقی یافتہ وسائل: تکنیکی واقتصادی طور پر قابلِ عمل ہونے کے لحاظ سے استعمال میں لائے جانے والے وسائل۔

dew: Condensation of moisture in the form of water droplets on the surface of vegetation and other objects near the ground during night.

ओस : रात में स्थल के निकट वनस्पति एवं अन्य वस्तुओं की सतह पर जल की सूक्ष्म बूँदों के रूप में नमी का संघनन।

شبنم: رات میں نباتات اور دیگر چیزوں کی سطح پر پانی کے قطرات کی شکل میں رطوبت کی تکثیف۔

dew point: Temperature to which air is cooled and gets saturated with water vapour. At this temperature the condensation begins.

ओसांक : तापमान, जिस पर वायु शीतल हो जाती है एवं जलवाष्प से संतृप्त हो जाती है। इस तापमान पर संघनन आरंभ होता है।

نقطۂ شبنم: وہ درجۂ حرارت جس پر ہوا ٹھنڈی ہوتی اور آبی بخارات سے بھر جاتی ہے۔ اس درجۂ حرارت پر تکثیف کی ابتدا ہوتی ہے۔

disaster: A natural or human induced phenomenon occurring within a short period causing major loss of life and property e.g. Earthquake, Bhopal gas leak.

आपदा : एक प्राकृतिक अथवा मानव द्वारा उत्पन्न परिघटना जो लघु अवधि में जीवन एवं संपत्ति को भारी क्षति पहुँचाती है। उदाहरण के लिए, भूकंप, भोपाल गैस रिसाव।

آفت: مختصر وقفے میں واقع ہونے والا قدرتی یا انسانوں کی لائی ہوئی تباہی سے ہونے والا شدید جانی اور مالی نقصان۔ مثلاً بھج کا زلزلہ، سنامی، بھوپال گیس المیہ۔

discordant: In Geography, the phenomenon is understood in terms of perfect symmetry between structure, process and time. Any phenomenon that is asymmetrical to a given order is called discordant.

विसंगत : भूगोल में किसी परिघटना को संरचना, प्रक्रम एवं समय में पूर्ण सममिति के रूप में समझा जाता है। कोई भी परिघटना जो दिए गए क्रम में असममित होती है उसे विसंगत कहते हैं।

بے آہنگ: جغرافیہ کی اصطلاح میں کسی مظہر کو ساخت، طریقِ عمل اور وقت میں مکمل تناسب کی شکل میں سمجھا جاتا ہے۔ کوئی بھی مظہر جو دی گئی ترتیب میں غیر متناسب ہو اسے بے آہنگ کہتے ہیں۔

dispersion: A statistical term that refers to the spread of a set of observations around a central point. It can be measured in both absolute as well as relative terms. Standard deviation and co-efficient of variation are examples of these respectively.

प्रकीर्णन : एक सांख्यिकीय पद जिसका अभिप्राय एक केंद्रीय बिंदु से प्रेक्षण के समुच्चय के विस्तार से है। इसे निरपेक्ष एवं सापेक्ष पदों में मापा जा सकता है। मानक विचलन एवं विचरण गुणांक क्रमशः इसके उदाहरण हैं।

انتشار: ایک شماریاتی اصطلاح جس کا مطلب کسی مجموعی مشاہدات کا ایک مرکزی نقطے کے گرد پھیلاؤ سے ہے۔ اس کی پیمائش مطلق اور اضافی دونوں طریقوں سے کی جاسکتی ہے۔ معیاری انحراف اور تغیری ضریب ان کی بالترتیب مثالیں ہیں۔

distributary: A channel of a river, which branches off from the main channel mostly in its lower course due to heavy load of sediments and gentle slope. It does not join the main stream again e.g. River Hugli, a distributary of River Ganga. (See also arcuate delta)

वितरिका : नदी की एक वाहिका जो मुख्यतः निचले मार्ग में तलछट के विशाल भार एवं मंद ढाल के कारण मुख्य वाहिका से अलग हो जाती है। यह दोबारा मुख्य वाहिका में नहीं मिलती है। उदाहरणतया- हुगली नदी, गंगा नदी की एक वितरिका है (देखें चापाकार डेल्टा)।

شاخِ دریا: اصل دریا سے نکلنے والی شاخیں۔ دریا کے نچلے حصوں میں رسوبوں کے بھاری جماؤ اور ہلکی ڈھال کی وجہ سے دریا کئی حصوں میں منقسم ہوجاتا ہے اور یہ شاخیں دوبارہ اصل دریا میں نہیں ملتیں۔ مثلاً ہگلی ندی، دریائے گنگا کی شاخ ہے۔ (مزید دیکھیں قوسی ڈیلٹا)

distribution map: Representation of data or information on a map regarding its spatial and temporal dimensions e.g. density of population, precipitation, etc.

वितरण मानचित्र : मानचित्र पर उसके स्थानिक एवं कालिक विस्तार के संदर्भ में आँकड़े अथवा सूचना का निरूपण। उदाहरणतया- जनसंख्या का घनत्व, वर्षण इत्यादि।

تقسیمی نقشہ: وہ نقشہ جو اعداد و شمار یا معلومات کی مکانی اور زمانی جہات کی عکاسی کرتا ہو۔ مثلاً آبادی کی کثافت اور ترسیب یا بارش وغیرہ۔

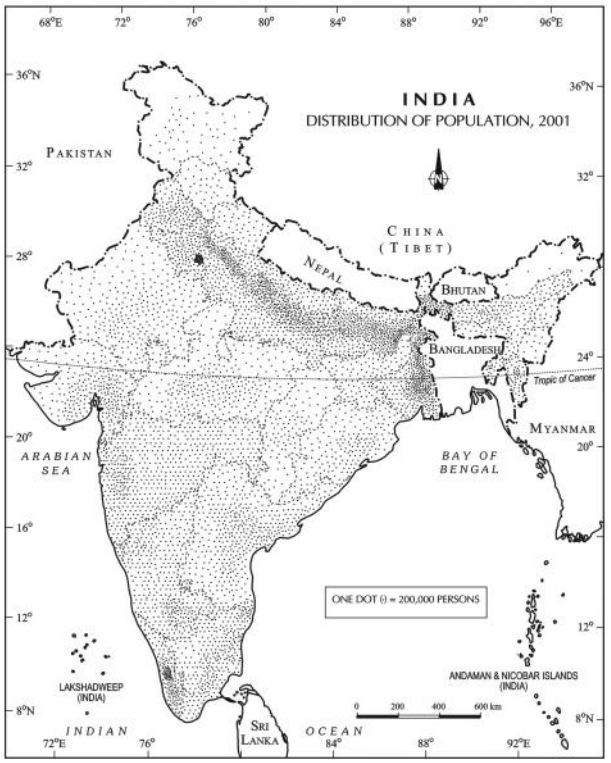

Distribution Map

diurnal range of temperature: The difference between the maximum and minimum temperatures recorded during a day (24 hours) at a particular place.

दैनिक ताप अंतर : किसी स्थान पर एक दिन (24 घंटे) में अधिकतम एवं न्यूनतम तापमान के बीच का अंतर।

یومیہ درجۂ حرارت کا تفاوت: کسی مخصوص مقام پر ایک دن (24 گھنٹے) میں درج کیے گئے سب سے زیادہ اور سب سے کم درجۂ حرارت کے درمیان فرق۔

doab: A local term used for an alluvial plain located between two converging rivers in the western part of the Indo-Gangetic plain e.g. Ganga-Yamuna doab. This landform is known as interfluve. Similar type of landform between five rivers is known as Punjab.

दोआब : एक स्थानीय शब्द जिसका प्रयोग सिंधु-गंगा मैदान के पश्चिमी भाग में दो अभिसारी नदियों के बीच में स्थित जलोढ़ मैदान के लिए किया जाता है। इस स्थलरूप को दोआब कहते हैं। इसी प्रकार पाँच नदियों के बीच का स्थलरूप पंजाब है।

دوآبہ: ہند۔گنگا میدان کے مغربی حصّے میں دو ملنے والے دریاؤں کے درمیان واقع سیلابی میدان کے لیے استعمال ہونے والی ایک مقامی اصطلاح۔ مثلاً گنگا۔جمنا دوآبہ۔

اس زمینی شکل کو دوآبہ کہتے ہیں۔اسی طرح پانچ دریاؤں کے درمیان موجود خشک میدانی حصے کو پنجاب (پنج آب) کہتے ہیں۔

dock: A platform built off a sea-shore where ships anchor for loading and unloading.

डॉक : समुद्र तट पर निर्मित एक वेदी जहाँ माल भरने व उतारने के लिए पोत लंगर डालते हैं।

گودی: ساحلِ سمندر سے ذرا ہٹ کر بنا ہوا ایک چبوترہ جہاں سامان لادنے اور اتارنے کے لیے جہاز لنگر ڈالتے ہیں۔

doldrums: A convergence zone of trade winds extending over a few degrees north and south of the equator, largely over the oceans. It is characterised by light variable winds or calm conditions. In spite of such conditions, convectional activity results in heavy rain and thunderstorms.

डोलड्रम : व्यापारिक पवनों का अभिसरण कटिबंध जो विषुवत वृत्त के उत्तर एवं दक्षिण में कुछ डिग्री तक विस्तृत है, मुख्यत: महासागरों के ऊपर। इसकी विशेषता मंद परिवर्ती पवनें अथवा शांत परिस्थितियाँ हैं। ऐसी दशाओं के बावजूद, संवहनी क्रिया के कारण भारी वर्षा एवं तड़ित झंझा आते हैं।

ڈولڈرم: تجارتی ہواؤں کے اترنے اور باہم ملنے کا وہ علاقہ جو عموماً سمندر پر خط استوا سے چند ڈگری شمال اور جنوب میں پھیلا ہوا ہے۔ہلکی رفتار کی متغیر ہوائیں یا پرسکون ماحول اس کی خصوصیات میں شامل ہیں۔ان حالات کے باوجود حملی سرگرمی کے نتیجے میں بجلی کی کڑک کے ساتھ بھاری بارش ہوتی ہے۔

dormant volcano: A volcano, which has been inactive for a considerable time in the past. It may, however, erupt again e.g. Mount Vesuvius, Italy.

प्रसुप्त ज्वालामुखी : एक ज्वालामुखी जो अतीत काल से निष्क्रिय है। किंतु उसमें दोबारा उद्‌गार हो सकता है। उदाहरण के लिए, माउंट विसुवियस, इटली।

خوابیدہ آتش فشاں: وہ آتش فشاں جو ایک طویل عرصے سے غیر فعال رہا ہو مگر جس کے دوبارہ پھوٹ پڑنے کا امکان ہو۔مثلاً اٹلی کا ویسویس پہاڑ۔

downs: (1) Mid-latitude grasslands of Australia. (2) A landform with gently undulating hills.

डाउन : (1) आस्ट्रेलिया के मध्य-अक्षांश घासस्थल। (2) एक स्थलरूप जिसमें मंद तरंगित पहाड़ियाँ हैं।

ڈاؤنز: (1) آسٹریلیا میں وسطی عرض البلد کے گھاس کے میدان۔(2) ہلکے اتار چڑھاؤ کی پہاڑیوں والی ارضی شکلیں۔

drainage: Natural flow of water in streams and rivers (See antecedent drainage).

अपवाह तंत्र : सरिताओं एवं नदियों में जल का प्राकृतिक प्रवाह (देखें पूर्ववर्ती अपवाह)।

پن نکاسی: چشموں اور دریاؤں میں پانی کا قدرتی بہاؤ۔(مزید دیکھیں، قدیم ندی)

drainage basin: The area drained by the main river, tributaries and distributaries. The demarcation of drainage basin is done on the basis of water divide (See also dendritic drainage).

अपवाह द्रोणी : क्षेत्र जो मुख्य नदी, सहायक नदियों एवं वितरिकाओं द्वारा अपवाहित होता है। अपवाह तंत्र का सीमांकन जल विभाजक के आधार पर किया जाता है (देखें द्रुमाकृतिक अपवाह)।

پن نکاسی طاس: اصل دریا، معاون دریاؤں اور دریا کی شاخوں کے ذریعے سیراب علاقہ۔پن نکاسی طاس کی حد بندی فاصلِ آب سے کی جاتی ہے۔(مزید دیکھیں، شجر نما پن نکاسی)

drilling: The process of boring a deep hole into the Earth to extract reserves like water, petroleum, natural gas, etc. that occurs far below the Earth's surface. Drilling is also done to put substances deep below the Earth's surface.

प्रवेधन : पृथ्वी में गहरे छिद्र वेधन की प्रक्रिया जिससे जल, पेट्रोलियम, प्राकृतिक गैस इत्यादि निचय का निष्कर्षण किया जाता है जो पृथ्वी की सतह के नीचे पाए जाते हैं। प्रवेधन पदार्थों को पृथ्वी की सतह में गहरे नीचे डालने के लिए भी किया जाता है।

برمائی: سطحِ زمین کے بہت نیچے پائے جانے والے پانی، پٹرولیم اور قدرتی گیس جیسے وسائل کے ذخیروں کو نکالنے کے لیے زمین میں برمے سے گہرا سوراخ کرنا۔برماکاری کا استعمال سیالوں کو سطحِ زمین کے نیچے پہنچانے میں بھی کیا جاتا ہے۔

drought: A long and continuous period of dry weather during which there is no significant precipitation. Evaporation and transpiration far exceeds the available soil moisture resulting into loss of crops and other forms of life.

सूखा : शुष्क मौसम की दीर्घ एवं सतत अवधि, जिसमें सार्थक वर्षण नहीं होता है। वाष्पीकरण एवं वाष्पोत्सर्जन उपलब्ध मृदा नमी से अधिक बढ़ जाता है, जिसके कारण फ़सलों एवं जीवन के अन्य रूपों की हानि होती है।

خشک سالی: خشک موسم کا طویل اور مسلسل عرصہ جس کے دوران کوئی خاص بارش نہیں ہوتی۔تبخیر اور پودوں سے اخراجِ بخارات، مٹی میں موجود نمی کے مقابلے میں کہیں زیادہ ہو جاتے ہیں جس سے فصلوں اور زندگی کی دوسری شکلوں کو نقصان پہنچتا ہے۔

drumlin: A smooth, rounded and oval hill formed of varieties of rock debris left behind by the glacier. It is an Irish term meaning a 'whaleback'.

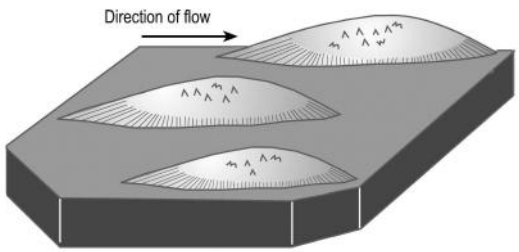

Drumlin

हिमनदोढ़ टिब्बा (ड्रमलिन): एक चिकनी, गोल एवं अंडाकार पहाड़ी जो हिमनद द्वारा छोड़ दिए गए शैल मलबे की किस्मों से बनी है। यह एक आयरिश शब्द है जिसका अर्थ है 'ह्वेलपृष्ठ'।

ڈرملن: گلیشئر کے چھوڑے ہوئے چٹانی ملبے کی مختلف شکلوں سے بنی ہوئی ہموار، گول اور بیضوی پہاڑی۔ یہ ایک آئرش اصطلاح ہے جس کا مطلب ہے 'وھیل کی پیٹھ'۔

dry farming: A method of farming adopted in area of inadequate water availability by conserving moisture in the soil through mulching, raising drought-resistant crops, frequent fallowing and regular removal of weeds.

वर्षाधीन खेती : कृषि का एक प्रकार जो अपर्याप्त जल उपलब्धता वाले क्षेत्रों में मल्च बनाकर मृदा की नमी को संरक्षित करके, जलाभावसह फ़सलों का वर्धन करके, बहुधा भूमि को परती छोड़कर एवं नियमित खरपतवार का निष्कासन करके की जाती है।

خشک کاشت کاری: کاشت کاری کا وہ طریقہ جو پانی کی کمی والے علاقے میں نباتی کھاد کی آمیزش کر کے خشک سالی سے نمٹنے والی فصلیں اگا کر، کھیت کو بار بار خالی رکھ کر اور خودرَو گھاسوں کو چن کر مٹی کی نمی کو محفوظ کیا جاتا ہے۔

dun: A local name for the longitudinal valley lying between lesser Himalayas and the Shiwaliks e.g. Dehradun, Kotlidun and Patlidun.

दून : मध्य हिमालय एवं शिवालिक के बीच स्थित अनुदैर्ध्य घाटी के लिए एक स्थानीय नाम, उदाहरणतया- देहरादून, कोटलीदून एवं पटलीदून।

دون: چھوٹے ہمالیہ اور شوالک کے علاقوں کے درمیان پھیلی عمودی وادی کے لیے ایک مقامی اصطلاح۔ مثلاً دہرہ دون، کوٹلی دون اور پٹلی دون۔

dune: A mound or hill of wind-blown sand which is formed due to any obstruction causing disruption in air-flow. Dunes may be of various shapes and heights rising up to 50 m.

Dunes are also formed due to wave action along coastal areas. They are also referred as frontal dunes e.g. coastal dunes of Kerala.

टिब्बा : वातोढ़ बालू का टीला अथवा पहाड़ी जो किसी अवरोध के कारण बना है जिससे वायु प्रवाह भंग हो जाता है। टिब्बे विभिन्न आकार के हो सकते हैं एवं ऊँचाई 50 मीटर तक हो सकती है। तटीय क्षेत्रों में टिब्बे तरंगों की क्रिया से भी बनते हैं। उन्हें वातागृी टिब्बे कहा जाता है। उदाहरण के लिए, केरल के तटीय टिब्बे।

ریت کا ٹیلہ: ہوا کے ذریعے اڑائے ہوئے ریت سے بنا ڈھیر جو ہوا کے بہاؤ میں خلل ڈالنے والی کسی رکاوٹ کی وجہ سے بنتا ہے۔ یہ ٹیلے مختلف شکلوں اور اونچائیوں کے ہوتے ہیں جن کی بلندی 50 میٹر تک ہو سکتی ہے۔ یہ ٹیلے ساحلی علاقوں پر بحری موجوں کے زیر اثر بھی بنتے ہیں۔ مثلاً کیرالا کے ساحلی ٹیلے۔

dust: Tiny particles of solid matter (less than 0.6 mm in diameter), which is found in the atmosphere or settled on any surface. It is so light that it can remain suspended and carried to very long distances.

धूल : ठोस पदार्थ के लघु कण (व्यास में 0.6 मि.मी. से कम), जो वायुमंडल में पाए जाते हैं अथवा किसी सतह पर स्थित होते हैं। यह इतने हल्के होते हैं कि वायुमंडल में लटके रह सकते हैं एवं बहुत लम्बी दूरी तक ले जाए जा सकते हैं।

دھول: کرّۂ ہوا میں پائے جانے والے ٹھوس مادے کے باریک ذرّات، جن کا قطر 0.6 ملی میٹر سے کم ہوتا ہے، جو کسی سطح پر جم جاتے ہیں۔ یہ اتنے ہلکے ہوتے ہیں کہ ہوا میں معلق رہتے ہیں اور بہت دور تک جا سکتے ہیں۔

dykes: (1) Discordant vertical wall-like intrusive igneous structure. It is formed by the cooling and solidification of magma. (2) An artificial embankment built along a sea-front to protect the coastal land from marine intrusion (See also batholith).

भित्ति : (1) विसंगत, ऊर्ध्वाधर, भित्ति की भाँति अंतर्वेधी आग्नेय संरचना। यह मैग्मा के शीतलन एवं पिंडन (जमाव) से बना है। (2) एक कृत्रिम तटबंध, जो तटीय भूमि को समुद्री अंतर्वेधन से बचाने के लिए समुद्र तटाग्र के साथ बना है (देखें महास्कंध)।

ڈائک/پشتہ: (1) بے میل عمودی دیوار نما داخلی آتش فشانی ساخت۔ یہ میگما کے ٹھنڈا ہو کر ٹھوس ہونے سے بنتا ہے۔ (2) ساحلی زمین کو سمندری مداخلت سے محفوظ رکھنے کے لیے ساحلِ سمندر پر باندھا گیا پشتہ۔ (مزید دیکھیں، بیتھولتھ)

Ee

earth: The third planet from the Sun in the Solar System. It is a spheroid and moves on its axis once in about 24 hours. It orbits the Sun in 365 days and 6 hours. It appears blue from space due to presence of atmosphere and water. These conditions are also responsible for presence of life on this planet (See also solar system).

पृथ्वी : सौर मंडल में सूर्य से दूर तीसरा ग्रह। यह एक गोलाभ है और अपने अक्ष पर 24 घंटों में एक बार घूमती है। यह सूर्य के चारों ओर कक्ष में 365 दिन एवं 6 घंटे में परिक्रमण करती है। यह वायुमंडल एवं जल की उपस्थिति के कारण अंतरिक्ष से नीली दिखाई देती है। यही दशाएँ इस ग्रह पर जीवन की उपस्थिति के लिए उत्तरदायी हैं (देखें सौरतंत्र)।

زمین: نظامِ شمسی کا تیسرا بڑا سیارہ۔ یہ کرہ نما ہے اور تقریباً 24 گھنٹے میں ایک بار اپنے محور پر گردش کرتی ہے۔ یہ 365 دن اور چھے گھنٹے میں سورج کے گرد گھومتی ہے۔ ماحول اور پانی کی موجودگی کی وجہ سے یہ خلا سے نیلی نظر آتی ہے۔ ان ہی کے باعث اس سیارے پر زندگی پائی جاتی ہے۔ (مزید دیکھیں، نظامِ شمسی)

earth day: Time taken by the Earth (about 24 hours) to complete one rotation on its axis.

अर्थ डे/ पृथ्वी दिवस : पृथ्वी द्वारा अपने अक्ष पर एक घूर्णन पूर्ण करने के लिए लिया गया समय (लगभग 24 घंटे)।

ارضی دن: زمین کو اپنے محور پر ایک گردش کرنے میں لگا وقت جو تقریباً 24 گھنٹے کا ہوتا ہے۔

earth movement: Any movement of the Earth's crust caused by internal forces. These movements are of two types. Sudden earth movements cause earthquakes and volcanic eruptions. Slow earth movements are responsible for folding, faulting and uplifting of rock strata.

पृथ्वी की हलचल : भूपर्पटी पर कोई भी गति जो आंतरिक बलों के कारण होती है। ये गतियाँ दो प्रकार की होती हैं। पृथ्वी की आकस्मिक हलचलों के कारण भूकंप एवं ज्वालामुखी उद्गार होते हैं। पृथ्वी की मंद हलचलों के कारण वलन, भ्रंश एवं शैल स्तर का उत्थान होता है।

حرکتِ زمین: داخلی طاقتوں کی وجہ سے قشرِ ارض پر ہونے والی کوئی بھی حرکت۔ یہ حرکتیں دو طرح کی ہوتی ہیں۔ زمین کی اچانک حرکتیں زلزلوں اور آتش فشاں کا سبب بنتی ہیں۔ زمین کی سست حرکتیں چٹانی پرتوں میں شکن، دراڑ اور ابھار پیدا کرتی ہیں۔

earthquake: A shock or series of shocks on the Earth's surface caused by sudden movement of crustal rocks inside the Earth.

भूकंप : धरातल पर आने वाले एक या उसके अधिक प्रघात (झटके) के क्रम, जो भूगर्भ में भूपर्पटी शैलों की आकस्मिक गति से उत्पन्न होती हैं।

زلزلہ: سطحِ زمین کی اندرونی قشری چٹانوں کے اچانک حرکت کے سبب سطحِ زمین پر جھٹکوں اور لرزشوں کا سلسلہ۔

ebb tide: Retreating powerful tidal current immediately after the period of high tide.

भाटा : उच्च ज्वार की अवधि के तत्काल बाद वापस लौटती शक्तिशाली ज्वारीय धारा।

تنزلی جزر: اونچے مدوجزر کے وقفے کے فوراً بعد واپس ہوتی ہوئی طاقت ور مدوجزری رَو۔

eclipse: One celestial body moving into the shadow of another. There are two kinds of eclipses visible on the Earth- the solar eclipse and the lunar eclipse. The maximum number of solar and lunar eclipses in a year are seven and the minimum is two (solar). A solar eclipse takes place when the Moon lies in a line between the Sun and the Earth. A lunar eclipse takes place when the earth is positioned in a line between the Sun and the Moon.

ग्रहण : एक खगोलीय पिंड जब दूसरे पिंड की छाया के अंदर गतिमान होता है। पृथ्वी पर दो प्रकार के ग्रहण दिखाई देते हैं-सूर्य ग्रहण एवं चंद्र ग्रहण। एक वर्ष में अधिकतम सात सूर्य ग्रहण एवं चंद्र ग्रहण एवं न्यूनतम दो सूर्य ग्रहण हो सकते हैं। सूर्य ग्रहण तब होता है जब चंद्रमा, सूर्य और पृथ्वी के बीच में एक सीध में आ जाता है। चंद्र ग्रहण तब होता है जब पृथ्वी एक सीध में सूर्य और चंद्रमा के बीच में आ जाती है।

گرہن: گردش کرتے ہوئے کسی جسم فلکی کا حصہ کسی دوسرے جسم فلکی کے سائے میں آجانا۔ زمین پر نظر آنے والے گرہن کی دو قسمیں ہیں۔ ایک سورج گرہن اور دوسرا چاند گرہن۔ ایک سال میں سورج اور چاند گرہنوں کی تعداد زیادہ سے زیادہ سات اور کم سے کم دو ہوتی ہے۔ سورج گرہن اس وقت واقع ہوتا ہے جب چاند، زمین اور سورج کے درمیان بالکل سیدھ میں آجائے۔ چاند گرہن اس وقت واقع ہوتا ہے جب زمین، سورج اور چاند کے درمیان بالکل سیدھ میں آجائے۔

ecliptic: The apparent path of the Sun, which is actually a result of the Earth's movement in its orbit around the Sun. The ecliptic, therefore, the plane of the Earth's orbit projected on to the celestial sphere.

क्रांति वृत्त : सूर्य का आभासी पथ, जो वस्तुतः पृथ्वी की सूर्य के चारों ओर अपनी कक्षा में गतिशीलता के कारण बना है। अतः क्रांति वृत्त पृथ्वी की कक्षा का तल है जो खगोलीय गोलक पर प्रक्षेपित है।

مدارِ شمسی: سورج کا ظاہری راستہ جو حقیقتاً سورج کے گرد زمین کے مدار میں اس کی گردش کے سبب بنتا ہے۔ اس لیے مدارِ شمسی زمین کے مدار کی سطح ہے جو کرۂ فلکی کے نیم رخ پر ہوتا ہے۔

eco development: The process of development of a region focusing on economic equity, social harmony, and conservation and regeneration of degraded ecosystem and maintaining ecological sustainability.

पारिविकास : किसी प्रदेश के विकास की प्रक्रिया, जो आर्थिक साम्य, सामाजिक सामंजस्य, निम्नीकृत पारितंत्र के संरक्षण एवं पुनरुद्धार एवं पारिस्थितिक सतत पोषणीयता बनाए रखने पर केंद्रित है।

ماحولیاتی ترقی: کسی خطے کو ترقی دینے کا عمل جس میں اقتصادی مساوات، سماجی ہم آہنگی، زوال پذیر ماحولیاتی نظام کے تحفظ اور اس کی بازتخلیق پر توجہ مرکوز کی جاتی ہے اور ماحولیاتی پائداری کو برقرار رکھا جاتا ہے۔

ecology: The study of the relationships between living organisms and their environment.

पारिस्थितिकी : जीवित जीवों एवं उनके पर्यावरण के बीच के संबंधों का अध्ययन।

ماحولیات: نامیاتی اجزا اور ان کے ماحول کے باہمی رشتوں کا مطالعہ۔

ecological efficiency: The percentage of energy transferred from one trophic level to another, which means from 5 per cent to 20 per cent depending on the types of organisms and environmental conditions. For example, in the terrestrial ecosystem, only 10 per cent of energy on an average is transferred from one trophic level to another. The ability of the organisms of one trophic level to covert their own use of the potential energy supplied by their foodstuff at the trophic level directly below them.

पारिस्थितिक दक्षता : ऊर्जा के एक पोषण रीति से दूसरे में अंतरित होने की प्रतिशतता, जिसका अर्थ है 5 से 20 प्रतिशत, जो जीवों के प्रकार एवं पर्यावरणीय अवस्था पर निर्भर करती है। उदाहरणतया–स्थलीय पारितंत्र में औसतन केवल 10 प्रतिशत ऊर्जा ही एक पोषण रीति से दूसरे में अंतरित होती है। एक पोषण रीति के जीवों की क्षमता जो स्वयं के प्रयोग के लिए उनके सीधे नीचे के पोषण रीति के खाद्य पदार्थों से सम्भाव्य ऊर्जा उपलब्ध कराती है।

ماحولیاتی کارکردگی: ایک غذائی سطح سے دوسری غذائی سطح تک منتقل ہونے والی توانائی کا فی صد جو نامیاتی اجزا اور ماحول کی نوعیت کے اعتبار سے 5 فی صد سے 20 فی صد تک ہوتا ہے۔ مثلاً ارضی ماحولیاتی نظام میں اوسطاً صرف 10 فی صد توانائی ایک غذائی سطح سے دوسری غذائی سطح تک منتقل ہوتی ہے۔ ایک غذائی سطح کے نامیاتی اجزا کی صلاحیت جو براہِ راست ان کے نیچے کی سطح پر ان کی غذا کے ذریعے فراہم کردہ توانائی کو اپنے لیے ممکنہ استعمال میں تبدیل کرنے کی صلاحیت پیدا کرتی ہے۔

ecological pyramid: Trophic levels of an ecosystem represented in the form of a pyramid. Each group of organism occupies a trophic or feeding level. For example, all green plants occupy the next trophic level, while herbivores feeding on plants occupy the best trophic level. Carnivores feeding on herbivores are at the third trophic level. These levels are not equal in terms of energy available, as only a fraction of energy is transferred from lower to higher levels. Hence the lowest level has a broad base, which reduces at each subsequent level forming a pyramid.

पारिस्थितिक पिरामिड : एक पारितंत्र की पोषण रीतियाँ जो पिरामिड के रूप में चित्रित (निरूपित) की जाती हैं। जीवों का समूह एक पोषी या भरण स्तर को अधिकृत करता है। उदाहरणतया, सभी हरित पौधे अगली पोषण रीति अधिकृत करते हैं, जबकि शाकाहारी, जो पौधों को आहार बनाते हैं, वे सर्वोत्तम पोषण रीति को अधिकृत करते हैं। माँसाहारी जो शाकाहारी पर भरण करते हैं, वे तीसरी पोषण रीति में आते हैं। ये स्तर (पोषण रीतियाँ) ऊर्जा सुलभता में समान नहीं हैं क्योंकि ऊर्जा का एक अंश ही निम्न से उच्च स्तर में अंतरित होता है। अतः निम्नतर स्तर पर चौड़ा आधार होता है, जो प्रत्येक अनुवर्ती स्तर पर घटता जाता है और पिरामिड का निर्माण करता है।

ماحولیاتی اہرام: کسی ایک ماحولیاتی نظام کی غذائی سطح کو اہرام کی شکل میں پیش کیا جاتا ہے۔ نامیاتی نظام کا ہر زمرہ مقررہ مقدار یا تغذیائی سطح کا احاطہ کرتا ہے۔ مثلاً تمام سبز پودے اگلے تغذیائی سطح کا احاطہ کرتے ہیں، جب کہ سبزی خور غذا حاصل کرنے والے پودوں پر بہتر غذائی سطح کا احاطہ کرتے ہیں۔ گوشت خور سبزی خوروں پر تیسری غذائی سطح کے ہوتے ہیں۔ یہ سطحیں دست یاب توانائی کے اعتبار سے مساوی نہیں ہوتیں کیوں کہ توانائی کا مختصر حصہ ہی نیچے سے اوپر کی سطحوں تک منتقل ہوتا ہے۔ اس لیے سب سے نچلی سطح کی بنیاد وسیع ہوتی ہے، جو اہرام کی اس ترتیب میں بعد کی ہر سطح پر گھٹتا جاتا ہے۔

economic geography: The branch of geography which studies the spatial distribution of various resources (natural and human), goods and services, their transportation and consumption in relation to natural environment.

आर्थिक भूगोल : भूगोल की वह शाखा जो प्राकृतिक पर्यावरण के संदर्भ में विभिन्न संसाधनों (प्राकृतिक एवं मानव) के स्थानिक वितरण, माल एवं सेवाओं तथा उनके परिवहन एवं उपभोग का अध्ययन करती है।

معاشی جغرافیہ: جغرافیہ کی وہ شاخ جس میں قدرتی ماحول کے تعلق سے مختلف وسائل (قدرتی اور انسانی) اشیا اور خدمات، ان کے نقل و حمل اور استعمال کی مکانی تقسیم کا مطالعہ کیا جاتا ہے۔

economy: The system of organising and managing various activities in a society using its natural and

human resources to produce wealth.

अर्थव्यवस्था : समाज में विभिन्न क्रियाकलापों का संगठन एवं प्रबंध करने की व्यवस्था, जिसमें उसके प्राकृतिक एवं मानव संसाधनों का प्रयोग धन अर्जित करने के लिए किया जाता हैं।

معیشت: کسی سماج کے دولت پیدا کرنے والے قدرتی اور انسانی وسائل کی مدد سے مختلف سرگرمیوں کی تنظیم اور نگرانی کا نظام۔

ecosystem: It is an integrating system comprising all living organisms (plants, animals and microorganisms) and their environment in which they are linked by flow of energy and materials. The ecosystem of the Earth may be divided into two major types – aquatic and terrestrial e.g. a pond, a forest.

पारितंत्र : एक एकीकृत व्यवस्था, जिसमें सभी जीवित जीव (पौधे, प्राणी एवं सूक्ष्मजीव) एवं उनका पर्यावरण, जिसमें वे ऊर्जा के प्रवाह तथा पदार्थों द्वारा जुड़े हुए हैं, समाविष्ट हैं। पृथ्वी के पारितंत्र को दो मुख्य प्रकारों में विभाजित किया जा सकता है- जलीय एवं स्थलीय, उदाहरण के लिए, तालाब, वन।

ماحولیاتی نظام: یہ ایک مربوط نظام ہے جو تمام نامیاتی اجزا (پودے، حیوانات اور خوردبین نامیاتی اجزا) اور ان کے ماحول پر جس میں وہ مادوں اور توانائی کی روانی سے مربوط رہتے ہیں، مشتمل ہے۔ ارضی ماحولیاتی نظام کو دو بڑے حصّوں میں بانٹا جاسکتا ہے۔ آبی اور ارضی۔ مثلاً تالاب اور جنگل۔

El Nino: A phenomenon associated with the ocean atmosphere system across tropical regions, which is cyclic in nature. Normally the trade winds blowing east-west in the Pacific Ocean push large volume of water towards Indonesian coast and cold upwelling along the Peruvian coast. Periodically (every 2 to 5 yrs) there is a change in the wind pattern, the trade wind weakens or reverses. The warm equatorial current extends along the Peruvian coasts replacing the cold Humboldt (Peruvian) current temporarily. As a result sea surface temperature may increase by 10° C. The pressure gradient between the Low Pressure of the Warm Western Tropical Pacific and High Pressure of Cold Eastern Tropical Pacific decreases. This results in rainfall in Peruvian desert. This phenomenon is called 'El Nino or 'boy child' because this occurs during Christmas.

एल निनो : उष्णकटिबंधीय प्रदेश में महासागर वायुमंडलीय निकाय से संबंधित परिघटना, जिसका स्वरूप चक्रीय है। सामान्यतया प्रशांत महासागर में, पूर्व-पश्चिम में बहती हुई व्यापारिक पवनें प्रचुर मात्रा में जल को इंडोनेशिया के तट की ओर धकेल देती हैं और पेरुवियन तट के पास ठंडा उत्प्रवाह आ जाता है। समय-समय पर (प्रति 2-5 वर्ष) पवन के प्रतिरूप में बदलाव आता है और व्यापारिक पवन निर्बल अथवा प्रतिवर्तित हो जाती है। पेरू के तट के साथ-साथ विस्तृत कोष्ण विषुवतीय धारा शीत हम्बोल्ट (पेरू) धारा को अस्थायी रूप से प्रतिस्थापित कर देती है। इसके परिणामस्वरूप समुद्रतल का तापमान 10° C तक बढ़ सकता है। कोष्ण पश्चिमी उष्णकटिबंधीय प्रशांत के निम्न दाब एवं शीत पूर्वी उष्णकटिबंधीय प्रशांत के उच्च दाब के बीच की दाब प्रवणता घट जाती है। इसके परिणामस्वरूप पेरू के मरुस्थल में वर्षा होती है। इस परिघटना को 'एल निनो' अथवा 'बॉय चाइल्ड' कहते हैं क्योंकि यह क्रिसमस के समय घटित होती है।

النینو: یہ خطۂ حارّہ کے گرد، جو نوعیت کے اعتبار سے گردشی ہے، بحری ماحولیاتی نظام سے وابستہ ہے۔ عموماً بحرالکاہل میں مشرق۔مغرب کی طرف چلنے والی تجارتی ہوائیں جو پانی کی بڑی مقدار کو انڈونیشیائی ساحل کی طرف ڈھکیلتی ہیں اور پیرو کے ساحل پر سردی کے سبب بنتی ہیں۔ وقفے وقفے سے (ہر 2 سے 5 سال میں) ہوا کا نظام بدل جاتا ہے، تجارتی ہوا کمزور ہوجاتی ہے یا الٹ جاتی ہے۔ گرم خط استوائی رَو عارضی طور پر سرد ہمبولٹ (پیرویائی) رَو میں بدل کر ساحلِ پیرو تک پھیل جاتی ہے۔ نتیجتاً سمندر کے درجۂ حرارت میں 10° C کا اضافہ ہوسکتا ہے۔ گرم مغربی ٹراپیکی بحرالکاہل کے کم دباؤ اور سرد مشرقی ٹراپیکی بحرالکاہل کے اونچے دباؤ کے بیچ دباؤ گھٹتا جاتا ہے۔ اس کے نتیجے میں پیرویائی ریگستان میں بارش ہوتی ہے۔ اس عمل کو El Nino یا ''بوائے چائلڈ'' کہتے ہیں کیوں کہ ایسا کرسمس کے دوران ہوتا ہے۔

electricity generation: Producing electricity from various non-renewable and renewable sources of energy such as coal, petroleum, running water, tide, wind, geothermal, atomic minerals and the Sun.

विद्युत उत्पादन : विद्युत जो विभिन्न अनवीकरणीय तथा नवीकरणीय ऊर्जा के स्रोतों से उत्पन्न की जाती है, जैसे- कोयला, पेट्रोलियम, प्रवाही जल, ज्वार-भाटा, पवन, भू-ताप, परमाणु खनिज एवं सूर्य।

برقی تولید: توانائی کے مختلف ناقابلِ تجدید اور قابلِ تجدید ذرائع سے بجلی پیدا کرنا۔ مثلاً کوئلہ، پٹرولیم، بہتے پانی، مدوجزر، ہوا، ارضیاتی حرارت، جوہری معدنیات اور سورج۔

ellipse: A flattened circle. The orbits of most celestial bodies are ellipses (See also solar system).

दीर्घवृत्त : एक चपटा वृत्त। अधिकांश खगोलीय पिंडों की कक्षाएँ दीर्घवृत्त हैं (देखें सौर तंत्र)।

بیضوی شکل: ایک مسطح دائرہ۔ زیادہ تر اجسامِ فلکی کے مدار بیضوی شکل کے ہوتے ہیں۔ (مزید دیکھیں، نظامِ شمسی)

emigration: Movement of people from their native place/country to another, to live there permanently.

उत्प्रवास : लोगों का अपने मूल स्थान/ देश से अन्य स्थान पर स्थायी रूप से रहने के लिए प्रस्थान।

ترکِ وطن: لوگوں کا دائمی سکونت کے لیے اپنے آبائی مقام/ ملک سے کہیں اور منتقل ہو جانا۔

endogenic: The forces that originate from within the Earth and are responsible for the formation of major land forms.

अंतर्जनित : बल जो पृथ्वी के अंदर से उत्पन्न होते हैं और प्रमुख भू-आकृतियों के निर्माण के लिए उत्तरदायी हैं।

درنموئی: وہ قوتیں جو زمین کے اندر سے اُٹھتی ہیں اور جن کی وجہ سے اہم زمینی شکلیں وجود میں آتی ہیں۔

energy: (1) Physical ability to work; (2) The means of providing mechanical motive force or heat or light.

ऊर्जा: (1) कार्य के लिए भौतिक सामर्थ्य। (2) यांत्रिक प्रेरक बल अथवा ऊष्मा अथवा प्रकाश देने के साधन।

توانائی: (1) کام کرنے کی جسمانی صلاحیت۔ (2) میکانکی قوتِ محرکہ یا گرمی یا روشنی فراہم کرنے کے ذرائع۔

environment: Refers to the surroundings in its totality, which comprises the whole set of natural and human-built systems in which humans and other organisms live and interact with all components.

पर्यावरण : एक ऐसा संपूर्ण परिवेश, जिसमें प्राकृतिक एवं मानव निर्मित निकायों का संपूर्ण समूह समाविष्ट है। इसमें मानव एवं अन्य जीव रहते हैं तथा सभी घटकों को प्रभावित करते हैं एवं प्रभावित होते हैं।

ماحول: قدرتی اور انسانی نظام پر مشتمل گردوپیش کا ایسا مجموعی ماحول جس میں انسان اور دوسرے نامیاتی اجزا رہتے ہیں اور تمام عناصر کے ساتھ ایک دوسرے سے تعامل کرتے ہیں۔

epicentre: The place on the Earth's surface, which is directly above the focus of an earthquake.

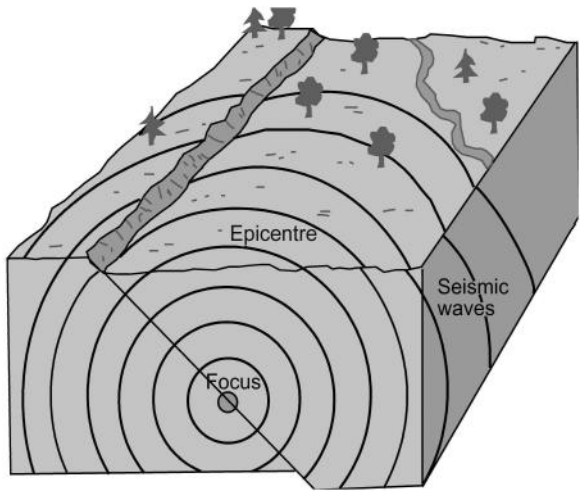

Epicentre

अधिकेंद्र : भू-पृष्ठ पर वह स्थान, जो भूकंप के उद्गम केंद्र के ठीक ऊपर है।

مرکزہ: سطحِ زمین پر وہ مقام جو کسی زلزلے کے نقطۂ ارتکاز کے ٹھیک اوپر ہوتا ہے۔

equator: The imaginary line on the earth lying midway between the two poles. Being longest among all parallels of latitude, it is a Great Circle. It lies in a plane at right angle to the axis of the Earth and has a value of 0°. The length of the equator is 40068.66 kms (See also antarctic circle).

विषुवत वृत्त : पृथ्वी पर एक काल्पनिक रेखा जो दो ध्रुवों के बीचों-बीच है। यह अक्षांश सभी समांतरों में सर्वाधिक लम्बा बृहत् वृत्त है। यह समतल पर पृथ्वी के अक्ष के समकोण पर स्थित है एवं इसका मान 0° है। विषुवत वृत्त की लंबाई 40068.66 कि.मी. है (देखें अंटार्कटिक वृत्त)।

خطِ استوا: زمین پر دو قطبوں کے درمیان وسط میں آنے والا خیالی خط۔ عرض البلدی متوازیوں میں سب سے بڑا خط ہونے کی وجہ سے یہ ایک دائرۂ عظیم ہے۔ یہ زمین کے محور سے سطح پر زاویۂ قائمہ پر ہوتا ہے اور اس کی قدر 0° ہے۔ خطِ استوا کی لمبائی 40068.66 کلومیٹر ہے۔ (مزید دیکھیں، انٹارکٹک دائرہ)

equatorial climate: The region extending on both sides of the equator i.e. 10° N to 10° S latitudes has this type of climate and it is characterised by constantly high temperature and high humidity throughout the year. Afternoon rains on a daily basis is a special feature. The mid-day Sun is overhead or nearly overhead all the year round causing almost equal duration of day and night. Daily pattern of weather change is much more regular than any seasonal rhythm.

विषुवतीय जलवायु : विषुवत वृत्त के दोनों ओर विस्तृत क्षेत्र अर्थात् 10° उत्तर से 10° दक्षिण अक्षांश तक, इस प्रकार की जलवायु पाई जाती है एवं पूरे वर्ष लगातार उच्च तापमान एवं उच्च आर्द्रता इसकी विशेषताएँ होती हैं। प्रतिदिन अपराह्न में वर्षा का होना इसका एक विशिष्ट लक्षण है। मध्याह्न सूर्य सिर के ऊपर अथवा लगभग ऊपर होता है जिसके कारण दिन और रात सम-अवधि (बराबर) के होते हैं। यहाँ मौसम में परिवर्तन का दैनिक प्रतिरूप ऋतुओं की अपेक्षा अधिक नियमित है।

استوائی آب وہوا: اس طرح کی آب وہوا خط استوا کے 10° شمال 10° جنوب عرض البلد تک پائی جاتی ہے۔ یہاں درجۂ حرارت پورے سال اونچا رہتا ہے اور اونچی رطوبت پائی جاتی ہے۔ روزانہ دوپہر بعد بارش کا ہونا خاص وصف ہے۔ پورے سال دوپہر کے وقت سورج سر کے اوپر یا سر کے قریب رہتا ہے جس سے دن اور رات کی مدت تقریباً یکساں ہوتی ہے۔ موسم کی تبدیلی کا یومیہ کسی بھی موسمی اتار چڑھاؤ کے مقابلے میں زیادہ ہموار رہتا ہے۔

equatorial rain forest (tropical rain-forest): The forest of the equatorial region (5° N and S of the equator) is characterised by tall, closely spaced trees with buttress roots, straight lower trunks with leathery leaves and their crowns forming continuous canopy. The forest shows distinct layering of vegetation; the canopy at round 30 m; intermediate layer at 20-25 m; and the lower layer at round 10-15 m. Trees are interlaced with liana (woody vines). Trees are frequently covered with epyphites. Vegetation is luxurient and wide varieties of species are found per unit area. The forest looks evergreen because all species donot shed leaves at the same time. Forest floor lacks humus in the soil because of very rapid bacterial growth.

विषुवतीय वन : विषुवतीय प्रदेश (विषुवत वृत्त से 5° उत्तर एवं 5° दक्षिण) के वन की विशेषता ऊँचे, पुश्ताजड़ वाले निकट अंतराल पर वृक्ष, चर्मिल पत्तियों के साथ सीधे नीचे तने (कांड) तथा उनके शिखर अनवरत वितान बनाते हैं। ये वन पेड़-पौधों की भिन्न-भिन्न परतें दर्शाते हैं; 30 मी. पर वितान; 20-25 मी. पर मध्यवर्ती परत; तथा 10-15 मी. पर निचली परत। वृक्ष कंठमाला (जंगली बेलें) से अन्तर्ग्रंथित होते हैं। प्राय: यहाँ वृक्ष अधिपादप से ढके हुए होते हैं। वनस्पति प्रचुर होती है और प्रति क्षेत्र इकाई में बृहत् प्रकार की जातियाँ पाई जाती हैं। वन सदापर्णी दिखते हैं क्योंकि सभी जातियाँ एक ही समय पर अपने पत्ते नहीं गिरातीं। वनस्थल की मृदा में ह्यूमस का अभाव होता है क्योंकि वहाँ बहुत शीघ्र जीवाणुओं की वृद्धि होती है।

استوائی بارانی جنگل (ٹراپیکی بارانی جنگل): استوائی خطے (خطِ استوا کے 5° شمال اور 5° جنوب) کے جنگل میں خاص طور سے لمبے، گھنے، گُتھی ہوئی جڑوں والے درخت پائے جاتے ہیں جن کے تنے سیدھے، چھوٹے اور پتیاں موٹی ہوتی ہیں اور ان کے اوپری سروں کا مستقل چھتہ بنا ہوتا ہے۔ اس جنگل میں پرت کاری کا عمل نمایاں ہوتا ہے، چھتہ تقریباً 30 میٹر، درمیانی پرت 20 سے 25 میٹر اور نچلی پرت تقریباً 5 سے 10 میٹر کی ہوتی ہے۔ درختوں پر جنگلی بیلیں لپٹی رہتی ہیں اور وہ اکثر ایک دوسرے epyphites سے ڈھکے رہتے ہیں۔ نباتات ہری بھری رہتی ہیں اور فی یونٹ رقبے میں مختلف اقسام کی نباتات پائی جاتی ہیں۔ یہ جنگل اس وجہ سے سدا بہار نظر آتا ہے کہ تمام پیڑ پودوں کی پتیاں ایک ہی وقت میں نہیں گرتیں۔ نباتی فرش کی مٹی میں ہیومس (humus) کا فقدان ہے کیوں کہ بیکٹر یائی نشوونما کی رفتار بہت تیز ہوتی ہے۔

equinox: It means equal days and equal nights. Refers to a phenomenon that happens twice a year i.e. on 21st March and 22nd September, when the Sun is directly overhead the equator causing almost equal duration of day and night throughout the world (See also revolution of the Earth).

विषुव : इसका अर्थ है समान दिन और समान रातें। यह उस परिघटना से संबंधित है जो एक वर्ष में दो बार होती है, अर्थात् 21 मार्च और 22 सितंबर को, जब सूर्य विषुवत वृत्त के ठीक ऊपर होता है और इसके कारण सारे विश्व में दिन एवं रात की अवधि लगभग बराबर होती है (देखें पृथ्वी का परिक्रमण)।

نقطۂ اعتدال: اس کا مطلب ہے برابر کے دن اور برابر کی راتیں۔ اس سے مراد سال میں دو بار 21 مارچ اور 22 ستمبر کو ہونے والی کیفیت ہے جب سورج براہِ راست خطِ استوا کے بالکل اوپر آجاتا ہے جس سے پوری دنیا میں رات اور دن تقریباً برابر ہوتے ہیں۔ (مزید دیکھیں، زمین کی مداری گردش)

erosion: The process of removal of part of the Earth's surface by different agents like running water, wind, ice and waves.

अपरदन : विभिन्न कारकों, जैसे-प्रवाही जल, पवन, हिम एवं तरंगों द्वारा धरातल के अंश के निष्कासन की प्रक्रिया।

کٹاؤ: سطحِ زمین پر کُھرچے جانے کا عمل جو مختلف ایجنٹوں کے ذریعے ہوتا ہے۔ مثلاً بہتا ہوا پانی، ہوا، گلیشئر اور سمندری لہریں۔

escarpment (scarp): A high steep rock face of considerable size, which rises above the surroundings land surface. This kind of structure may result due to faulting or differential erosion.

कगार : एक बड़े आकार का ऊँचा, खड़े ढाल वाला शैलमुख, जो आस-पास के भू-पृष्ठ से ऊपर उठा होता है। इस प्रकार की संरचना भ्रंश अथवा विशिष्ट अपरदन का परिणाम हो सकती है।

کگار: بڑے سائز کی اونچی سیدھی چٹان کا سرا جو اردگرد کی مسطح زمین سے اوپر نکلا ہو۔ اس طرح کا ڈھانچہ فرسودگی یا متفرق کٹاؤ کے نتیجے میں بن سکتا ہے۔

estuary: The broader part of a river mouth where it meets the sea and is affected by tides causing intermixing of fresh and saline water. Deposition of sediments continues if the amount brought by the river is more than what is removed. In narrow estuaries, channels may be relatively clear of sediments due to tidal erosion.

ज्वारनदमुख : नदी के मुहाने का वह चौड़ा भाग जहाँ वह समुद्र में मिलती है और ज्वार-भाटों से प्रभावित होता है, जिसके कारण अलवण एवं खारा जल आपस में मिलते है। यदि नदी द्वारा लाई गई पदार्थों की मात्रा, हटाई जाने वाली मात्रा से अधिक होती है तो अवसाद का निक्षेपण जारी रहता है। संकीर्ण ज्वारनदमुखों में, वाहिकाएँ ज्वारीय अपरदन के कारण अपेक्षाकृत अवसाद रहित हो जाती हैं।

مدوجزری مہانہ: دریا کے دہانے کا وہ وسیع تر حصہ جہاں وہ سمندر سے ملتا ہے اور مدوجزر سے متاثر ہوتا ہے جس سے صاف اور نمکین پانی آپس میں مل جاتے ہیں۔ اگر دریا

کے ساتھ آنے والے مادے ہٹائے جانے والے مادوں کی مقدار سے زیادہ ہوں تو رسوبی مادوں کے جمع ہونے کا عمل جاری رہتا ہے۔ تنگ دہانوں پر واقع رود باروں میں مدوجزری کٹاؤ کی وجہ سے رسوبی مادے نہیں پائے جاتے۔

eutrophic: Nutrient rich water with high primary productivity. Initially it is able to support a large aquatic flora and fauna but later this can lead to a depletion of the water's oxygen supply.

सुपोषी : पोषक प्रचुर जल, जिसमें उच्च प्राथमिक उत्पादकता हो। प्रारंभ में यह बृहत् जलीय वनस्पति जात एवं प्राणी जात का भरण-पोषण करने योग्य होता है, किंतु बाद में इससे धीरे-धीरे जल की ऑक्सीजन आपूर्ति में क्षीणता आ सकती है।

غذائے وافر: ابتدائی نشوونما سے بھرپور تغذیہ آب۔ شروع میں یہ بڑے پیمانے پر آبی نباتات اور حیوانات کو معاونت کرنے کے لائق ہوتے ہیں لیکن بعد میں پانی میں آکسیجن فراہمی میں نقص پیدا کر سکتے ہیں۔

eutrophication: The process of nutrient enrichment usually by nitrates and phosphates in aquatic ecosystem reducing the productivity of the system and stimulating the growth of algae. It reduces the level of oxygen leading to death of fish.

सुपोषण : पोषक समृद्धि की प्रक्रिया, जिसमें सामान्यतया जलीय पारितंत्र में नाइट्रेट एवं फ़ॉस्फ़ेट द्वारा तंत्र की उत्पादकता घट जाती है और शैवाल की वृद्धधि में उद्दीपन होता है। इससे जल में ऑक्सीजन का स्तर घट जाता है एवं मछलियों की मृत्यु हो जाती है।

تغذیہ سازی کا عمل: آبی ماحولیاتی نظام میں عموماً نائیٹریٹ اور فاسفیٹ کے ذریعے تغذیہ عمل کی افزودگی ہوتی ہے۔ اس سے پیداواری صلاحیت میں کمی آتی ہے اور کائی کی پیداوار کافی بڑھنے لگتی ہے۔ اس سے آکسیجن کی سطح میں کمی آتی ہے اور نتیجتاً مچھلیاں مرنے لگتی ہیں۔

evaporation: The process by which a liquid (water) is changed into a gaseous (vapour) form.

वाष्पीकरण : वह प्रक्रिया जिसमें द्रव (जल), गैसीय (वाष्प) रूप में परिवर्तित हो जाता है।

عملِ تبخیر: ایسا عمل جس میں سیال (پانی) گیس (آبی بخارات) کی شکل میں تبدیل ہوتا ہے۔

evapo transpiration: The loss of moisture from the Earth's surface by the twin processes of evaporation and transpiration (loss of moisture from vegetation).

वाष्पन-वाष्पोत्सर्जन : भू-पृष्ठ से नमी का क्षय जो वाष्पन एवं वाष्पोत्सर्जन (पेड़-पौधों से नमी का क्षय) की दोनों एक साथ होने वाली प्रक्रियाओं से होता है।

تبخیری اخراجِ بخارات: تبخیر اور اخراج بخارات کے دوہرے عمل کے تحت سطحِ زمین سے نمی کی کمی (نباتات سے رطوبت کا اخراج)۔

evergreen: A plant which retains its green foliage throughout the year unlike a deciduous plant which sheds its leaves seasonally.

सदापर्णी : वह पौधा जो वर्षभर अपना हरित पर्णसमूह बनाए रखता है। यह पर्णपाती पौधे के विपरीत है जो मौसम के अनुसार अपने पत्ते गिरा देता है।

سدابہار: وہ پودے جو اپنی سبز پتیوں کو سال بھر قائم رکھتے ہیں جب کہ اس کے برخلاف پت جھڑ کے پودے اپنی پتیاں موسمِ خاص میں گرا دیتے ہیں۔

exfoliation: A process in which the outer rock layer splits off due to mechanical and chemical weathering of rocks in arid areas.

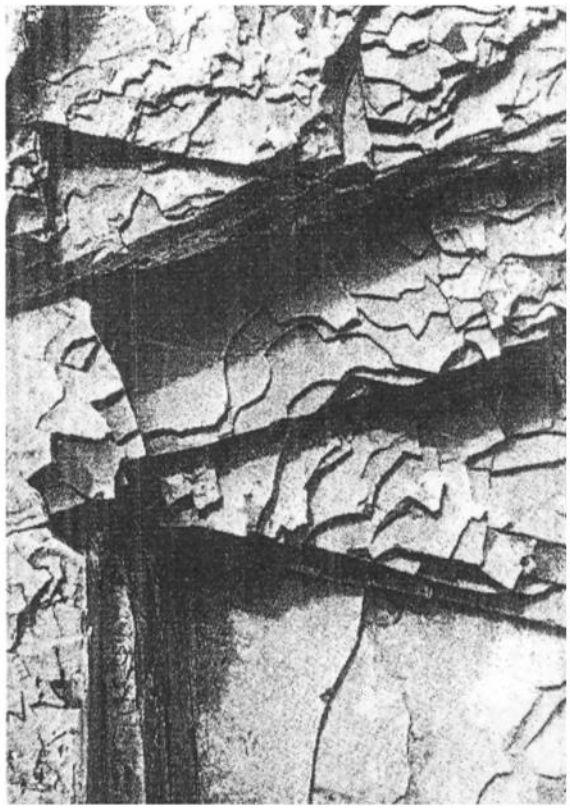

Exfoliation

अपशल्कन : वह प्रक्रिया जिसमें शुष्क प्रदेशों में शैलों के यांत्रिक एवं रासायनिक अपरदन के कारण बाह्य शैल परत विभक्त हो जाती हैं।

پرت ریزی: خشک علاقوں میں چٹانوں کی میکانکی اور کیمیاوی فرسودگی کی وجہ سے باہری چٹانی پرتوں کا چیخ کر الگ ہو جانے کا عمل۔

exogenic, exogenetic: The external processes,

denudation working at or near the Earth's surface.

बहिर्जनिक : बाह्य प्रक्रियाएँ, जो भू-पृष्ठ पर अथवा उसके समीप अनाच्छादन कार्य करती हैं।

برنموئی: سطحِ زمین پر یا اس کے نزدیک عریاں کاری کا خارجی عمل۔

exosphere: The upper most layer of the atmosphere (above 700 km), which is very thin and gases like helium and hydrogen escape into space beyond this.

बहिर्मंडल : वायुमंडल की सबसे ऊपरी सतह (700 कि.मी. से ऊपर), जो बहुत पतली है एवं इसके पार गैसें, जैसे– हीलियम एवं हाइड्रोजन, अंतरिक्ष में पलायन कर जाती हैं।

بالائی کرّہ: ہوا کی سب سے اوپری پرت (700 کلومیٹر سے اوپر) جو بہت پتلی ہوتی ہے اور اس کے آگے ہیلیم اور ہائڈروجن جیسی گیسیں خلا میں تحلیل ہو جاتی ہیں۔

export: Goods and services sold to other countries.

निर्यात : अन्य देशों को बेचे गए माल एवं सेवाएँ।

برآمد: دیگر ممالک کو فروخت کی جانے والی اشیا اور خدمات۔

extensive agriculture: An agricultural system in which farm sizes are large and inputs (especially labour) as well as yield per unit of area are low but large total yield and a high yield per man. This is usually highly mechanised.

विस्तृत कृषि : एक कृषि व्यवस्था जिसमें फ़ार्म का आकार बृहत् होता है एवं निवेश (विशेषतया श्रम), तथा उत्पाद प्रति इकाई क्षेत्र कम होता है, किन्तु कुल उत्पाद बृहत् तथा प्रति व्यक्ति उत्पाद उच्च होता है। यह सामान्यतया अत्यन्त मशीनीकृत होती है।

وسیع زراعت: ایسا زرعی نظام جس میں کھیتوں کا سائز بڑا ہو اور مجموعی لاگت (خصوصی طور پر مزدور) اور فی اکائی رقبے کی پیداوار کم ہوتی ہے لیکن مجموعی پیداوار فی کس پیداوار سے زیادہ ہوتی ہے۔ یہ عموماً انتہائی میکانکی ہوتا ہے۔

extensive irrigation: A strategy of providing irrigation water for a large area with relatively low use of water per unit area.

विस्तृत सिंचाई : एक बृहत् क्षेत्र में सिंचाई जल प्रदान करने की एक युक्ति, जहाँ जल का प्रति इकाई क्षेत्र में अपेक्षाकृत कम उपयोग होता है।

وسیع آب پاشی: وسیع علاقے میں آب پاشی کی ایسی حکمتِ عملی جس میں فی اکائی رقبے پر نسبتاً کم پانی خرچ ہوتا ہے۔

extinct volcano: A volcano that had erupted in the geological past in an area where there is no sign of volcano activity.

निष्प्राय ज्वालामुखी : वह ज्वालामुखी जिसमें भूवैज्ञानिक अतीत में उद्भेदन (विस्फोट) हुआ हो, पर उस क्षेत्र में आज किसी ज्वालामुखी क्रिया का चिह्न नहीं है।

مردہ آتش فشاں: ایسا آتش فشاں جو ارضیات کی تاریخ میں ایسے علاقے میں پھوٹا ہو جہاں آتش فشانی سرگرمی کے کوئی آثار نہ ہوں۔

extrusive igneous rocks: Rocks formed as a result of rapid cooling and solidification of molten lava thrown out during a volcanic eruption on the Earth's surface. These rocks are fine crystalled and glassy e.g. basalt, obsidian.

बहिर्वेधी आग्नेय शैलें : शैलें जिनका निर्माण पिघले हुए लावा के शीघ्र ठण्डे होने एवं जमने के कारण हुआ है, जो धरातल पर ज्वालामुखी उद्भेदन के समय बाहर निकला था। ये शैलें परिष्कृत रवेदार (क्रिस्टलीय) तथा काँच सदृश होती हैं, उदाहरण के लिए बेसाल्ट, आब्सीडियन।

برنموئی آتش فشانی چٹانیں: سطحِ زمین پر آتش فشانی رساؤ کے دوران نکلنے والے پگھلے لاوے کا تیزی سے ٹھنڈا ہونا اور ٹھوس شکل اختیار کرنا۔ یہ چٹانیں نفیس بلّوری اور چمک دار ہوتی ہیں۔ مثلاً بیسالٹ اور آبسیڈین۔

eye: The central part of a cyclone, where the atmospheric pressure is the lowest, wind speed is light and a break in the main cloud sheets appears. The diameter of the eye varies, reaching up to 80 km in large storms. The weather in the eye is oppressive after the strong winds preceding it. The period of 'lull' is soon followed by even stronger winds.

अक्षि : चक्रवात का केंद्रीय भाग, जहाँ वायुमंडलीय दाब निम्नतम होता है, पवन की गति मंद तथा मुख्य मेघ परतों में अलगाव सा प्रतीत होता है। अक्षि का व्यास भिन्न-भिन्न होता है, जो बृहत् झंझावातों में 80 कि.मी. तक पहुँच सकता है। प्रबल पवनों के प्रारंभ होने के बाद अक्षि में मौसम उमसदार होता है। यह 'शांत' अवधिकाल, शीघ्र ही और भी प्रबल पवनों द्वारा अनुसरण कर लिया जाता है।

چشمِ طوفان: سائکلون کا مرکزی حصہ جہاں کرّہ باد کا دباؤ سب سے کم ہوتا ہے۔ ہوا کی رفتار کم اور بادلوں کی اصل چادروں میں ٹوٹنے کے آثار نمودار ہوتے ہیں۔ چشمِ طوفان کا قطر مختلف ہوتا ہے، یہاں تک کہ بڑے طوفانوں میں یہ 80 کلومیٹر تک پہنچ سکتا ہے۔ تیز ہوا کے شروع ہونے کے بعد چشمِ طوفان میں موسم گھٹن والا ہوتا ہے۔ شدید ہواؤں کے فوراً بعد خاموشی کا وقفہ ہوتا ہے۔

Ff

fallow land: Cultivable land that is left without cropping for a season or more to regain its fertility.
परती भूमि : कृष्य भूमि जो बिना फ़सल उगाए, एक अथवा अधिक ऋतु के लिए छोड़ दी जाती है ताकि वह अपनी उर्वरता दोबारा प्राप्त कर सके।

پرتی زمین : ایسی قابلِ کاشت زمین جو ایک یا ایک سے زیادہ موسموں کے لیے فصل بوئے بغیر خالی رکھی جائے تاکہ اس کی زرخیزی بحال ہو۔

fault: A fracture or break in strata of the Earth's crust along which there has been displacement in a horizontal, vertical or oblique direction.
भ्रंश : भूपर्पटी की परत पर विभंजन अथवा विच्छेद जहाँ विस्थापन क्षैतिज, ऊर्ध्वाधर अथवा तिर्यक् दिशा में है।

شگاف: قشرِ زمین کی پرتوں میں کوئی چٹخن یا شکستگی جس کے ساتھ کوئی افقی، عمودی یا آڑی سمت میں کوئی تبدیلی آئی ہو۔

faunce: An assemblage of animals living in a particular place at a particular time.
प्राणिजात : किसी विशेष स्थान पर विशेष समय में रहने वाले प्राणियों का समुच्चय।

حیوانات: مخصوص مقام پر مخصوص وقت میں رہنے والے جانوروں کی جماعت۔

fazenda: A very large coffee plantation or estate in Brazil.
फ़ज़ेंडा : ब्राज़ील में बृहत् क्षेत्र पर कॉफ़ी रोपण अथवा संपदा (एस्टेट)।

فزِنڈا: برازیل میں کافی (Coffee) کی باغ بانی کا بہت بڑا علاقہ۔

feldspar (felspar): The most important group of rock-forming silicate minerals such as Al, P, Sodium or Ca, which form the major part of the Earth's crust. It is the principal constituent of igneous rocks.
फ़ेल्डस्पार (फ़ेल्सपार): शैलकर (शैल निर्माण करने वाले) सिलिकेट खनिजों का सबसे महत्वपूर्ण समूह, जैसे- एलुमिनियम, फॉस्फोरस, सोडियम अथवा कैल्सियम, जो भू-पृष्ठ के मुख्य भाग का निर्माण करते हैं। यह आग्नेय शैलों का प्रमुख अवयव है।

فلسپار: چٹان ساز سلیکیٹ معدنیات کا اہم ترین زمرہ۔ مثلاً المونیم، پوٹاشیم، سوڈیم یا کیلشیم جن سے قشرِ ارض کا بڑا حصہ بنا ہے۔ یہ آتشی چٹانوں کا بنیادی عنصر ہے۔

felsic: Derived from feldspar and silica. Denotes light-coloured silicate minerals such as quartz and feldspar.
फ़ेल्सिक : यह फ़ेल्सपार एव सिलिका से व्युत्पन्न होता है। यह हल्के रंग वाले सिलिकेट खनिजों जैसे, स्फटिक (क्वार्ट्ज़) एवं फ़ेल्डस्पार का द्योतक है।

فیلسک : یہ فلسپار اور سلیکا سے ماخوذ ہلکے رنگین سلیکیٹ معدنیات کی نشان دہی کرتا ہے۔ جیسے کوارٹز اور فلسپار۔

ferromagnesian minerals: A mineral that is rich in iron and/or magnesium. It is usually dark in colour.
मैग्नीशियमी खनिज : खनिज जिसमें लौह एवं/ अथवा मैग्नीशियम की अधिकता है। यह सामान्यतया गहरे रंग के होते हैं।

فولادمیگنیشیائی معدنیات: وہ معدنیات جو فولاد اور/ یا میگنیشیم سے بھرپور ہوتی ہیں۔ عام طور پر اس کا رنگ گہرا ہوتا ہے۔

fertiliser: Any organic substance or inorganic salt added to the soil to improve the soil fertility for better yield. Most important nutrient elements for plant growth are nitrogen, phosphorus and potassium.
उर्वरक : कोई जैव पदार्थ अथवा अजैव लवण जो मृदा उर्वरता बढ़ाने के लिए मृदा में मिलाया जाता है ताकि अधिक उपज हो। पौधों की वृद्धि के लिए सर्वाधिक महत्वपूर्ण पोषक तत्व नाइट्रोजन, फ़ॉस्फ़ोरस तथा पोटाशियम होते हैं।

مصنوعی کھاد: کوئی نامیاتی مادہ یا غیر نامیاتی نمک جو بہتر پیداوار کے لیے مٹی کی زرخیزی میں اضافے کی غرض سے اس میں شامل کیا جاتا ہے۔ پودوں کی نشوونما کے لیے نائٹروجن، فاسفورس اور پوٹاشیم اہم ترین تغذیائی عناصر ہیں۔

fiord (fjord): A long and deep narrow sea inlet between steep mountain slopes rising up to several hundred metres above the sea level. These are the results of intense glaciations of a previously existing river valley. Due to melting of ice sheets, the sea level rose and flooded the valley e.g. Norway, East Greenland, Eastern and Western Canada and Chile.

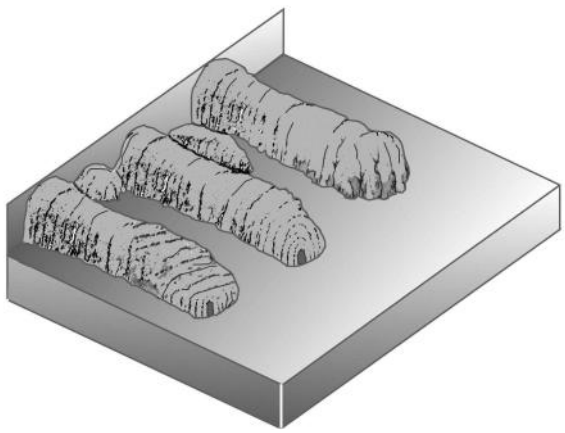

Fiord (Fjord)

फ़ियॉर्ड : तीव्र पर्वतीय ढलानों के बीच एक लंबा और गहरा संकीर्ण समुद्री अंतर्गम (निवेशिका) जो समुद्रतल से कई सौ मीटर ऊपर उठा हुआ है। यह पहले से विद्यमान नदी घाटी के गहन हिमनदन का परिणाम है। बर्फ़ चादर के पिघलने से समुद्रतल बढ़ गया और घाटियों में बाढ़ आ गई, ऐसे फियॉर्ड नार्वे, पूर्वी ग्रीनलैंड, पूर्वी एवं पश्चिमी कनाडा तथा चिली में पाए जाते हैं।

یخنہ: سطحِ سمندر سے کئی سو میٹر تک اوپر اٹھا ہوا تیز پہاڑی ڈھلانوں کے درمیان طویل اور گہرا تنگ سمندری جزیرہ۔ یہ وادیِ دریا میں شدید یخ بستگی کا نتیجہ ہوتے ہیں۔ برف کی چادروں کے پگھلنے کی وجہ سے سمندری سطح میں اضافہ ہوجاتا ہے اور وادی سیلاب زدہ ہوجاتی ہے۔ مثلاً ناروے، مشرقی گرین لینڈ، مشرقی اور مغربی کناڈا اور چیلی۔

firn: Firn is compacted snow prior to the stage of ice formation.

कणहिम (फ़र्न) : कणहिम संगठित हिम है, जो बर्फ़ निर्माण से पूर्व की अवस्था है।

فرن: یہ برف بننے کے مرحلے سے پہلے کا تھکے دار برف ہوتا ہے۔

fisheries: The act of catching animal life from water, viz. trapping salmon, digging dams out of mud, and shooting seals. This activity takes place where fish exist in great numbers and are caught on a large scale. Commercial fisheries include catching of demersal (bottom living fish. e.g. cod) and pelagic (surface living fish. e.g. Teena and herring). While demersal fishing can take place only in shallow ocean water, pelagic fishing is more widespread.

मत्स्य उद्योग : जल से प्राणी जीवन को पकड़ने की क्रिया, जैसे- सामन मछली प्रग्रहण, पंक से बाँध बनाना एवं सील का शिकार। यह क्रिया उस जगह होती है जहाँ बड़ी संख्या में मछलियाँ (मत्स्य) होती हैं और बड़े पैमाने पर पकड़ी जाती हैं। व्यापारिक मात्स्यकी के अंतर्गत तलमज्जी (अधस्तल आवासी मछली, उदाहरणतया कॉड) एवं पेलैजिक (सतह आवासी मछली, उदाहरणतया टीना एवं हेरिंग) को पकड़ना सम्मिलित हैं। पेलैजिक मत्स्यन अधिक व्यापक है, जबकि तलमज्जी मत्स्यन केवल उथले समुद्री जल में हो सकता है।

ماہی گیری: آبی جانوروں کو پکڑنے کا عمل۔ مثلاً چھوٹی مچھلیوں کو جال میں پھنسانا، کیچڑ سے باندھ بنانا اور سیل کا شکار کرنا۔ یہ سرگرمی ان جگہوں پر ہوتی ہے جہاں مچھلیاں کافی تعداد میں موجود ہوتی ہیں اور بڑے پیمانے پر پکڑی جاتی ہیں۔ تجارتی ماہی گیری میں گہرائی (تہ رہنے والی مچھلی مثلاً کاڈ) اور اوپر (سطح پر رہنے والی مچھلیاں مثلاً ٹینا اور ہیرنگ) شامل ہیں۔ جب کہ تلی میں رہنے والی مچھلیوں کا شکار صرف چھچھلے سمندری پانی میں ہی ہوسکتا ہے۔ سطح پر رہنے والی مچھلیوں کا شکار زیادہ عام ہے۔

fish farming: Breeding and raising of fish in natural or specially constructed ponds or tanks in a controlled environment for raising more productive and useful varieties of fish. More expensive varieties such as tuna has been very successful in such type of fish farming.

मत्स्य पालन : प्राकृतिक अथवा विशेष रूप से बने ताल अथवा तालाब में नियंत्रित पर्यावरण के अंतर्गत मछलियों का प्रजनन एवं वर्धन ताकि अधिक उत्पादक और उपयोगी प्रकार की मछलियों का वर्धन किया जा सके। अधिक कीमती मछलियों की किस्मों जैसे, टूना के लिए इस प्रकार का मत्स्य पालन काफी सफल रहा है।

ماہی پروری: مچھلیوں کی زیادہ پیداوار اور مفید اقسام کی مچھلیوں کی پرورش کے لیے قدرتی یا مخصوص تعمیر شدہ تالاب یا حوض میں موافق ماحول میں مچھلیوں کی نسلی افزائش اور پرداخت۔ اس طرح کی ماہی پروری کے طریقے میں مہنگی اقسام مثلاً ٹونا بہت کامیاب رہی ہیں۔

fishing: Catching of fish is an important economic primary activity of humans since ancient time. It has evolved as a more integrating group of activities which include net making, catching of fish, processing, packing and marketing.

मत्स्यन : प्राचीन समय से मछलियों को पकड़ना मानव के लिए एक महत्वपूर्ण प्राथमिक आर्थिक क्रिया रही है। यह एक एकीकृत क्रियाओं के समूह के रूप में विकसित हुई है जिसके अंतर्गत जाल बनाना, मछली पकड़ना, संसाधित करना, डिब्बाबंद करना और विपणन आता है।

ماہی صنعت: قدیم زمانے سے ہی مچھلی پکڑنا انسانوں کی ایک اہم ابتدائی معاشی سرگرمی رہی ہے۔ یہ بہت ہی مربوط زمرے کی سرگرمی ہے جس میں جال بُننا، مچھلی پکڑنا، اسے سکھانا، ڈبوں میں بند کرنا اور بازار میں فروخت کرنا شامل ہے۔

fishing banks: Shallow ocean water found on continental shelves in cool mid-latitude regions. Comparatively few species of fish are present in large numbers. Such areas are most favoured area for commercial fishing e.g. Great Fisher Bank of North Sea and Dagger Bank of Atlantic Sea.

मत्स्यन तट : शीतल मध्य अक्षांशों के महाद्वीपीय शेल्फ़ों में पाया जाने वाला छिछला समुद्री जल क्षेत्र। यहाँ अपेक्षाकृत कुछ जातियों की मछलियाँ अधिक संख्या में पाई जाती हैं। ऐसे क्षेत्र व्यापारिक मात्स्यिकी के लिए सबसे अनुकूल क्षेत्र हैं। उदाहरण के लिए, उत्तरी सागर में ग्रेट फ़िशर बैंक एवं अटलांटिक महासागर में डागर बैंक।

ماہی گیری بینکس : سرد وسطی عرض البلد کے خطوں میں براعظمی چبوترے (Shelves) پر پائے جانے والا چھچھلا سمندری پانی کا علاقہ۔ یہاں نسبتاً چند اقسام کی مچھلیاں بڑی مقدار میں پائی جاتی ہیں۔ اس طرح کے علاقے تجارتی ماہی گیری کے لیے بہت اچھے سمجھے جاتے ہیں۔ مثلاً شمالی سمندر میں گریٹ فشر بینک اور بحر اٹلانٹک کا ڈاگر بینک۔

flood plain: An area of nearly flat land bordering a river that is subject to periodic flooding. It is rich in alluvium.

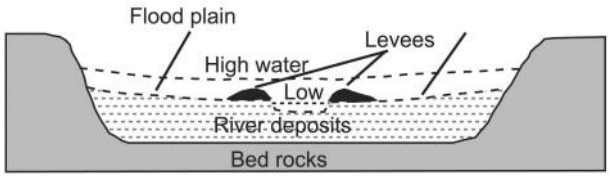

Flood Plain

बाढ़कृत मैदान : नदी के किनारे लगभग समतल भूमि वाला क्षेत्र जो आवर्ती ओघन (जहाँ समय-समय पर बाढ़ आती रहती है) के अधीन है। यह जलोढ़क से समृद्ध है।

سیلابی میدان: کسی دریا کے آس پاس کی تقریباً مسطح زمین جو وقفہ جاتی سیلاب سے تشکیل پاتی ہے۔اس میں سیلابی مٹی کثرت سے پائی جاتی ہے۔

flora: Varieties of plants found in a particular place over a period of time.

वनस्पति जात : पौधों की किस्में जो किसी विशेष स्थान पर एक समयावधि में मिलती हैं।

نباتات: کسی مخصوص مقام پر مخصوص وقت میں پائے جانے والے پیڑ پودوں کی اقسام۔

flow map: Shows the flow or movement of people or commodities through bands. The thickness and length is proportional to the quantity of goods or the number of people moving along different routes and length is proportionate to the distance covered respectively e.g. flow of river with mountains, traffic flow, etc.

Flow Map

प्रवाह मानचित्र : मानचित्र पर लोगों अथवा पण्यों (माल) का प्रवाह अथवा गति को पट्टियों के द्वारा दर्शाना। पट्टियों की मोटाई और लम्बाई क्रमशः सामान की मात्रा अथवा लोगों की संख्या के अनुपात में होती है जो विभिन्न मार्गों पर चल रहे हैं, तथा लंबाई उनके द्वारा तय की गई दूरी के अनुपात में होती है। उदाहरण के लिए, पर्वतों के साथ नदी का प्रवाह, यातायात प्रवाह इत्यादि।

روانی نقشہ: پٹیوں کے ذریعے نقشوں پر لوگوں یا اشیا کی روانی یا حرکت پذیری کو ظاہر کرنا۔پٹیوں کی موٹائی اور لمبائی بالترتیب اشیا یا لوگوں کی تعداد/مقدار کے تناسب میں ہوتی ہے جو مختلف راستوں پر چل رہے ہیں اور لمبائی ان کے ذریعے طے کی گئی دوری کے تناسب میں ہوتی ہے۔مثلاً پہاڑوں کے ساتھ دریا کی روانی، آمدورفت کی روانی وغیرہ۔

focus: In seismology, the point of origin of an earthquake inside the Earth is called the focus.

उद्गम केंद्र : भूकंपविज्ञान में पृथ्वी के भीतर, भूकंप की उत्पत्ति के बिंदु को उद्गम केंद्र कहते हैं।

ماسکہ: علم زلزلہ میں زمین کے اندر کسی زلزلے کے نقطۂ آغاز کو ماسکہ کہتے ہیں۔

fog: Condensed water droplets of minute size in suspension near the ground surface, which appear as clouds sometimes in winter. Fog may reduce visibility to a few metres.

कुहरा : भूमि पृष्ठ के निकट निलंबित सूक्ष्म आकार के संघनित जल बिंदु, जो कभी-कभी शीतकाल में मेघों की भाँति दिखाई देते हैं। कुहरा कुछ मीटर तक दृश्यता कम कर सकता है।

کہرا: زمین کی سطح کے قریب معلق مختصر ترین سائز کے تکثیف شدہ پانی کے قطرے جو سردیوں میں بعض اوقات بادل جیسے لگتے ہیں۔کہرے کی وجہ سے چند میٹر دور تک کی اشیا صاف نظر نہیں آتی۔

fohn: A warm and dry wind that descends along the leeward side of the Alps mountain during winter causing rapid rise in temperature. It may cause snowmelt and avalanches. Similar winds in other parts of the world are known by different names e.g. Chinook (Rockies, USA) Berg (South Africa) and Nor-wester (New Zealand).

फ़ॉन : एक कोष्ण एवं शुष्क पवन जो शीतकाल मे आल्प्स पर्वत के प्रतिपवन (पवनाविमुख) पक्ष के समानांतर अवरोहण करती है, जिसके कारण तापमान में तीव्र वृद्धि होती है। इसके कारण हिम का पिघलना एवं हिमधाव हो सकते हैं। इसके सदृश पवनें विश्व के अन्य भागों में भिन्न-भिन्न नामों से जानी जाती है। जैसे, चिनूक (रॉकीज़, संयुक्त राज्य अमेरिका), बर्ग (दक्षिणी अफ्रीका) एवं नॉरवेस्टर (न्यूज़ीलैंड)।

فان: ایک قسم کی گرم اور خشک ہوا جو موسم سرما کے دوران کوہ آلپس کے عقبی جانب سے درجۂ حرارت اترتی ہے جس سے درجۂ حرارت میں اضافہ ہوتا ہے۔یہ ہوا برف پگھلنے اور اس کے تودوں کے کھسکنے کا سبب بن سکتی ہے۔اس طرح کی ہوائیں دنیا کے دیگر حصوں میں مختلف ناموں سے جانی جاتی ہیں۔مثلاً چنوک راکیز (یو۔ایس۔اے)، برگ (جنوبی افریقہ) اور نارویسٹر (نیوزی لینڈ)۔

fold: A bended rock strata of the Earth's crust. Due to compressional forces, the bedded sedimentary rocks buckle. An upfold is called an anticline and a downfold a syncline. There are many types of folds depending on

the intensity of compression and the character of rocks.

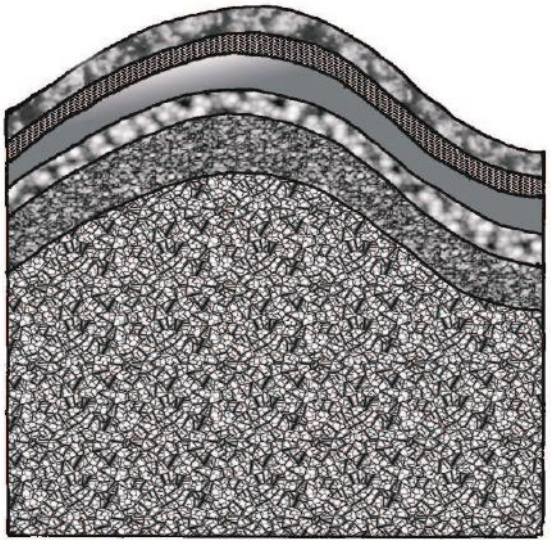

Fold

वलन : भूपर्पटी का एक मोड़ वाला शैल स्तर। संपीडन बलों के कारण संस्तरित अवसादी शैलों का आकुंचन हो जाता है। एक उद्वलन को अपनति एवं नतवलन को अभिनति कहते हैं। संपीडन की तीव्रता एवं शैलों के गुण के आधार पर कई प्रकार के वलन होते हैं।

موڑ/خم : قشرِ زمین کی ایک خم دار چٹانی پرت، دبانے والی قوتوں کی وجہ سے بچھی ہوئی تہہ بہ تہہ رسوبی چٹانیں باہم جڑ جاتی ہیں۔ اوپری موڑ کو طاق دیسی خم اور نچلے موڑ کو ناودیسی خم کہا جاتا ہے۔ دباؤ کی شدت اور چٹانوں کی نوعیت کے اعتبار سے خموں کی مختلف قسمیں ہیں۔

fold mountain: A mountain that is formed due to folding and uplift of sedimentary rocks by horizontal compressional forces e.g. Himalayas.

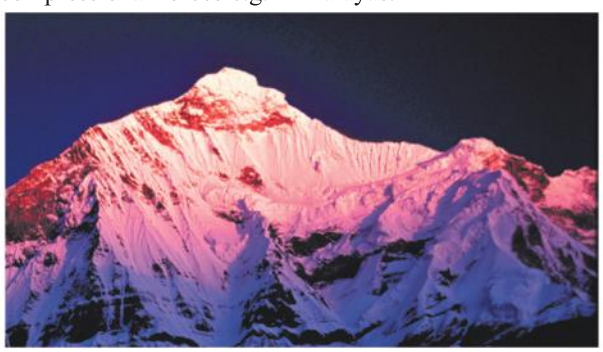

Fold Mountain

वलित पर्वत : पर्वत, जिसकी उत्पत्ति क्षैतिज संपीडन बलों द्वारा वलन एवं अवसादी शैलों के उत्थान से होती है, उदाहरण के लिए, हिमालय।

موڑ دار پہاڑ/خم دار پہاڑ: وہ پہاڑ جو افقی فشاری قوتوں کے ذریعے رسوبی چٹانوں میں خم پڑنے اور اوپر اٹھنے کی وجہ سے بنتے ہیں۔ مثلاً ہمالیہ۔

food chain: A series of linked energy-transfer through food from one organism to another in an ecosystem. Each organism depends for its food on the next lower level in the hierarchy (trophic level). The lowest level is occupied by primary producers (plants), which provide food for the herbivores (primary consumers) in the level above. Carnivores (secondary consumers) are at the third level.

आहार-शृंखला : पारितंत्र में भोजन द्वारा एक जीव से दूसरे जीव के मध्य, जुड़ी हुई ऊर्जा स्थानांतरण की शृंखला। पदानुक्रम (पोषण रीति) में प्रत्येक जीव अपने भोजन के लिए अगले निम्न स्तर पर निर्भर करता है। निम्नतर स्तर प्राथमिक उत्पादकों (पौधों) द्वारा अधिकृत (भरा हुआ) है, जो इससे ऊपर के स्तर के शाकाहारियों (प्राथमिक उपभोक्ताओं) को भोजन प्रदान करता है। मांसाहारी (द्वितीयक उपभोक्ता) तृतीय स्तर पर होते हैं।

غذائی زنجیر: نظامِ ماحولیات میں ایک جسم نامیے سے دوسرے میں غذا کے ذریعے منتقل توانائی کے سلسلے کا ربط۔ ہر ایک نامیہ اپنی غذا کے لیے سلسلے وار نچلی سطح (سطح تغذیہ) کے اگلے نامیے پر انحصار کرتا ہے۔ سب سے نچلی سطح والا ابتدائی پیداوار (پودوں) سے حاصل کرتا ہے۔ جو اوپری سطح سبزی خور (ابتدائی صارفین) کو غذا فراہم کرتا ہے۔ گوشت خور (ثانوی صارفین) تیسری سطح پر آتے ہیں۔

food web: A sequence of complex interlinked food chains, which shows the feeding relationship between all the organisms in a community.

खाद्य जाल : सम्मिश्र (जटिल) अंतराबंधित आहार शृंखलाओं का अनुक्रम, जो एक समूह में सभी जीवों के बीच के आहार संबंध को दर्शाता है।

غذائی جال: پیچیدہ باہم مربوط غذائی سلسلوں کی ایک ترتیب جو کسی معاشرے میں تمام اجسامِ نامیہ کے درمیان غذائی رشتے کو ظاہر کرتا ہے۔

food security: The status of people in a country with regard to food. Availability, accessibility and utilisation of food for all people in a country irrespective of their economic status – who live without hunger or fear of starvation.

खाद्य सुरक्षा : इसका संबंध खाद्य पदार्थ के संदर्भ में, एक देश में लोगों की स्थिति से है। भोजन की प्राप्यता, अभिगम्यता एवं उपयोग देश के सभी लोगों के लिए हो, चाहे वे किसी भी आर्थिक स्थिति के हों और वे बिना भूख के अथवा भुखमरी के भय के रह सकते हों।

غذائی ضمانت: اس کا تعلق کسی ملک کے لوگوں کی غذا کی حالت سے ہے۔ کسی ملک کے سبھی لوگوں کے لیے معاشی صلاحیت کے اعتبار سے غذا کے حصول، دست یابی اور افادیت سے ہے جو بھوک یا فاقہ کشی کے خوف کے بغیر ہو۔

foot loose industry: Any industry which does not have preference for a particular location due to availability of raw material or market. Such an industry has more flexibility and can locate itself anywhere.

स्वच्छंद उद्योग : कोई भी उद्योग जिसकी कच्चे माल अथवा बाज़ार की उपलब्धता के कारण किसी विशेष स्थान के लिए वरीयता नहीं है। ऐसे उद्योगों के पास अधिक नम्यता (लचीलापन) होती है और उन्हें कहीं भी स्थापित किया जा सकता है।

خودمختار صنعت/آزاد پا صنعت: ایسی صنعت جو خام مال یا بازار کی دست یابی کی وجہ سے کسی خاص مقام کو ترجیح نہ دے۔ ایسی صنعت زیادہ لچک دار ہوتی ہے اور اسے کہیں بھی قائم کیا جا سکتا ہے۔

foreign exchange: Conversion of currency from one unit to its any other equivalent e.g. Rupee to Dollar.

विदेशी विनिमय : एक इकाई से किसी दूसरी तुल्यमान इकाई में मुद्रा का परिवर्तन उदाहरण के लिए रुपये से डॉलर में।

زرمبادلہ: مروّجہ سکّے کی ایک اکائی سے کسی دوسرے سکّے سے مساوی تبادلہ۔ مثلاً روپے سے ڈالر۔

forest: A continuous and extensive area covered with trees, which grow close together or sometimes scattered with their foliage shading the ground. Forests may be natural or man made.

वन : वृक्षों से आच्छादित सतत एवं विस्तृत क्षेत्र, जहाँ वृक्ष पास-पास, समूहों में बढ़ते हैं अथवा कहीं-कहीं प्रकीर्ण होते हैं, जहाँ उनका पर्णसमूह भूमि को ढक देता है। वन प्राकृतिक अथवा मानवनिर्मित हो सकते हैं।

جنگل: درختوں سے ڈھکا ہوا مسلسل اور وسیع علاقہ، جہاں درخت گھنے ہوتے ہیں یا کبھی کبھی منتشر ہوتے ہیں، جو اپنے پتوں سے زمین پر سایہ کیے ہوئے ہوتے ہیں۔ جنگل قدرتی ہو سکتے ہیں یا انسان ساز۔

forestry: Scientific management of tree growth, their protection and cropping to ensure a continuous supply of timber and other forest produce. It includes afforestation as well.

वानिकी : लकड़ी एवं अन्य वन उत्पाद की अनवरत आपूर्ति सुनिश्चित करने के लिए वृक्ष वृद्धि, उनके संरक्षण एवं दृश्यांशन (पौधों का उगाया जाना) का वैज्ञानिक प्रबंध। इसमें वनरोपण भी सम्मिलित है।

جنگل بانی: عمارتی لکڑی اور دیگر جنگلی اشیا کی مسلسل فراہمی کو یقینی بنانے کے لیے پیڑوں کے اُگنے، ان کی حفاظت اور فصل تیار کرنے کی سائنسی انتظام کاری۔ اس میں جنگلات کی کٹائی بھی شامل ہے۔

forest based industries: Industries using forest produces as raw materials e.g. pulp and paper, pharmaceuticals, furniture etc.

वन आधारित उद्योग : उद्योग, जो वन उत्पादों का प्रयोग कच्चे माल के रूप में करते हैं, उदाहरण के लिए लुगदी एवं कागज़, औषधियाँ, फ़र्नीचर इत्यादि।

جنگل پر مبنی صنعتیں: ایسی صنعتیں جن میں جنگل کی پیداوار کا استعمال خام مال کے طور پر کیا جاتا ہو۔ مثلاً لگدی، کاغذ، دواسازی اور فرنیچر سازی وغیرہ۔

fossils: The remains of the whole or part of any living organism (plant or animal) preserved in crustal rocks. These may be chemically altered. They are recognised by their impression made on the rock.

जीवाश्म : किसी जीवित जीव (पादप अथवा प्राणी) के सम्पूर्ण अथवा अंश के अवशेष जो भूपर्पटी शैल में परिरक्षित हैं। ये रासायनिक रूप से परिवर्तित हो सकते हैं। ये शैल पर अपनी छाप के द्वारा पहचाने जाते हैं।

رکاز : قشری چٹانوں میں محفوظ کسی حیاتیاتی عضویے (پودا یا جانور) کے مکمل یا جزوی باقیات۔ ان میں کیمیاوی تبدیلی واقع ہو سکتی ہے۔ ان کی شناخت چٹان پر بنے ہوئے نشانات سے کی جاتی ہے۔

fossil fuel: Naturally occurring hydrocarbon fuels such as coal, natural gas and petroleum, which were formed slowly deep below the ground due to tremendous pressure on the remains of vegetation cover and animals and chemical reactions embedded in the sedimentary rocks like fossils.

जीवाश्मी ईंधन : प्राकृतिक रूप से पाए जाने वाले हाइड्रोकार्बन ईंधन, जैसे, कोयला, प्राकृतिक गैस और पैट्रोलियम जो धीरे-धीरे धरातल के नीचे गहराई में अवसादी शैलों में अंत:स्थापित जीवाश्म, वनस्पति आवरण एवं प्राणियों के अवशेषों पर अत्यधिक दाब और रासायनिक प्रतिक्रिया के कारण बने हैं।

رکازی ایندھن: قدرتی طور پر موجود ہائڈروکاربن ایندھن مثلاً کوئلہ، قدرتی گیس اور پٹرولیم جو غیر معمولی دباؤ اور رکازی فصلوں جیسی رسوبی چٹانوں میں پوشیدہ حیوانی اور کیمیاوی تعاملات کی وجہ سے رفتہ رفتہ زمین کے نیچے بہت گہرائی میں نباتی غلاف کی باقیات پر بنتے ہیں۔

freeways: Interstate highways in the USA, which have four main lanes on each side. Cross-roads are avoided by providing overhead links where one turns in only one direction to ensure smooth and speedy traffic.

फ्रीवेज़ : संयुक्त राज्य अमेरिका के अंतर्राज्य महामार्ग, जिसमें दोनों ओर चार प्रमुख मार्ग होते हैं। पार-सड़कों (क्रॉस रोड) से बचने के लिए उपरी लिंक प्रदान किया जाता है, जहाँ से केवल एक ही दिशा में मुड़ सकते हैं ताकि निर्विघ्न एवं द्रुत यातायात सुनिश्चित किया जा सके।

آزاد شاہراہیں: یو ایس اے میں بین ریاستی شاہراہیں جن کے دونوں طرف چار اہم

لین ہوتی ہیں۔ بالائی رابطے فراہم کر کے جس میں کوئی شخص صرف ایک ہی سمت میں مڑ سکتا ہے چوراہوں سے بچا جاتا ہے تا کہ رواں اور تیز رفتار آمد و رفت کو یقینی بنایا جا سکے۔

freezing point: The constant temperature at which a liquid or gas changes from the fluid to the solid state. Freezing point for fresh water at the sea-level is 0°C.

हिमांक : स्थिर तापमान जिस पर द्रव अथवा गैस तरल से ठोस अवस्था में परिवर्तित हो जाती है। अलवणीय जल के लिए समुद्र तल पर हिमांक 0° से. होता है।

نقطۂ انجماد: وہ مستقل درجۂ حرارت جس پر سیال یا گیس مائع سے ٹھوس کی شکل میں تبدیل ہوتا ہے۔ سطحِ سمندر پر صاف پانی کا نقطۂ انجماد 0°C ہے۔

fresh water: Water that contains less than 2 per cent of dissolved minerals. It may, however, be not safe for drinking e.g. rainwater, ice caps, rivers.

अलवण जल : जल जिसमें 2 प्रतिशत से कम विलीन खनिज समाविष्ट हैं। फिर भी यह संभव है कि जल पीने के लिए सुरक्षित न हो। उदाहरण के लिए, वर्षा-जल, हिम छत्रक, नदियाँ।

صاف پانی: وہ پانی جس میں تحلیل شدہ معدنیات صرف 2 فی صد سے کم ہو۔ تاہم یہ شاید پینے کے لیے موزوں نہ ہو۔ مثلاً بارش کا پانی، برفانی سرپوش، ندیاں۔

frigid zone: The areas lying between the Arctic Circle and the North Pole in the Northern Hemisphere and the Antarctic Circle and the South Pole in the Southern Hemisphere represent the cold climate. The frigid zone is one of the three main heat zones (torrid and temperate regions) being the others. This term is also used to describe permanently snow covered areas of the polar region and high altitudes.

शीत कटिबंध : उत्तरी गोलार्ध में उत्तर-ध्रुव वृत्त एवं उत्तर-ध्रुव तथा दक्षिणी गोलार्ध में दक्षिण-ध्रुव वृत्त एवं दक्षिण-ध्रुव के बीच के क्षेत्र शीत जलवायु को दर्शाते हैं। शीत कटिबंध प्रमुख तीन ऊष्मा (ताप) कटिबंधों में से एक है। अन्य दो कटिबंध उष्ण एवं शीतोष्ण हैं। इस शब्द का प्रयोग ध्रुवीय प्रदेश एवं उच्चतुंगता (ऊँचे स्थान) के स्थायी हिमाच्छादित क्षेत्रों का वर्णन करने के लिए भी होता है।

منطقۂ باردہ: شمالی نصف کرّے میں دائرۂ قطب شمالی اور شمالی قطب کے درمیان اور جنوبی نصف کرّے میں دائرۂ قطب جنوبی اور جنوبی قطب کے درمیان واقع علاقے سرد آب و ہوا والے ہیں۔ منطقۂ باردہ تین مرکزی گرم خطوں میں سے ایک ہے۔ (منطقۂ حارہ اور منطقۂ معتدلہ) یہ اصطلاح قطبی خطے اور اونچی بلندی والے مستقل طور پر برف پوش علاقوں کو ظاہر کرنے کے لیے بھی استعمال کی جاتی ہے۔

fringing reef: A coral reef attached to the sea-shore, which is formed in tropical regions.

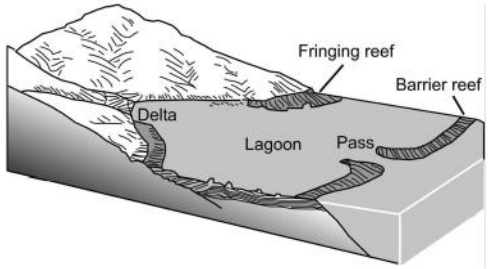

Fringing Reef

तटीय प्रवालभित्ति : प्रवालभित्ति जो समुद्र तट से जुड़ी हुई है और जो उष्णकटिबंधीय प्रदेशों में बनती है।

حاشیہ دار سنگستان: ساحلِ سمندر سے لگا ہوا مرجانی سنگستان جو خطۂ حارّہ میں بنتا ہے۔

front: A boundary between cold and warm airmasses exhibiting different characteristics. The interface may be narrow or broad. The movement of a front causes a rapid change in weather in the area over which it moves.

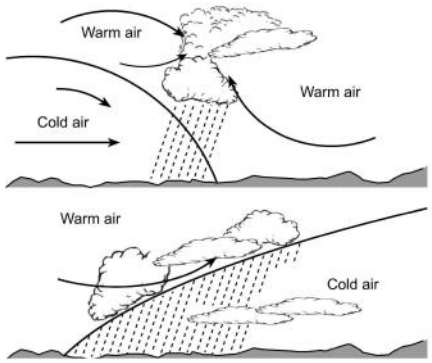

Front

वाताग्र : शीत एवं कोष्ण वायु संहतियों (वायु राशियों) के बीच की सीमा जो भिन्न-भिन्न विशेषताएँ दर्शाती है। अंतरापृष्ठ (संपर्क क्षेत्र) संकीर्ण अथवा चौड़ा हो सकता है। वाताग्र जिस क्षेत्र में गतिमान होता है, वहाँ मौसम में शीघ्रता से बदलाव आता है।

ہوائی محاذ: مختلف خصوصیات ظاہر کرنے والے ٹھنڈے اور گرم ہوائی تودوں کے درمیان کی سرحد۔ یہ حد فاصل تنگ اور وسیع ہو سکتی ہے۔ محاذ میں حرکت کی وجہ سے اس علاقے میں جس کے اوپر سے یہ گزرتا ہے موسم میں تیزی سے تبدیلی آتی ہے۔

frost: (1) Frozen particles of moisture at or near the ground and on vegetation when the temperature falls below feezing point. (2) If the air is dry while the temperature falls below 0°C, the frost may occur without forming icy deposits.

तुषार : (1) भूमि पृष्ठ पर अथवा उसके निकट एवं पेड़-पौधों पर नमी के हिमशीतित कण जो तापमान के हिमांक से नीचे गिर जाने पर बनते हैं। (2) जब तापमान 0° से. से नीचें गिर जाए और वायु शुष्क हो, तब तुषार हिममय निक्षेपों का निर्माण किए बिना घटित होता है।

پالا: (1) نقطۂ انجماد تک درجۂ حرارت کے گر جانے سے زمین پر یا اس کے قریب نباتات پر جم جانے والے نمی کے ذرّات۔ (2) درجۂ حرارت 0°C سے نیچے گر جانے پر اگر ہوا خشک ہو جائے تو برفیلے تودے کے بغیر پالا پڑ سکتا ہے۔

Gg

galaxy: A large group of billions of stars together with dust and gases in the space which are held together by gravity.

गैलेक्सी/मंदाकिनी/आकाश गंगा : आकाश में अरबों तारों का धूल और गैस के साथ एक बड़ा समूह जो गुरुत्वाकर्षण के कारण आपस में जुड़ा रहता है।

کہکشاں: خلا میں گیس اور غبار کے ساتھ قوتِ کشش کی وجہ سے ایک دوسرے کے ساتھ بندھے ہوئے اربوں ستاروں کا ایک گروہ۔

gauchos: A mixed ethnic group of Europeans and American Indians, who look after cattle.

गाउचो : यूरोपीय और अमेरिकन इंडियन नृजातियों का एक मिश्रित समूह जो पशुओं की देखभाल करता है।

گاؤچو: یوروپی اور امریکی ہندوستانیوں کی مخلوط نسلی جماعت جو مویشیوں کی دیکھ بھال کرتی ہے۔

geography: It is a scientific study of the features and processes of the Earth's surface which make up its physical and human environment. It is derived from Latin words '*geo*' meaning the Earth and '*graphos*' meaning 'description'.

भूगोल : यह पृथ्वी के भौतिक और मानवीय पर्यावरण का निर्माण करने वाले धरातलीय लक्षणों और प्रक्रियाओं का वैज्ञानिक अध्ययन करता है। यह दो ग्रीक शब्दों 'Geo' (पृथ्वी) और 'graphos' (वर्णन) से बना है, जिसका अर्थ हुआ 'पृथ्वी का वर्णन।'

جغرافیہ: سطحِ زمین کی خصوصیات اور عوامل کا سائنسی مطالعہ جس میں طبیعی اور مصنوعی ماحول شامل ہیں۔ یہ دو لاطینی لفظ سے ماخوذ ہے۔ جیو (Geo) بمعنی 'زمین' اور گرافوس (Graphos) بمعنی 'وضاحت' ہے۔

geographic information system (GIS): A powerful and widely used computer software programme designed to capture, store, update, integrate, manipulate, analyse and display large volume of geographical data. GIS maps can convey all information that a conventional map does, but it is quicker. It can overlay different sets of data, and build queries and can make correlative analysis.

भौगोलिक सूचना तंत्र : एक सशक्त और व्यापक रूप से उपयोग किया जाने वाला कंप्यूटर सॉफ़्टवेयर प्रोग्राम जो बहुत बड़े परिमाण के भौगोलिक आँकड़ों का ग्रहण, भंडारण, अद्यतन (पुराने को नई सूचना से बदलना), एकीकरण, आवश्यकतानुसार फेर-बदल, विश्लेषण और प्रदर्शन करता है। भौगोलिक सूचना तंत्र का प्रयोग कर बनाए गए मानचित्र किसी भी परंपरागत मानचित्र पर दी गई सभी सूचनाओं को प्रदर्शित कर सकते हैं और वह भी अतिशीघ्र। यह विभिन्न प्रकार (वर्गों) के आँकड़ों/सूचनाओं को एक दूसरे के ऊपर स्थापित करना, प्रश्नों की रचना एवं सह-संबंधी विश्लेषण भी कर सकता है।

جغرافیائی معلوماتی نظام: بڑا کارآمد کمپیوٹر سافٹ ویئر پروگرام جو جغرافیائی اعداد و شمار کی وسیع معلومات حاصل کرنے، ذخیرہ کرنے، تازہ ترین بنانے، ہم آہنگ کرنے، ضرورت کے مطابق بنانے، تجزیہ کرنے اور ظاہر کرنے کے لیے ڈیزائن کیا گیا ہے۔ GIS نقشے وہ سبھی معلومات فراہم کر سکتے ہیں جو روایتی نقشے کرتے ہیں لیکن یہ تیزی سے کرتے ہیں۔ یہ کئی اعداد و شمار کے زمرے کو ایک دوسرے پر مسلط کر کے ان سے باہمی تجزیاتی مطالعہ کر سکتا ہے۔

geoid: The shape of the Earth which is slightly flattened at poles (oblate spheroid) and bulged at the Equator is described as geoid. It means earth-like shape.

भू-आभ : पृथ्वी की आकृति या आकार, जो ध्रुवों के पास थोड़ी चपटी है और विषुवतवृत्त के पास उभरी हुई है, भू-आभ कहलाती है। अत: भू-आभ का अर्थ है पृथ्वी के समान आकृति।

جیوآئیڈ: زمین کی اصل شکل جو قطبین پر ہلکی سی سپاٹ نارنگی نما کرہ اور خطِ استوا پر ابھری ہوئی ہے جیوآئڈ کہلاتی ہے۔ جیوآئیڈ کا مطلب ہے زمین کی طرح۔

geology: The study of the composition, structure and evolutionary history of the Earth on the basis of the study of its rocks.

भूविज्ञान (भूगर्भशास्त्र): शैलों के आधार पर पृथ्वी के संघटन, संरचना और इसके विकासीय इतिहास का वैज्ञानिक अध्ययन।

ارضیات: چٹانوں کے مطالعے کی بنیاد پر زمین کی ساخت، ترکیب اور ارتقائی تاریخ کا مطالعہ۔

geomagnetic field: It is the magnetic field of the Earth. Its axis is slightly different from the rotational axis of the Earth. Therefore, the magnetic North differs from true North.

भू-चुंबकीय क्षेत्र : यह पृथ्वी का चुंबकीय क्षेत्र है। इसका अक्ष पृथ्वी के घूर्णन के अक्ष से थोड़ा भिन्न है, इसलिए चुंबकीय उत्तर और वास्तविक उत्तर में अंतर होता है।

ارضی مقناطیسی علاقہ: یہ زمین کا مقناطیسی علاقہ ہے۔ اس کا محور زمین کے گردشی محور سے کچھ مختلف ہے۔ اس لیے مقناطیسی شمال اصل شمال سے مختلف ہوتا ہے۔

geomagnetism: A property of magnetically susceptible mineral to get aligned to the Earth's magnetic field during the period of rock formation.

भू-चुंबकत्व : शैलों के निर्माण की अवधि में चुंबकीय प्रवृत्ति

वाले खनिजों का पृथ्वी के चुंबकीय क्षेत्र के अनुसार अनुयोजित या संरेखित होने का गुण।

ارضی مقناطیسیت: چٹان کی تشکیل کے دوران ان میں موجود معدنیات کی مقناطیسی اثر پذیری کی وجہ سے اپنے کو زمین کے مقناطیسی علاقے کی سیدھ میں رکھنے کا وصف۔

geomorphology: The scientific study of the evolution of landforms. It includes the study of the relationship between structures, processes and landforms.

भू-आकृति विज्ञान : भू-आकृतियों के विकास का वैज्ञानिक अध्ययन। इसमें भू-आकृति, संरचना और प्रक्रियाओं के मध्य आपसी संबंधों का अध्ययन सम्मिलित है।

علمِ اشکالِ ارضی: زمین کی ارتقائی اَشکال کا سائنسی مطالعہ۔اس میں ساخت، عمل اور زمینی ہیئت کے درمیان رشتوں کا مطالعہ شامل ہے۔

geostrophic wind: It is the horizontal flow of air (wind) in the upper atmosphere. As a result of two opposite forces namely – the pressure gradient forces in one direction and Coriolis force (deflective force) in the opposite direction, results in movement of these winds parallel to isobars.

भूविक्षेपी वायु : यह ऊपरी वायुमंडल में वायु का क्षैतिज प्रवाह है जो समदाब रेखाओं के समांतर होता है। इन पवनों की उत्पत्ति दो विरुद्ध बलों, दाब-प्रवणता बल एक दिशा में और कोरिऑलिस बल (विक्षेपित बल) दूसरी दिशा में होने के कारण होती है।

زمینی انحرافی باد: اوپری کرّۂ ہوا میں ہوا کا اُفقی بہاؤ، جو دو مخالف قوتوں کے نتیجے میں ظہور پذیر ہوتا ہے۔یعنی شرحِ فرق بار قوتیں ایک سمت میں اور کوریولیس قوت (انحرافی قوت) مخالف سمت میں۔اس طرح ان ہواؤں کی حرکت مساوی البار کے متوازی ہوتی ہے۔

geosyncline: A major structural downfold in the Earth's crust. It is a large elongated basin along the margin of a continent. Sediments derived from neighbouring landmass get deposited in these depressions and acquire considerable thickness. It causes progressive subsidence of the geosynclinal floor e.g. Tethys sea (See also tethys sea).

भू-अभिनति : भूपर्पटी में एक प्रमुख संरचनात्मक नतवलन (घुमामोड़) नीचे की ओर हो। यह किसी महाद्वीप के किनारे पर स्थित एक विशाल लंबा गर्त है। इसमें पास के स्थल भाग से लाया गया अवसाद जमा होता रहता है और काफी मोटाई प्राप्त कर लेता है। इससे इस भू-अभिनति के तल का प्रगामी रूप से धँसाव होता है। इस प्रकार के भू-अभिनति का उदाहरण टेथिस सागर है (देखें टेथिस समुद्र)।

ارضی تاودیس: قشرِ زمین میں ایک بڑا ساختیاتی موڑ۔یہ بڑا عظمی حاشیے کے ساتھ ساتھ طویل وسیع طاس ہے۔اس میں آس پاس کے زمینی تودوں کے رسوبات آکر نشیبوں میں جمع ہوتے ہیں اور کافی موٹی پرت بن جاتی ہے۔اس کے باعث ارضی تاودیسی فرش لگاتار دھنستا جاتا ہے۔مثلاً: ٹیتھیس سمندر (مزید دیکھیں ٹیتھس سمندر)۔

geothermal: Heat that originates in the Earth's interior. Evidences of geothermal activities are hot springs, geysers and mud volcano.

भूतापीय : पृथ्वी के आंतरिक भाग से निकलने वाला ताप। भूतापीय क्रियाओं के उदाहरण गाइज़र (गीज़र), गर्म पानी के झरने और पंक ज्वालामुखी हैं।

ارضی حرارت: گرمی جو زمین کے اندر پیدا ہوتی ہے۔ارضی حرارت کی سرگرمیوں کی مثال گرم چشمے، گیزر، آتش فشانی کیچڑ ہیں۔

geothermal gradient: The increase in the Earth's temperature with depth from its surface, which is not at a constant rate. The average geothermal gradient is 30ºC per km in the upper crust of the Earth.

भू-तापीय प्रवणता : धरातल से नीचे पृथ्वी के तापमान में गहराई के साथ होने वाली वृद्धि, जिसकी दर एक समान नहीं है। पृथ्वी की ऊपरी पर्पटी में औसत भू-तापीय प्रवणता 30º सेल्सियस प्रति कि.मी. है।

ارضی حرارت کی ڈھال: زمین کا درجۂ حرارت گہرائی کے ساتھ ساتھ بڑھتا جاتا ہے جس کی شرح یکساں نہیں رہتی ہے۔اوپری قشرِ زمین پر اوسط ارضی حرارتی ڈھال 30º ڈگری سیلسیئس فی کلومیٹر ہے۔

geyser: A type of hot spring that throws up jets of boiling water and steam through a hole on surface of the Earth at intervals, which may be regular or irregular. The word has derived its name from an Icelandic geysir called 'geyser' its reference dating back to the 13th century. Geysers are formed under special conditions and hence they are found in a few regions only. There are less than 700 geysers in the world most of them (more than 60% of all geysers) are in Yellowstone National Park, USA. The 'Old Faithful' which shoots at a remarkably regular intervals is one example of geyser.

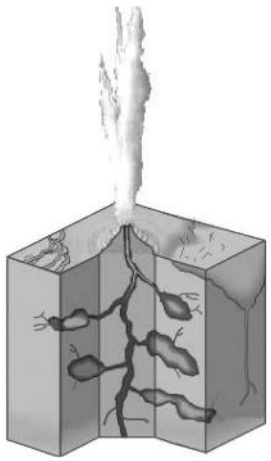

Geyser

गाइज़र : एक प्रकार का गर्म पानी का स्रोत या झरना, जो पृथ्वी के धरातल पर एक छिद्र द्वारा उबलते पानी और भाप का ऊँचा फ़व्वारा, अंतराल (रुक-रुक कर) पर फेंकता है। यह अंतराल नियमित या अनियमित हो सकता है। इस शब्द की उत्पत्ति आईसलैंड के 'गाइज़र' के नाम से हुई है जिसका उल्लेख 13वीं शताब्दी में हुआ है। इनका निर्माण विशेष परिस्थितियों में होता है, इसीलिए ये कुछ क्षेत्रों में ही पाए जाते हैं। विश्व में कुल गाइजरों की संख्या 700 से कम है और उनमे से अधिकांश (कुल संख्या 60% से अधिक)गाइज़र संयुक्त राज्य अमेरिका के 'येलोस्टोन नेशनल पार्क' में मिलते हैं। वहाँ का 'ओल्ड फेथफुल' नामक गाइज़र, जो नियमित अंतराल पर जल फेंकने के लिए जाना जाता है, गाइज़र का एक उदाहरण है।

गیزر: ایک قسم کا گرم چشمہ جس میں سطحِ زمین کے کسی سوراخ سے کھولتا ہوا پانی بھاپ کے ساتھ فوارے کی شکل میں وقفے وقفے سے نکلتا ہے۔ یہ متواتر یا غیر متواتر ہوسکتا ہے۔ 13ویں صدی عیسوی سے گیزر کہلانے والا لفظ آئس لینڈک زبان سے ماخوذ ہے۔ گیزروں کی تشکیل مخصوص حالتوں میں ہوتی ہے اور یہ صرف کچھ علاقوں میں پائے جاتے ہیں۔ دنیا میں گیزروں کی مجموعی تعداد 700 سے کم ہے۔ ان میں سب سے زیادہ (60 فی صد سے زائد) ریاست ہائے متحدہ امریکہ کے یلو اسٹون نیشنل پارک میں ہیں۔ اولڈ فیتھ فل (Old faithful) متواتر وقفے سے پانی نکلنے والے گیزر کی ایک واضح مثال ہے۔

ghat: It is a Hindi term. It has two meanings:(1) A sudden drop in height of a ridgeline e.g. Thalghat; (2) An approach to a river e.g. ghats on river Ganga.

घाट: यह हिंदी का एक शब्द है, जिसके दो अर्थ हैं-1. किसी पहाड़ी शृंखला की ऊँचाई में अचानक आई गिरावट। उदाहरण के लिए थालघाट। 2. नदी के किनारे तक जाने की सीढ़ी या रास्ता, उदाहरण के लिए गंगा नदी के घाट।

گھاٹ: یہ ہندی زبان کی اصطلاح ہے۔ اس کے دو معنی ہیں۔ (1) خط ستیغ میں اونچائی کا اچانک کم ہوجانا۔ مثلاً تھال گھاٹ۔ (2) ندی تک پہنچنے کا راستہ۔ مثلاً دریائے گنگا پر بنے ہوئے گھاٹ۔

glacier: A extensive mass of ice, which moves slowly down the slope under the influence of gravity. It originates in an area above the snow-line beyond the snout position. it is composed of snow firn and debris.

हिमानी या हिमनदी : एक विस्तृत हिम पिंड (संहति) जो गुरुत्वा-र्षण के प्रभाव से ढालों के सहारे नीचे की ओर धीमी गति से खिसकता रहता है। इसका उद्गम हिमरेखा के ऊपर के क्षेत्र में होता हैं। इसकी संरचना बर्फ़, कणहिम एवं मलबे से होती है।

گلیشیئر : برف کا ایک وسیع تودہ جو کششِ ثقل کے باعث آہستہ آہستہ نیچے کی طرف کھسکتا ہے۔ اس کا آغاز ناکے کے مقام سے آگے خطِ برف کے اوپر کسی علاقے میں ہوتا ہے۔ یہ برف، گالہ اور رسوبوں پر مشتمل ہوتا ہے۔

globalisation: The process of opening of the economy of a country to investors through reduction of the tariff and non-tariff barriers.

भूमंडलीकरण : किसी देश की अर्थव्यवस्था को निवेशकों के लिए शुल्कों और अन्य अवरोधों मे कमी लाकर मुक्त करने (खोलने) की प्रक्रिया।

عالم گیریت: محصولی اور غیر محصولی پابندیوں میں تخفیف کے ذریعے سرمایہ کاروں کے لیے کسی ملک کی معیشت میں گنجائش نکالنے کا عمل۔

globe: It is a model (miniature form) of the Earth. The term global denotes covering all part of the Earth.

Globe

ग्लोब : यह पृथ्वी का मॉडल या प्रतिरूप (सूक्ष्म रूप में) है। इससे अंग्रेज़ी का शब्द 'ग्लोबल' (भूमंडलीय) बना है, जो संपूर्ण पृथ्वी के संदर्भ में प्रयुक्त होता है।

گلوب: یہ (مختصر شکل میں) زمین کا نمونہ ہے۔ اس لفظ کا مطلب زمین کے ہر حصے کا احاطہ کرنا ہے۔

global positioning system (GPS): A satellite-based coordinate positioning equipment that can quickly and accurately determine the latitude, longitude and altitude of a point on or above the Earth's surface. Installed in vehicles, it can provide direction and speed of movement.

वैश्विक स्थिति निर्धारण तंत्र : उपग्रह आधारित निर्देशांक स्थिति निर्धारक एक यंत्र जो शीघ्रता एवं शुद्धता से पृथ्वी के धरातल पर अथवा उससे ऊपर किसी बिंदु के अक्षांश, देशांतर एवं ऊँचाई को निर्धारित करता है। किसी वाहन में लगे होने पर यह दिशा एवं गति की तीव्रता भी बता सकता है।

عالمی نظام مقام بندی: سیٹلائٹ پر مبنی ایک مساوی مقام بندی کا آلہ جو فوراً سطحِ زمین پر یا اس کی سطح کے اوپر کسی معینہ مقام کا بالکل درست عرض البلد، طول البلد اور اونچائی معلوم کرلیتا ہے۔ گاڑیوں پر نصب کیے جانے سے حرکت کی رفتار اور سمت کا بھی پتا لگا سکتا ہے۔

global warming: The gradual increase in the Earth's average air temperature. It is attributed to an increasing concentration of carbon-dioxide and other greenhouse gases in the atmosphere. These gases cause greenhouse effect leading to warming.

भूमंडलीय तापन : पृथ्वी के औसत वायु तापमान में क्रमिक वृद्धि। इसका कारण वायुमंडल में कार्बन डाई-ऑक्साइड और अन्य ग्रीन हाऊस गैसों का बढ़ता स्तर है। इन गैसों के कारण पृथ्वी पर ग्रीन हाऊस प्रभाव पड़ता है, जिससे तापमान में वृद्धि होती है।

عالمی حدّت: زمین پر ہوا کے اوسط درجۂ حرارت میں تبدریج اضافہ۔ اس کا سبب کرّۂ ہوا میں کاربن ڈائی آکسائڈ اور دوسری گرین ہاؤس گیسوں کا بڑھتا ہوا ارتکاز ہوتا ہے۔ یہ گیسیں گرین ہاؤس اثر کا سبب بنتی ہیں جس کے نتیجے میں حدّت بڑھتی ہے۔

gneiss: Gneiss (pronounced 'nice') is a granular coarse-grained crystalline rock. It is formed due to high grade regional metamorphism. It has bonds of quartz and feldspar alternating with bonds of mica.

नाइस : यह एक दानेदार, मोटे कण वाला क्रिस्टलीय शैल है। इसका निर्माण बहुत प्रबल क्षेत्रीय रूपांतरण के कारण होता है। इसमें क्वॉर्टज़ और फेल्सपार की पट्टियाँ तथा अभ्रक की पट्टियाँ एकांतर (बारी-बारी से) पर होती हैं।

نیس: (اس کا صحیح تلفظ نائس ہے)۔ یہ موٹے دانوں کی ناہموار بلوری چٹانیں ہیں۔ یہ اونچے درجے کے علاقائی عملِ تغیر سے بنتی ہے۔ اس میں کبھی سنگ مردہ کے ساتھ فلس پار کا امتزاج پایا جاتا ہے تو کبھی ابرق کا۔

gondwanaland: It refers to a 'super continent', thought to have existed in the Southern hemisphere about 200 million years ago. It was formerly part of a 'single super continent' called Pangea. It was separated by Tethys sea from Laurasia, the counter of Gondwana land. The drifting of plates underlying the Gondwanaland led to the formation of India, South America, Africa, Australia, Antarctica (See also continental drift).

गोंडवाना महाखंड : उस 'परम महाद्वीप' के लिए प्रयोग किया जाने वाला शब्द जिसके बारे में मान्यता है कि वह 20 करोड़ वर्ष पूर्व दक्षिणी गोलार्ध में स्थित था। पहले यह 'पैंजिया' नामक एक परम महाद्वीप का हिस्सा था। गोंडवाना और लारेशिया महाखंडों को टैथिस सागर अलग करता था। गोंडवाना महाखंड के नीचे की प्लेटों के विस्थापन से भारत, दक्षिण अमेरिका, अफ्रीका, आस्ट्रेलिया और अंटार्कटिका का निर्माण हुआ (देखें महाद्वीपीय विस्थापन)।

گونڈوانالینڈ: اس سے مراد ایک وسیع برّاعظم ہے جس کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ وہ 200 ملین سال پہلے جنوبی نصف کرّے میں موجود تھا۔ یہ ماضی میں اکلوتے وسیع براعظم کا حصہ تھا جسے پینجیا کہتے ہیں۔ گونڈوانالینڈ ٹیتھیس سمندر کے ذریعے لاریشیا سے الگ ہوتا ہے۔ گونڈوانالینڈ کے نیچے پوشیدہ پلیٹوں کے سرکنے کی وجہ سے ہندوستان، جنوبی امریکا، افریقہ، آسٹریلیا اور انٹارکٹکا وجود میں آئے۔ (مزید دیکھیں، برّاعظمی سرکاؤ)۔

gorge: A deep and narrow valley with steep sides formed as a result of rapid down –cutting by the river.

महाखड्ड या गॉर्ज : एक गहरी और संकरी घाटी जिसके खड़े ढालों का निर्माण नदी द्वारा अपने तल को निरंतर काटने के कारण होता है।

تنگ کھائی: کھڑے کنارے والی گہری اور تنگ گھاٹی جو ندی کے نیچے کی طرف تیز کٹاؤ کی وجہ سے بنتی ہے۔

graben: An elongated block of rock down thrown between two parallel faults.

ग्रैबेन : दो समांतर भ्रंशों के बीच नीचे धंसा या खिसका शैलों का एक दीर्घित (प्रलंबित) खंड।

شگافی وادی: دو متوازی شگافوں کے درمیان نیچے کی طرف گرتی ہوئی چٹان کا لمبا ٹکڑا۔

gradation: The process of bringing the land surface to a state of uniform grade or level by various agents of denudation.

तलसंतुलन : अनाच्छादन के विभिन्न कारकों द्वारा धरातल पर उच्चावच के अंतर को कम करते हुए उसे एक समान तल पर लाने की प्रक्रिया।

مسطح کاری: عریاں کاری کے مختلف عوامل کے ذریعے سطحِ زمین کو بہ تدریج ہموار درجے یا سطح پر لانے کا عمل۔

gradient of slope: A ratio between the vertical difference in elevation and the corresponding horizontal distance.

ढाल प्रवणता : ऊँचाई और उसके सदृश क्षैतिज दूरी के मध्य लंबवत अंतर का अनुपात।

شرح ڈھال: بلندی کے عمودی فرق اور اس کے افقی فاصلے کے درمیان کا تناسب۔

granite: A coarse grained igneous rock which is formed due to cooling of lava within the Earth's crust. it is an intrusive igneous rock, which is rich in quartz and feldspar.

ग्रेनाइट : धरातल के नीचे मैग्मा के धीरे-धीरे ठंडा होने के कारण मोटे कणों (दानों) वाली शैल बनती है। यह एक अंतर्वेधी आग्नेय शैल है जो क्वॉर्टज़ और फेल्सपार में समृद्ध होती है।

گرینائٹ: ایک داخلی آتشی چٹان جس میں سنگ مردہ اور فلس پار بھرپور مقدار میں پائے جاتے ہیں۔ قشرِ زمین پر لاوا کے ٹھنڈا ہونے سے بنی موٹے دانے والی آتشی چٹان۔

grassland: A vast tract of land where the predominant

natural vegetation is grass. It is one of the four main subdivisions of the world's natural vegetations. It is characterised by insufficient precipitation for tree growth and seasonal drought. There are two types of grasslands: tropical and temperate. Tropical grasslands, called Savannas, are found in East Africa, North Australia and Northern South America. Temperate grasslands include Prairies of North America, Steppes of Central Asia and Russia, Veld of South Africa and Pampas of South America.

घासभूमि : भूमि का एक विशाल भाग जहाँ की मुख्य प्राकृतिक वनस्पति घास है। विश्व की प्राकृतिक वनस्पतियों के प्रमुख चार प्रकार में से यह एक है। पेड़-पौधों की वृद्धि के लिए अपर्याप्त वर्षण और मौसमी सूखा यहाँ की विशेषता है। घासभूमि दो प्रकार की है- उष्णकटिबंधीय और शीतोष्ण। उष्णकटिबंधीय घासभूमि, जिसे सवाना कहते है, पूर्व अफ्रीका, उत्तर आस्ट्रेलिया और दक्षिण अमेरिका के उत्तरी भागों में मिलती है। शीतोष्ण घासभूमि में उत्तर अमेरिका के प्रेअरी, मध्य एशिया और रूस के स्टेपी, दक्षिण अफ्रीका के वेल्ड और दक्षिण अमेरिका के पंपास हैं।

گھاس کے میدان: زمین کا ایک وسیع خطہ جہاں گھاس قدرتی نباتات کی حیثیت رکھتی ہے۔ یہ دنیا کے قدرتی نباتات کے چار اہم ذیلی زمروں میں سے ایک ہے۔ درختوں کی نمو کے لیے ناکافی ترسیب اور موسمی قحط اس کی خصوصیات ہیں۔ گھاس کے میدان کی دو قسمیں ہیں۔ حاری اور معتدلہ۔ حاری گھاس کے میدان کو ''سوانا'' کہا جاتا ہے جو مشرقی افریقہ، شمالی آسٹریلیا اور شمال جنوبی امریکہ میں پائے جاتے ہیں۔ معتدلہ گھاس کے میدانوں میں شمالی امریکہ کے پریری اور وسط ایشیا اور روس کے اسٹیپیز، جنوبی افریقہ کے ویلڈ اور جنوبی امریکہ کے پمپاس شامل ہیں۔

gravel: Rock particles larger than sand grains that have resulted from natural erosion. It is larger than coarse sand and smaller than cobble.

कंकड़ : बालू के कणों से बड़े शैलों के टुकड़े जो प्राकृतिक अपरदन से बने हैं। यह मोटे कणों वाले बालू से बड़े और गोलाश्मिका से छोटे होते हैं।

بجری: ریت کے ذروں سے بڑے چٹانی ذرات جو قدرتی کٹاؤ کا نتیجہ ہوتے ہیں۔ یہ موٹی ریت سے بڑے اور گول پتھر سے چھوٹے ہوتے ہیں۔

gravity: The universal force of attraction between two masses such as the Sun and the Earth. The attraction of the Earth's mass for objects on or close to its surface is referred to as the Earth's gravity.

गुरुत्वाकर्षण : दो द्रव्यमानों जैसे, सूर्य और पृथ्वी के बीच का सार्वत्रिक आकर्षण बल। पृथ्वी के धरातल पर या उसके पास की वस्तुओं को पृथ्वी के द्रव्यमान द्वारा अपनी ओर आकर्षित करने वाला बल पृथ्वी का गुरुत्वाकर्षण कहलाता है।

قوتِ کشش: کائناتی کششِ ثقل جو دو اجسام کے درمیان ہوتی ہے۔ جیسے سورج اور زمین کے درمیان۔ زمین پر یا اس کی سطح کے قریب دیگر مادوں کے لیے اس کی کشش کو زمین کی کششِ ثقل کہا جاتا ہے۔

greenhouse effect: Refers to an atmospheric condition where like a greenhouse, the short-wave incoming solar radiation easily passes through whereas the long-wave terrestrial radiation from the Earth is absorbed and reradiated back to the Earth's surface. The accumulation of greenhouse gases lead to greenhouse effect.

ग्रीनहाउस प्रभाव (पौधाघर प्रभाव): इसका तात्पर्य ऐसी वायुमंडलीय अवस्था से है जहाँ ग्रीनहाउस की तरह लघु-तरंगों के रूप में पृथ्वी पर आने वाला सूर्यातप तो आसानी से पहुँच जाता है परन्तु पृथ्वी से जाने वाला दीर्घ-तरंगों वाला पार्थिव विकिरण, पुनः धरातल पर वापस विकिरित होता है और धरातल द्वारा अवशोषित होता है। ग्रीनहाउस गैसों के जमा होने से ग्रीनहाउस प्रभाव पड़ता है।

گرین ہاؤس اثر: اس سے مراد کرّۂ ہوا کی وہ حالت ہے جس میں گرین ہاؤس کی طرح قلیل موجی داخلی شمسی اشعاع آسانی سے داخل ہوجاتی ہیں جب کہ زمین سے طویل موجی اشعاع جذب ہوجاتی ہیں اور دوبارہ سطحِ زمین کی طرف ان کا اشعاع ہوجاتا ہے۔ گرین ہاؤس گیسوں کے جمع ہونے سے گرین ہاؤس اثر بڑھتا ہے۔

greenhouse gases: Gases whose accumulation in the atmosphere make the Earth warm due to greenhouse effect. These gases include carbon dioxide (CO_2), methane (CH_4), nitrous oxide (N_2O), chlorofluorocarbons (CFC) and tropospheric ozone (O_3).

ग्रीनहाउस गैसें (पौधाघर गैसें): गैसें जिनके वायुमंडल में संचयन से ग्रीनहाउस प्रभाव के कारण पृथ्वी गर्म होती है। इन गैसों में कार्बन डाइआक्साईड (CO_2), मेथैन (CH_4), नाइट्रस आक्सॅसाइड (N_2O), क्लोरोफ्लूरो कार्बन (CFC), और ट्रोपोस्फ़ेरिक ओज़ोन गैस (O_3) हैं।

گرین ہاؤس گیسیں: وہ گیسیں جن کے کرّہ ہوا میں جمع ہونے سے گرین ہاؤس اثر کے سبب زمین گرم ہوجاتی ہے۔ ان گیسوں میں کاربن ڈائی آکسائڈ (CO_2) میتھین (CH_4) نائٹرس آکسائڈ (N_2O)، کلوروفلوروکاربن (CFC) اور متلونہ اوزون (O_3) شامل ہیں۔

green revolution: The adoption of modern techniques of agricultural production lead to an increase in productivity of land. This transformation mostly occurred in developing countries, is known as green revolution. This is achieved through the use of high yielding varieties (HYV) of seeds, chemical fertilisers, pesticides, insecticides and assured water supply

through irrigation.

हरित क्रांति : कृषि उत्पादन में आधुनिक तकनीकों के इस्तेमाल से भूमि की उत्पादकता में आई वृद्धि। इस प्रकार का बड़ा परिवर्तन मुख्य रूप से विकासशील देशों में हुआ, जिसे हरित क्रांति कहते हैं। अधिक उपज़ देने वाले उत्कृष्ट बीज, रासायनिक उर्वरक एवं कीटनाशक दवाइयों का प्रयोग और सिंचाई द्वारा जल आपूर्ति सुनिश्चित करने के कारण यह क्रांति सफल हुई।

سبز انقلاب: زرعی پیداوار کی جدید تکنیکوں کو اختیار کرنے سے زمین کی پیداواریت میں اضافہ ہوا ہے۔ یہ مکمل تبدیلی زیادہ تر ترقی پذیر ممالک میں ہوئی ہے اور اسے سبز انقلاب کہا جاتا ہے۔ اس مقصد کو زیادہ پیداوار والے بیج (HYV) کی اقسام، کیمیاوی کھادوں، کیڑے مار اور حشرات کُش دواؤں اور آب پاشی کے لیے پانی کی یقینی فراہمی کے ذریعے حاصل کیا گیا ہے۔

Greenwich Mean Time (GMT): Local time of Greenwich, London (0° longitude), from which the standard times of different areas of the world are calculated at hourly or half-hourly intervals ahead (East) or behind (West) the GMT. For every 15° longitude, there is a difference of one hour (See also time zone).

ग्रीनिच माध्य समय : ग्रीनिच, लंदन (0° देशांतर) का स्थानीय समय, जिससे विश्व के विभिन्न क्षेत्रों के मानक समय की गणना आधा घंटा या एक घंटे के अंतराल पर वहाँ के समय से आगे (पूर्व में) या पीछे (पश्चिम में) की जाती है। प्रत्येक 15° देशान्तर पर एक घंटे का अंतर होता है (देखें टाईम ज़ोन)।

گرین وچ اوسط وقت: گرین وچ، لندن (0° طول البلد) کا مقامی وقت، جس سے دنیا کے مختلف علاقوں کے معیاری اوقات کا حساب GMT سے آگے (مشرق) یا پیچھے (مغرب) سے ایک گھنٹے یا آدھے گھنٹے کے وقفے سے لگایا جاتا ہے۔ ہر 15° طول البلد پر ایک گھنٹے کا فرق پڑ جاتا ہے (مزید دیکھیں، وقتی منطقہ)۔

grid: A network of lines paralleled to X and Y axes drawn at equal intervals, which intersect at right angles. They form reference squares over the face of a map. Grid lines are numbered from South-West corner and are referred as northings and eastings. They are used for relative referring of points.

ग्रिड (जाल): X और Y अक्षों के समांतर समान दूरी पर खींची गई रेखाएँ जो समकोण पर काटते हुए एक जाल बनाती हैं। मानचित्रों पर ये संदर्भ वर्गों का निर्माण करती हैं। इस ग्रिड (जाल) की रेखाओं को दक्षिण-पश्चिम किनारे से उत्तर और पूर्व की ओर संख्यांकित किया जाता है। इनका उपयोग स्थानों या बिंदुओं के आपेक्षिक संदर्भ के लिए होता है।

جال: مساوی وقفوں پر X اور Y محوروں کے متوازی لکیروں کا جال جو زاویہ قائمہ پر ایک دوسرے کو کاٹتے ہیں۔ یہ نقشے کے اوپر حوالہ جاتی مربعے تشکیل کرتے ہیں۔ گرڈ لائنوں کی عدد بندی جنوب مغربی کونوں سے کی جاتی ہے اور انھیں شمال رخی اور مشرق رخی لکیریں کہا جاتا ہے۔ ان کا استعمال نقطوں کی اضافی حوالہ بندی کے لیے کیا جاتا ہے۔

gross domestic product (GDP): It is a measure of the value of goods and services produced by the economy of a geographical regions over a specified time period, normally a year or a quarter.

सकल घरेलू उत्पाद : यह किसी भौगोलिक प्रदेश की अर्थव्यवस्था द्वारा एक सुनिश्चित समयावधि, प्राय: एक वर्ष या इसके एक चौथाई (तीन महीने) में उत्पादित वस्तुओं और सेवाओं के मूल्य का मापक है।

مجموعی گھریلو پیداوار: کسی جغرافیائی علاقے میں کسی خاص مدت کے دوران اشیا و خدمات کی قدر کا پیمانہ جس سے معاشی پیداوار کا پتا چلتا ہو۔ عموماً یہ ایک سال یا اس کے ایک چوتھائی (تین ماہ) کی مدت کا احاطہ کرتا ہے۔

ground water: Water stored in voids and pores in the saturated zone below the Earth's surface is called ground water. Rain water received at the Earth's surface infiltrates and percolates down into the subsurface under the influence of gravity and gets stored above the impermeable layers. Part of this stored water emerges to the surface either through streams or springs. It can be extracted through wells.

भौमजल : पृथ्वी की सतह के नीचे संतृप्त संस्तर में रिक्त स्थानों और छिद्रों में संचयित जल, भौम जल कहलाता है। पृथ्वी की सतह पर प्राप्त वर्षा का जल गुरुत्वाकर्षण के प्रभाव से अंत:स्यंदित होता है और रिसकर अधस्तल में पहुँचता है। यह जल अपारगम्य शैलों के ऊपर जमा हो जाता है। संचयित जल का कुछ भाग झरनों या नदियों के रूप में पुन: पृथ्वी की सतह पर पहुँच जाता है। यह जल कूपों द्वारा भी निकाला जा सकता है।

زیرِ زمین پانی: سطحِ زمین کے نیچے سیر شدہ خطے کے شگافوں اور مساموں میں جمع شدہ پانی کو زیرِ زمین پانی کہتے ہیں۔ سطحِ زمین پر ملنے والا بارش کا پانی قوتِ کشش کے زیرِ اثر ذیلی سطح میں سرایت کر کے نیچے اترتا ہے اور غیر نفوذی پرتوں کے اوپر جمع ہو جاتا ہے۔ اس جمع شدہ پانی کا ایک حصہ چشموں یا ندیوں کے ذریعے سطح پر ابھر آتا ہے۔ اس کو کنوؤں سے نکالا جا سکتا ہے۔

ground water table: The top of the zone of saturation in which all pore spaces or fissures are totally filled with water. The level of ground water table changes with seasons or extent of extraction (See also water table).

भौम जलस्तर : संतृप्त संस्तर का ऊपरी तल जिसके सभी रिक्त स्थान, छिद्र और दरार जल से पूरी तरह भरे हों। भौम जलस्तर ऋतु या भूमि से जल निकालने की मात्रा के अनुसार

घटता-बढ़ता है (देखें भौम जलस्तर)।

زیرِ زمین پانی کی اوپری سطح: سیرابی کے خطے کا اوپری سرا جس میں مسامات کی تمام جگہیں یا دراڑیں پانی سے پوری طرح بھر جاتی ہیں۔زیرِ زمین پانی کی اوپری سطح موسموں یا پانی نکالے جانے کی حد کے مطابق بدلتی رہتی ہے(مزید دیکھیں،سطحِ آب)۔

growing season: The period in a given region, which is conducive for the growth of vegetation or crops due to a favourable combination of temperature and precipitation. The duration of the growing season generally decreases with a distance from the equator. The growing seasons in high latitudes are limited by frost occurrences.

वर्धनकाल : किसी प्रदेश में वह अवधि, जो तापमान और वर्षण के अनुकूल संयोजन के कारण वनस्पति या फसलों की वृद्धि के लिए सहायक हो। सामान्यत: वर्धनकाल की अवधि विषुवत वृत्त से दूरी के साथ घटती जाती है। उच्च अक्षांशों में वर्धनकाल पाला या तुषार के कारण कम हो जाता है।

موسمِ نمو: کسی مخصوص خطے میں وقت کی وہ مدت جو درجۂ حرارت اور ترسیب کے خوش گوار امتزاج کی وجہ سے نباتات یا فصلوں کی نمو کے لیے سازگار ہو۔موسمِ نمو کی مدت عموماً خطِ استوا کی دوری کے اعتبار سے گھٹتی ہے۔اونچے عرض البلدوں پر موسمِ نمو پالا پڑنے سے محدود ہو جاتا ہے۔

growth rate of population: The rate at which the population is growing in a geographical area. In estimating the growth rate the increase in population in a given period is divided by the base population. It is expressed in percentage. It can be measured annually or over a decade.

जनसंख्या वृद्धि दर : किसी भौगोलिक क्षेत्र में जनसंख्या बढ़ने की दर। वृद्धि दर निकालने के लिए एक क्षेत्र विशेष में दी गई अवधि में जनसंख्या परिवर्तन (वर्तमान वर्ष की जनसंख्या-आधार वर्ष की जनसंख्या) या अंतर को आधार वर्ष की जनसंख्या वृद्धि से विभाजित करते हैं और उसे 100 से गुणा करके प्रतिशत में जनसंख्या वृद्धि दर को अभिव्यक्त करते हैं। यह दर वार्षिक या दशक में मापी जा सकती है।

آبادی کی شرحِ افزائش: وہ شرح جس پر کسی جغرافیائی علاقے کی آبادی میں اضافہ ہوتا ہے۔شرحِ افزائش کا تخمینہ لگانے کے لیے کسی مقررہ مدت کے دوران اضافہ شدہ آبادی کو اساسی آبادی سے تقسیم کیا جاتا ہے۔اسے فی صد شرح میں ظاہر کیا جاتا ہے۔اس کی پیمائش سالانہ یا دس سالہ طور پر کی جاسکتی ہے۔

gulf: A large portion of a sea or an ocean partially enclosed by land. It is more enclosed than a bay and generally tapering towards land.

खाड़ी : एक समुद्र या महासागर का बड़ा भाग जो भूमि से आंशिक रूप से घिरा हो। ऐसा घिरा हुआ सागरीय भाग जो (खाड़ी) की अपेक्षा अधिक खुला हो और सामान्यत: भूभाग की ओर संकरा होता जाए।

خلیج: جزوی طور پر خشکی سے گھرا ہوا سمندر یا بحرِ اعظم کا ایک بڑا حصہ۔یہ خلیج کی بہ نسبت زیادہ گھرا ہوا اور عام طور پر خشکی کی طرف تنگ ہوتا چلا جاتا ہے۔

gulf stream: A warm ocean current of the Atlantic Ocean. It originates in the Gulf of Mexico and flows north along the eastern coast of North America (USA) and turns north-east near 40° N latitude. Further to east, it flows towards Norway and the British Isles under the name of North Atlantic drift.

गल्फ स्ट्रीम : अटलांटिक महासागर की एक गर्म महासागरीय धारा। इसका उद्गम मेक्सिको की खाड़ी में होता है और यह उत्तर अमेरिका के पूर्वी किनारे पर बहती हुई उत्तर की ओर बढ़ती है। लगभग 40° उत्तरी अक्षांश के पास यह उत्तर-पूर्व की ओर मुड़ जाती है और पूर्व की ओर नार्वे और ब्रिटिश द्वीप समूह की तरफ़ उत्तरी अटलांटिक प्रवाह के नाम से बहती है।

گلف اسٹریم: بحرِ اٹلانٹک کی ایک گرم سمندری رَو۔میکسیکو کی کھاڑی سے نکل کر شمالی امریکہ(یو ایس اے) کے مشرقی ساحل سے ہوتے ہوئے شمال کی طرف بہتا ہے اور آگے مشرق میں 40° شمالی عرض البلد کے قریب شمال مشرق میں مڑ جاتا ہے۔آگے مشرق کو یہ نارتھ اٹلانٹک ڈرفٹ کے نام سے ناروے اور برٹس آئسلس کی طرف بہتا ہے۔

gully: A very narrow channel on a slope with sparse vegetation formed by rapid surface run off following heavy rainfall. For example, Gully of River Chambal.

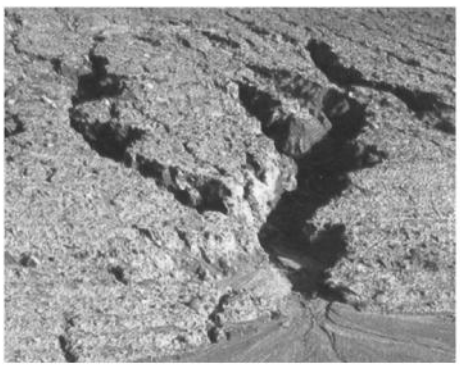

Gully

अवनलिका : विरल वनस्पति वाले ढाल पर भारी वर्षा से तेज धरातलीय जल के प्रवाह से बना बहुत संकरा जलमार्ग या वाहिका। उदाहरण के लिए चंबल नदी घाटी की अवनलिकाएं।

آب گزر: کسی ڈھلان پر بہت تنگ نالا جہاں بھاری بارش کے بعد سطحی پانی کے تیزی سے بہنے کی وجہ سے چھدری نباتات پائی جاتی ہیں۔جیسے چمبل ندی کی گھاٹی۔

Hh

habitat: It is part of an environment, where an organism adopts to the physical environment and creates inter and intra species relationship for making their survival possible.

आवास : यह पर्यावरण का एक भाग है जहाँ एक जीव भौतिक पर्यावरण के अनुरूप स्वयं को ढालता है और अपनी अतिजीविता (जीवित बनाए रखना) को संभव बनाने के लिए अंत: एवं अंतर्जातीय संबंध स्थापित करता है।

مسکن: یہ کسی ماحول کا وہ حصہ ہے جس میں کوئی عضویہ خود کو طبیعی ماحول میں ڈھال کر اپنی بقا کے امکان کے لیے بین اور دروں نسلی رشتے قائم کرتا ہے۔

hail, hailstone: It is a type of precipitation, where condensation takes place at a relative height from the surface of the Earth leading to the formation of water droplets at freezing point around a hydroscopic nuclei, which are pulled towards Earth by gravitational pull but thrown back into the atmosphere repeatedly due to frontal energy. This process continues till the size of the hailstone gains considerable mass and falls down. Normally, the diameter varies from 5 to 50 mm.

ओला : एक प्रकार का वर्षण जिसमें संघनन पृथ्वी की सतह से अपेक्षाकृत अधिक ऊँचाई पर होता है। इसके कारण जल किसी आर्द्रताग्रही केंद्रक के चारों ओर बूँदों के रूप में जम जाता है। पृथ्वी का गुरुत्वाकर्षण बल उन्हें नीचे खींचता है पर वाताग्री ऊर्जा (संवहनीय धारा) से वे वापस वायुमंडल की ओर धकेल दी जाती है और जमी बूँदों का आकार बढ़ता जाता है। यह प्रक्रिया तब तक चलती रहती है जब तक ओला इतना बड़ा न हो जाए कि वह नीचे गिर पड़े। सामान्यत: इसका व्यास 5 से 50 मि.मी. होता है।

اولا: یہ ایک طرح کی ترسیب ہے جس میں تکاثف سطح زمین سے تقابلی بلندی پر واقع ہوتا ہے۔ اس کی وجہ سے کسی آبی بوند کے مرکزہ کے گرد نقطۂ انجماد پر ایسے آبی قطرات بنتے ہیں جو کششِ ثقل کے باعث زمین کی طرف کھینچتے تو ہیں لیکن محاذی توانائی کی بنا پر کرۂ ہوا میں بار بار واپس ڈھکیل دیے جاتے ہیں۔ یہ عمل اولے کے خاصا حجم اختیار کرنے اور نیچے گرنے تک جاری رہتا ہے۔ عموماً ان کا قطر 5 سے 50 ملی میٹر تک ہوتا ہے۔

halocline: The distinct zone in the ocean below which the salinity increases sharply.

हैलोक्लाइन : महासागर का वह विशिष्ट क्षेत्र जिसके नीचे लवणता में तीक्ष्ण वृद्धि होती है।

نقطۂ نمکینیت: سمندر میں وہ نمایاں علاقہ جس کے نیچے نمکینیت میں تیزی سے اضافہ ہوجاتا ہے۔

hamlet: A small cluster (8-10) of rural houses at of a census or a revenue village. In India, the clustering of such houses is based on the principle of resource sharing, caste hierarchy and occupational structure, etc.

पल्ली : जनगणना अथवा किसी राजस्व ग्राम के अनुसार स्वीकृत ग्रामीण घरों का एक छोटा (8-10) समूह। भारत में, ऐसे घरों का समूहन संसाधनों की साझेदारी के सिद्धांत, जातीय पदानुक्रम और व्यावसायिक संरचना के आधार पर होता है।

دیہی بستی: کسی مردم شماری کے موقع پر (8 سے 10) دیہی مکانات کا چھوٹا سا مجموعہ یا محصولی گاؤں۔ ہندوستان میں اس طرح کے مکانات کی مجموعہ بندی وسائل میں اشتراک، ذات پات کے نظام مراتب اور پیشہ وارانہ ڈھانچے وغیرہ پر مبنی ہوتی ہے۔

harbour: It is a sheltered extension of coastal water where ships may anchor safely to get protection from the adversities of the open sea for loading and unloading their cargo. A harbour has facilities for repair and maintenance of ships. While some harbours enjoy natural protection, while others artificial structures.

पोताश्रय : यह तटीय जल का एक सुरक्षित विस्तार है जहाँ समुद्री जहाज़ सुरक्षित लंगर डाल सकते हैं और खुले समुद्र के ख़तरों से बचाव करते हुए अपना माल चढ़ा सकते हैं और उतार सकते हैं। पोताश्रय पर जहाज़ों के मरम्मत और रख-रखाव की सुविधाएँ होती हैं। कुछ पोताश्रय प्राकृतिक सुरक्षा का फायदा उठाते हैं, जबकि अन्य कृत्रिम संरचनाओं का।

بندرگاہ: یہ سمندری ساحل کی محفوظ توسیع ہے جہاں بحری جہاز بہ حفاظت لنگر انداز ہوتے ہیں اور سامان اتارنے اور چڑھانے کے دوران سمندر کی تباہ کاریوں سے محفوظ رہتے ہیں۔ بندرگاہ پر جہازوں کی مرمت اور دیکھ بھال کی سہولتیں ہوتی ہیں۔ بعض بندرگاہوں پر تحفظ کا قدرتی انتظام ہوتا ہے تو بعض میں مصنوعی انتظام۔

heavy industry: An industry, characterised by processing of heavy and bulky raw materials as well as finished products. In order to facilitate the flow of raw material to the production site and finished product to the market, it needs equally efficient and large transport and communication network.

भारी उद्योग : वह उद्योग जिसकी विशेषता भारी और स्थूल कच्चे माल का संसाधन है और जिसके परिष्कृत उत्पाद भी भारी हैं। अत: इन उद्योगों को कच्चे माल को कारखाने तक पहुँचाने और परिष्कृत उत्पाद को बाज़ार तक लाने में प्रवाह बनाए रखने के लिए प्रभावी और बृहद् यातायात और संचार के जाल की आवश्यकता होती है।

भारी सनअत : भारी और ज़्यादा हजम वाले खाम माल को ढालने और मसनूआत तैयार करने की सनअत। खाम माल और तैयार शुदा माल को बाजार तक पहुंचाने के लिये यकसां तौर पर मोअस्सर और वसीअ ज़राए नक्ल व हमल और मवासलाती निज़ाम की ज़रूरत होती है।

hectare (Ha): A metric unit of measuring area, which is equivalent to 2.471 acres or one hundredth part of a square km.

हैक्टेयर : क्षेत्र मापने की मेट्रिक इकाई, जो एक वर्ग किलोमीटर का 1/100 भाग है या 2.471 एकड़ के बराबर है।

हेक्टेयर : रक़बे की पैमाइश की एक मीट्रिक इकाई जो 2.471 एकड़ या एक मुरब्बा किलोमीटर के सौवें हिस्से के बराबर होती है।

hectare-meter: Volume of a meter-deep water standing over a hectare of level land.

हेक्टेयर-मीटर: एक हेक्टेयर समतल भूमि पर एक मीटर गहरे पानी का परिमाण।

हेक्टेयर मीटर: एक हेक्टेयर हमवार ज़मीन पर खड़े हुए एक मीटर गहरे पानी का हजम।

herbivore: An animal that eats plants or algae. Herbivores are primary consumers e.g. cow, goat , elephant etc. Generally, they are food for the secondary consumers i.e. carnivores.

शाकाहारी : एक प्राणी जो पौधों और शैवालों को खाता है। शाकाहारी प्राथमिक उपभोक्ता है। जैसे, गाय, बकरी, हाथी इत्यादि। सामान्यतया वे द्वितीयक उपभोक्ताओं अर्थात् मांसाहारी का भोजन हैं।

सब्ज़ी ख़ोर जानवर: पौदे और काई खाने वाले जानवर। सब्ज़ी ख़ोर जानवर इब्तदाई सारफीन होते हैं मसलन गाय, बकरी, हाथी वग़ैरह। अमूमन वह सानवी सारफीन यानी गोश्त ख़ोर जानवरों की ग़िज़ा बनते हैं।

highways: A wide public road forming the main route between distant places. In India, there are national highways, which provide connectivity between states, and state highways, built for linking different parts within a state.

Highways

महामार्ग : सरकार द्वारा बनाई गई एक चौड़ी सड़क जो दूर-दूर के स्थानों के बीच मुख्य मार्ग बनाती है। भारत में राष्ट्रीय महामार्ग विभिन्न राज्यों को जोड़ते हैं और राज्य महामार्ग एक राज्य के विभिन्न भागों को जोड़ने के लिए बनाए गए हैं।

शाहराहें: चौड़ी आम सड़क जो तवील फासलों पर वाक़े मक़ामात के दरमियान रास्ते की हैसियत रखती हो। हिन्दुस्तान में क़ौमी शाहराहें हैं जो रियासतों को एक दूसरे से जोड़ती हैं और रियासती शाहराहें जो किसी रियासत में मुख्तलिफ मक़ामात को एक दूसरे से जोड़ने के लिये बनाई गई हैं।

histogram: A graphical representation of a frequency distribution such as frequency of rainfall and area/height diagram, etc. In a histogram proportionate block representing frequency are plotted against the appropriate class.

आयत चित्र : बारंबारता बंटन का आलेखीय निरूपण या प्रदर्शन जैसे वर्षा की बारंबारता और क्षेत्र/ऊँचाई का आरेख। एक आयत चित्र में बारंबारता प्रदर्शित करने वाले आनुपातिक खंडों को उपयुक्त वर्ग के अनुसार आलेखित किया जाता है।

हिस्टोग्राम: तक़्सीम तवातुर का जग़राफ़ियाई मुज़ाहिरा। मसलन बारिश और रक़बा/बुलन्दी वग़ैरह के तवातुर का ख़ाका। इस में तवातुर ज़ाहिर करने वाले तनासुब ख़ाने मनासिब ज़मरे के मुक़ाबिल बनाये जाते हैं।

horst: A block of land either uplifted along parallel faults or left upstanding by the sinking of the adjoining land along normal faults. It is different from the block mountains in terms of the processes and scale (See also block mountain).

उत्खंड या हॉर्स्ट : स्थल का एक भाग जो समांतर भ्रंश के बगल में ऊपर उठ गया हो या अपने से सटे हुए भूभाग के सामान्य भ्रंश के किनारे नीचे धंस जाने के कारण ऊपर खड़ा रह गया हो। यह खंड प्रक्रिया और पैमाने, दोनों ही मामलों में पर्वत से भिन्न है (देखें भ्रंशोत्थ पर्वत)।

हॉर्स्ट: ज़मीन का वह हिस्सा जो मुतवाज़ी शिगाफ़ के हमराह उभरा हुआ हो या मामूली शिगाफ़ मुत्तसिल ज़मीन के नीचे धंसने की वजह से बाक़ी रह जाए। अमाल और पैमाने के एतबार से यह क़तआती पहाड़ों से मुख्तलिफ है (मज़ीद देखिये, शिगाफ़ी पहाड़)।

horticulture: Traditionally it included all form of gardening i.e. scientific, commercial and recreational. Now it refers to commercial cultivation of vegetables, fruits and flowers, plant breeding and landscape gardening. It is a form of intensive agriculture with high inputs.

उद्यान कृषि : पारंपरिक रूप से इसमें उद्यान कर्म या बागवानी के सभी रूप शामिल है, यानि वैज्ञानिक, व्यापारिक और मनोरंजनात्मक। अब यह सब्जियों, फलों और फूलों की व्यापारिक

कृषि, पौधों का प्रजनन और बागवानी भूदृश्यों से संबंधित है। यह उच्च निवेश वाली गहन कृषि का एक प्रकार है।

باغ بانی: روایتی طور پر اس میں سبھی قسم کی باغ بانی شامل ہے۔مثلاً سائنسی، تجارتی و تفریحی۔اس سے مراد سبزیوں، پھلوں اور پھولوں کی کاشت، پودوں کی نسلی افزائش اور آرائش باغ بانی ہے۔یہ زیادہ لاگت والی عمیق پیمانے کی کاشت ہے۔

human-made resources: Resources that have been created by human beings for making their survival possible. These include material resources like buildings, bridges, roads, parks, agriculture, animal husbandry, and cultural resources like skills, education, technology, art and craft, music, dance, etc.

मानव जनित संसाधन : अपने जीवन को बनाए रखने के लिए मानव द्वारा रचित संसाधन। इसमें भौतिक संसाधन, जैसे- इमारतें, पुल (सेतु), सड़क, पार्क, कृषि, पशुपालन और सांस्कृतिक संसाधन, जैसे- कुशलता, शिक्षा, तकनीकी, कला और दस्तकारी, संगीत, नृत्य आदि शामिल हैं।

انسان ساز وسائل: وہ وسائل جو نوع انسانی اپنی ممکنہ بقا کے لیے بناتے ہیں۔ان میں عمارتیں، پل، سڑکیں، پارک، زراعت، مویشی پروری جیسے مادّی وسائل، اور ہنرمندی، تعلیم، ٹکنالوجی، فن اور دست کاری، موسیقی، رقص وغیرہ جیسے ثقافتی وسائل شامل ہیں۔

human-made satellite: It is a human made assemblage of scientific instruments placed in the space within the Earth's orbit for gathering data on different aspects of our environment i.e. land use, land cover, climatic changes, transport network and constructional activities, etc. These are also used for communication including television, telephones, etc. These information are collected with the help of sensors placed in the satellite which are sensitive to terrestrial radiation. These satellites are placed in the orbit around the Earth with the help of a rocket. India has placed various satellites like INSAT, IRS, EDUSAT, etc.

मानव निर्मित उपग्रह : यह मनुष्यों द्वारा बनाया गया वैज्ञानिक उपकरणों का एक संयोजन है, जिसे अंतरिक्ष में ले जाकर पृथ्वी की कक्षा में स्थापित किया जाता है, जिससे पर्यावरण के विविध पहलुओं से संबंद्ध आँकड़ों, जैसे- भूमि-उपयोग, भूमि-आवरण, जलवायु परिवर्तन, परिवहन जाल और निर्माण की गतिविधियों आदि का संग्रहण हो सके। इनका उपयोग संचार, जैसे टेलीफोन और टेलीविज़न आदि के लिए भी होता है। इन सूचनाओं को उपग्रह में लगे संवेदकों द्वारा एकत्रित किया जाता है, जो भूविकिरण (भौम विकिरण) के लिए संवेदनशील होते हैं। इन उपग्रहों को पृथ्वी के चारों ओर कक्षा में स्थापित करने के लिए अंतरिक्षयान का प्रयोग किया जाता है। भारत ने अंतरिक्ष में कई उपग्रह जैसे इनसैट, आई.आर.एस. और एडुसैट आदि स्थापित किए हैं।

انسان ساز سیارچے: یہ انسان کے ذریعے بنایا ہوا سائنسی آلات کا مجموعہ ہے جو زمین کے مدار میں ہمارے اپنے ماحول کے مختلف پہلوؤں کے اعداد و شمار فراہم کرنے کے لیے خلا میں چھوڑے گئے ہیں۔جیسے زمین کا استعمال، زمین کا غلاف، آب و ہوا کی تبدیلیاں، نقل و حمل کا نظام اور تعمیراتی سرگرمیاں وغیرہ۔اس کا استعمال مواصلاتی نظام کے لیے بھی ہوسکتا ہے۔اس میں ٹیلی ویژن، ٹیلی فون وغیرہ شامل ہیں۔یہ معلومات سیارچے میں لگے سینسر کی مدد سے حاصل کی جاتی ہیں جو ارضی اشعاع کے لیے حسّاس ہوتے ہیں۔یہ سیارچے راکٹ کی مدد سے زمین کے مدار میں قائم کیے جاتے ہیں۔ہندوستان نے مدار میں مختلف سیارچے چھوڑے ہیں۔مثلاً EDUSAT,IRS,INSAT وغیرہ۔

human resource: It Refers to the number of people (quantity) and their physical and mental abilities (quality).

मानव संसाधन : इसका तात्पर्य लोगों की संख्या (मात्रा) और उनके शारीरिक और मानसिक क्षमता (गुण) से है।

انسانی وسائل: اس سے مراد لوگوں کی تعداد (مقدار) اور ان کی جسمانی اور ذہنی لیاقتوں (خوبی) سے ہے۔

human resource development: Improving the quality of peoples' skill so that they are able to contribute in improving the general well being of society by creating more resources.

मानव संसाधन विकास : मानवीय कुशलताओं में गुणात्मक सुधार लाना जिससे लोग समाज में अधिक संसाधनों का सृजन कर उसकी उन्नति में योगदान करने में समर्थ हों।

فروغ انسانی وسائل: لوگوں کی ہنرمندی کے معیار کو بلند کرنا جس سے وہ مزید وسائل پیدا کر کے معاشرے کی عمومی بہبودگی کو بہتر بنانے میں معاون ہوسکیں۔

humidity: The amount of moisture or water vapour in the air (atmosphere) at a given time. Normally it refers to relative humidity unless otherwise stated.

आर्द्रता : किसी निश्चित समय पर वायु (वायुमंडल) में विद्यमान वाष्प या नमी की मात्रा। सामान्यत: इसका तात्पर्य सापेक्षिक आर्द्रता से होता है जब तक किसी दूसरी आर्द्रता का उल्लेख न किया गया हो।

رطوبت: کسی خاص وقت میں ہوا (کرۂ ہوا) میں نمی یا آبی بخارات کی مقدار۔عموماً اس سے مراد رطوبتِ اضافی ہوتی ہے۔جب تک دوسری رطوبت بیان نہ کی گئی ہو۔

humus: The dark upper layer of soil made of the decomposed remains of dead plants, animals and other organisms. It adds fertility to soil, improves its moisture retention capacity and also slows down soil erosion.

ह्यूमस : मृदा की ऊपरी गहरे रंग की परत जो मृत पौधों,

पशुओं और अन्य जीवों के अपघटित (सड़े हुए) अवशेषों से बनी है। यह मृदा में उर्वरता और आर्द्रता-ग्रहण करने की क्षमता बढ़ाती है। इससे अपरदन में भी कमी आती है।

ہیومس: سڑے ہوئے پودوں، جانوروں اور دیگر عضویوں کے تحلیل شدہ باقیات سے بنی ہوئی مٹی کی گہرے رنگ کی اوپری پرت۔ یہ مٹی کی زرخیزی میں اضافہ کرتی ہے، اس کی نمی برقرار رکھنے کی صلاحیت کو بہتر بناتی ہے اور مٹی کے کٹاؤ کو بھی کم کرتی ہے۔

hydration: Involves addition of water to minerals causing their expansion, disintegration and thereby facilitating the process of chemical weathering e.g. carbonation and oxidation.

जलयोजन : खनिजों में जल के संयोजन के कारण उनका फैलाव और विघटन, जिससे रासायनिक अपक्षय, उदाहरणतया कार्बनीकरण और आक्सीकरण की प्रक्रिया को मदद मिलती है।

آبیدگی: ایسا عمل جس میں معدنیات میں پانی کی آمیزش ہوتی ہے جس سے وہ پھیلنے اور بکھرنے لگتے ہیں اور اس طرح کیمیاوی فرسودگی کا عمل ہوتا ہے مثلاً کاربونیتی عمل اور تکسیری عمل۔

hydro-electricity: It is a process of generating electricity where the force exerted by falling water on the blades of turbine which in turn moves the generator attached to them and produce electricity. The fall of water can be through natural fall or human made through dams and tunnels e.g. Naptha Jhakri , Himachal Pradesh and Umium lake , Meghalaya.

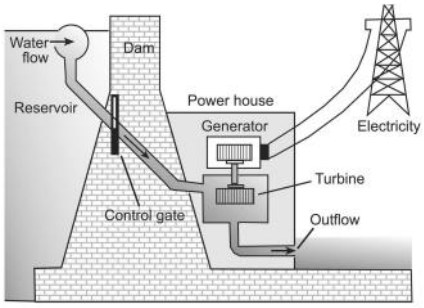

Hydro-Electricity

जल-विद्युत : ऊँचाई से गिरते जल के बल का उपयोग करते हुए विद्युत का उत्पादन। जब जल ऊपर से गिरता है तब नीचे लगे टर्बाइन का ब्लेड इसके बल से घूमता है और उससे लगा जेनरेटर चलने लगता है, जिससे विद्युत-उत्पादन होता है। इसके लिए प्राकृतिक जल-प्रपातों या बाँध बनाकर मानवकृत प्रपातों का उपयोग होता है। उदाहरण के लिए नाथ्था झाकरी (हिमाचल प्रदेश) और उमियम झील (मेघालय)।

پن بجلی: یہ بجلی پیدا کرنے کا عمل ہے جس میں ٹربائن کے پنکھوں پر بلندی سے پانی گرایا جاتا ہے اور اس سے قوت حاصل کر کے منسلک جنریٹر چلنے لگتا ہے اور بجلی پیدا کرتا ہے۔

پانی کے گرنے کا عمل قدرتی آبشار سے بھی ہوسکتا ہے اور انسان کے ذریعے بنائے باندھوں اور سرنگوں سے بھی۔ مثلاً ہماچل میں پنتھا جھا کڑی اور میگھالیہ میں یومیم جھیل۔

hydrological cycle: The circulation of water particles in solid, liquid and gaseous forms among different spheres of Earth i.e. hydrosphere, lithosphere, atmosphere and biosphere. Water evapotranspirates from water bodies and land surfaces including biosphere. After condensation it falls as precipitation (snow, rain, hail, etc.) Further it is stored on the surface in the form of soil moisture, lakes, glaciers, ground water, oceans and also flows as surface run off.

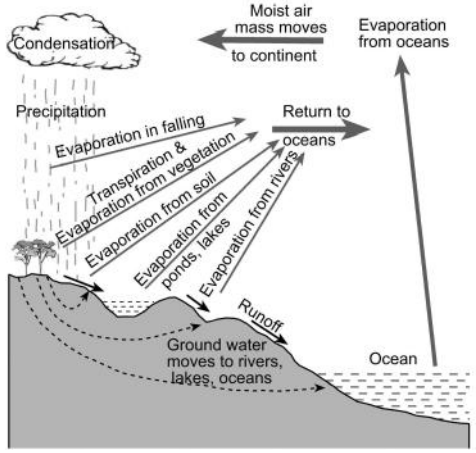

Hydrological Cycle

जलीय चक्र : पृथ्वी के विभिन्न परिमंडलों यानि जलमंडल, स्थलमंडल, वायुमंडल और जैवमंडल के बीच जल का ठोस, द्रव और गैसीय रूपों में परिसंचरण। जलाशयों और भूतल जिसमें जैवमंडल शामिल है, से जल वाष्पीकरण और वाष्पोत्सर्जन द्वारा गैसीय रूप में वायुमंडल में पहुँचता है। वहाँ संघनन के बाद, यह वर्षण (हिम, वर्षा और ओला) के रूप में धरातल पर आता है। यहाँ यह मृद्रा-आर्द्रता, झील, हिमानी, भौमजल, महासागर के रूप में धरातल पर संचयित हो जाता है और कुछ जल धरातलीय प्रवाह के रूप में बहता है।

آبیاتی دورانیہ: زمین کے مختلف کرّوں مثلاً کرّۂ آب، کرّۂ حجری، کرّۂ حیاتی اور کرۂ ہوا میں ٹھوس، سیال اور گیسی شکلوں میں آبی ذرّات کی گردش۔ آبی اجسام اور زمینی سطحوں بشمول حیاتیاتی کرہ سے پانی کے بخارات بنتے ہیں۔ تکثیف کے بعد یہ ترسیب کی شکل میں (برف، بارش، اولا، اوس وغیرہ) گرتا ہے۔ پھر اس کے ذخیرے سے سطح پر مٹی کی نمی، جھیلیں، گلیشئر، زمین دوز پانی اور سمندر کی شکل میں محفوظ ہوتا ہے۔ اس سے سطح پر آب گریزہ بھی ہوتا ہے۔

hydrology: It is the study of distribution and process involved in the circulation of water among different spheres of the Earth. This circulation takes place

through various micro and macro hydrological cycles.

जलविज्ञान : यह पृथ्वी के विभिन्न परिमंडलों के बीच जल के वितरण और उसके परिसंचरण में शामिल प्रक्रियाओं का अध्ययन है। यह परिसंचरण विभिन्न बृहद और गौण जलीय चक्रों द्वारा पूरा होता है।

آبیات: یہ زمین کے مختلف کرّوں کے درمیان پانی کی تقسیم اور اس کے دوران کے عمل کا مطالعہ ہے۔ یہ خرد اور کلاں مختلف آبیاتی گردشوں کے ذریعے ہوتا ہے۔

hydrolysis: The process of chemical weathering which involves the reaction between the ions of water and minerals resulting into formation of new compounds.

जल-अपघटन : रासायनिक अपक्षय की एक प्रक्रिया जिसमें खनिजों और जल के आयनों के मध्य हुई प्रतिक्रिया शामिल है, जिसके फलस्वरूप नये यौगिक बनते हैं।

تحلیل مائع : کیمیاوی فرسودگی کا عمل جس میں پانی کے آئیون (جوہری مجموعہ) اور معدنیات کے درمیان تعامل شامل ہوتا ہے اور اس کے نتیجے میں نئے مرکبات بنتے ہیں۔

hydrophytes: These are a type of the floral life forms which thrives in water, marshes, swamps runn, etc.

जलोद्भिद : एक प्रकार का वनस्पति-जीवन जो जल, कच्छ, दलदली रन में पनपता है।

آبی نباتات: نباتیہ کی وہ قسمیں جو پانی، کیچڑ، دلدلی کچھار وغیرہ میں نشوونما پاتی ہیں۔

hydrosphere: It is used to describe the entire water-cover on the Earth and thus includes all forms i.e. water vapour, snow, ice and water present on the surface and beneath it. It thus constitutes one of the four spheres of the Earth. The ocean contains about 97% of water on the Earth. It is derived from a Greek word, '*Hudor*' meaning water.

जलमंडल : पृथ्वी के संपूर्ण जल-आवरण के लिए इस शब्द का प्रयोग होता है। इसमें जल के सभी रूप शामिल हैं, जैसे- जलवाष्प, बर्फ, हिम तथा धरातल के ऊपर तथा नीचे उपस्थित जल। इस प्रकार जलमंडल पृथ्वी के चार परिमंडलों में से एक है। महासागरों में पृथ्वी के कुल जल का 97 प्रतिशत मौजूद है। अंग्रेज़ी में इसे हाइड्रोस्फीयर कहते हैं, जो ग्रीक भाषा के शब्द '*Hudor*' से लिया गया है, जिसका अर्थ जल है।

کرۂ آب : اس لفظ کا استعمال زمین پر موجود پورے آبی غلاف کو بیان کرنے کے لیے ہوتا ہے اور اس طرح اس میں تمام آبی شکلیں شامل ہو جاتی ہیں۔ مثلاً سطحِ زمین پر اور زیرِ زمین آبی بخارات، برف کا تودہ، برف کی چادریں اور پانی۔ اس طرح یہ زمین کے چار کرّوں میں سے ایک ہے۔ سمندر میں تقریباً 97 فی صد زمین کا پانی موجود ہے۔ یہ یونانی لفظ 'Hudor' سے ماخوذ ہے جس کا مطلب پانی ہے۔

Ii

ice: Water in its solid form resulting due to freezing of water or condensation of water vapour in the atmosphere with fall in temperature below freezing point.

हिम (बर्फ़): जल की ठोस अवस्था, जो वायुमंडल में, तापमान के हिमांक से नीचे आने के कारण जल के जमने से अथवा जलवाष्प के संघनन से होती है।

برف: کرۂ ہوا میں درجۂ حرارت کا نقطۂ انجماد سے نیچے گر جانے کے نتیجے میں پانی یا پانی کے بخارات کا منجمد ہو کر ٹھوس شکل میں تبدیل ہونا۔

ice-age: A period in the Earth's history when ice covered large parts of the continents extending towards the Equator and accompanied by a considerable lowering of surface temperatures of the earth.

हिमयुग (हिमकाल): पृथ्वी के इतिहास में वह युग या काल जब पृथ्वी पर धरातलीय तापमान में भारी गिरावट आने के कारण महाद्वीपों के बड़े भाग पर हिमचादरों का विस्तार विषुवत वृत्त की ओर हुआ।

برفانی زمانہ: زمین کی تاریخ کا ایسا زمانہ جب خطِ استوا کی طرف پھیلے براعظموں کے بڑے حصے کو برف ڈھکے ہوئے تھا اور ساتھ ہی سطحِ زمین کا درجۂ حرارت قابلِ ذکر طور سے گر رہا تھا۔

iceberge: A large mass of ice floating in the sea, which has broken away from a glacier or an ice sheet and is at least five metres high above the sea-level.

प्लावी हिमशैल: समुद्र में प्लावित (तैरता हुआ) हिम का एक बहुत बड़ा खंड, जो किसी हिमचादर या हिमनद से टूट कर आया हो और उसकी ऊँचाई समुद्र की सतह से कम से कम 5 मीटर हो।

برفانی سرپوش: سمندر میں تیرتا ہوا برف کا بڑا ٹکڑا جو کسی گلیشیئر یا برفانی چادر سے ٹوٹ کر الگ ہو گیا ہو اور سطحِ سمندر سے تقریباً پانچ میٹر کی بلندی پر ہو۔

ice cap: A small area (few sq km) with permanent snow cover.

हिम छत्रक: एक छोटा क्षेत्र (कुछ वर्ग कि.मी.) जो स्थायी रूप से हिम से आच्छादित हो।

برفانی مکدہ: چند کلومیٹر کا ایک مختصر رقبہ جس پر مستقل برفانی غلاف چڑھا رہتا ہے۔

ice sheet: A large area covered with a continuous thick cover of ice. Such areas are associated with landmasses of higher latitudes such as Antarctic and Greenland.

हिमचादर: एक बड़ा क्षेत्र, जो हिम की एक मोटी, अविच्छिन्न परत से ढका होता है। ऐसे क्षेत्र उच्च अक्षांशों से संबंधित हैं। जैसे- अंटार्कटिका और ग्रीनलैंड।

برفانی چادر: برف کی مسلسل موٹی پرت سے ڈھکا ہوا بڑا علاقہ۔ ایسے علاقے زیادہ اونچے عرض البلد کے علاقوں سے تعلق رکھتے ہیں۔ مثلاً انٹارکٹک اور گرین لینڈ۔

igneous rock: Rocks formed as a result of crystallisation and solidification of magma either below the Earth's surface or above it.

आग्नेय शैल: पृथ्वी की सतह पर या उसके नीचे मैग्मा के क्रिस्टलीकरण और ठोस होने के कारण निर्मित शैल।

آتشی چٹان: سطحِ زمین کے اوپر یا نیچے آتش فشانی مادّے کی بلّورکاری اور انجماد کے عمل سے بننے والی چٹانیں۔

immigration: The process by which a person moves out from his/her country to another country for living there permanently. Every country has its own immigration policy for controlling the number and nature of immigration.

आप्रवास: वह प्रक्रिया जो किसी व्यक्ति के एक देश से दूसरे देश में आकर स्थायी रूप से बसने को व्यक्त करती है। प्रत्येक राष्ट्र की अपनी आप्रवास नीति होती है, जो आप्रवास की प्रवृत्ति और संख्या को नियंत्रित करती है।

ترکِ وطن: ایسا عمل جس میں کوئی شخص اپنے وطن سے نکل کر مستقل طور پر رہنے کے لیے کسی دوسرے ملک میں چلا جاتا ہے۔ ترکِ وطن کرنے والے افراد کی تعداد اور نوعیت پر قابو رکھنے کے لیے ہر ملک کی اپنی امیگریشن پالیسی ہوتی ہے۔

imports: Goods and services purchased by a country from another to meet its requirements.

आयात: किसी देश या राष्ट्र द्वारा अपनी आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए दूसरे देशों से खरीदे गए माल और सुविधाएँ।

درآمدات: اپنی ضروریات پوری کرنے کے لیے ایک ملک کا دوسرے ملک سے اشیا اور خدمات حاصل کرنا۔

impervious: A type of rock that is non-porous and does not absorb water. Due to absence of any crack or fissure water can not pass through it e.g. granite and slate.

अभेद्य: एक प्रकार की शैल जो असरंध्र हो एवं जल को न सोखे। किसी दरार या संधि के न होने के कारण जल इसमें से हो कर नहीं जा सकता है उदाहरण के लिए ग्रेनाइट एवं स्लेट।

غیر مسامی: ایک قسم کی چٹان جو غیر مسامی ہوتی ہے اور پانی کو جذب نہیں کرتی۔ کوئی چٹخن یا دراڑ نہ ہونے سے پانی اس میں ہو کر نہیں گزر سکتا۔ مثلاً گرینائٹ اور سلیٹ۔

indented coastline: A long, highly zig-zagged coastline with alternate creeps and capes or bays and headlands,

i.e. the Norwegian coast.

Indented Coastline

दंतुरित तटरेखा : एक लंबी और बहुत अधिक कटी-फटी (आरी के दाँतों की तरह) या टेढ़ी-मेढ़ी तट रेखा, जिसमें अंतरीप और संकरी खाड़ी एकांतर पर (प्रत्यावर्ती) होते हैं, उदाहरण के लिए नार्वे का तट।

ناہموار ساحلی خط: متبادل بلوں اور راستوں یا کھاڑیوں اور راسوں والا لمبا اور بہت ٹیڑھا میڑھا ساحلی خط۔مثلاً ناروے کا ساحل۔

Indian Standard Time (IST): The local time along the Standard Meridian of India, i.e. 82° 30′ E, which is 5 hrs. 30 minutes ahead of Greenwich Mean Time.

भारतीय मानक समय : भारत के मानक देशांतर अर्थात् 82° 30′ पू. का स्थानीय समय, जो ग्रीनिच माध्य समय से 5 घंटा 30 मिनट आगे है।

ہندوستانی معیاری وقت: ہندوستان کا معیاری نصف النہار یعنی 82° 30′ مشرق پر مقامی وقت جو گرین وچ اوسط وقت سے 5 گھنٹہ 30 منٹ آگے ہے۔

industrial complex/region: A set of specific industries located close to each other for sharing benefits of agglomeration. Occasionally, the Government provides basic facilities at one place to promote such concentration.

औद्योगिक संकुल/क्षेत्र : कुछ विशिष्ट उद्योगों का एक वर्ग जो समूहन का लाभ लेने के लिए एक-दूसरे के पास अवस्थित होते हैं। कभी-कभी सरकार किसी स्थान पर ऐसे संकेद्रण को बढ़ावा देने के लिए कुछ मूलभूत सुविधाएँ भी देती हैं।

صنعتی احاطہ/خطہ: حد بستگی کے فوائد میں اشتراک کے لیے ایک دوسرے سے متصل واقع مخصوص صنعتوں کا مجموعہ۔بعض اوقات حکومت اس طرح کے مجموعوں کو فروغ دینے کے لیے بنیادی سہولتیں فراہم کرتی ہے۔

industrial disaster: Disaster caused by technical failure or improper handling of hazardous industrial materials.

औद्योगिक आपदा : खतरनाक औद्योगिक सामग्रियों के गलत संचालन से या तकनीकी खराबी के कारण आई आपदा।

صنعتی تباہ کاری: تکنیکی خرابی یا خطرناک صنعتی مادوں کے ناموزوں استعمال سے پیدا ہونے والی تباہی۔

industrial revolution: The major changes brought in manufacturing due to development of technology and power, causing shift from hand-operated tools to power driven machinery in the middle of the 18th century in England, which spread to other parts of Europe. This transformation not only increased production but improved quality of life in all respects.

औद्योगिक क्रांति : इंग्लैंड में मध्य अठारहवीं शताब्दी में प्रौद्योगिकी और शक्ति के क्षेत्र में विकास के कारण निर्माण उद्योग में भारी परिवर्तन आया। इससे हाथों द्वारा चलाए जाने वाले यंत्रों के स्थान पर शक्ति संचालित मशीनों का उपयोग होने लगा और इसका विस्तार अन्य यूरोपीय देशों में भी हुआ। इस परिवर्तन ने न सिर्फ़ उत्पादन को बढ़ाया अपितु जीवन की गुणवत्ता के हर पहलू को बेहतर बनाया।

صنعتی انقلاب: ٹکنالوجی اور توانائی کی ترقی کے سبب مصنوعات سازی میں ہونے والی اہم تبدیلیاں۔اس سے 18 ویں صدی کے انگلینڈ میں دستی اوزاروں کی جگہ بجلی سے چلنے والی مشینری استعمال کی جانے لگی اور پھر وہ یوروپ کے دیگر حصوں میں پھیل گئی۔اس کا یا پلٹ سے نہ صرف پیداوار میں اضافہ ہوا بلکہ معیارِ زندگی میں بھی ہر اعتبار سے بہتری آئی۔

industry: In a broader sense, it refers to any business activity, e.g. tourism and entertainment. But, in common usage, it is related to an economic activity connected with production of goods and extraction of minerals.

उद्योग : व्यापक रूप से इसका तात्पर्य किसी भी व्यावसायिक क्रिया, जैसे- पर्यटन और मनोरंजन से है। परंतु सामान्य रूप से इसका प्रयोग ऐसी आर्थिक क्रिया के लिए होता है, जिसका संबंध वस्तुओं के उत्पादन, खनिजों को निकालने से है।

صنعت: وسیع تر معنی میں اس سے مراد کوئی بھی کاروباری سرگرمی ہے۔مثلاً سیاحت اور تفریح۔لیکن عام مفہوم میں اس کا تعلق اس اقتصادی سرگرمی سے ہے جو اشیا کی پیداوار اور معدنیات کے نکالنے سے وابستہ ہے۔

infiltration: The process of entering of the water into the soil profile through the pores and openings . It is different from percolation, which means flow of water through soil.

अंत:स्यंदन : मृदा या किसी संरध्र पदार्थ में छिद्रों और विवरों द्वारा जल के रिसने की प्रक्रिया, जो नीचे की ओर होती है। यह परिस्रवण की प्रक्रिया से भिन्न है जिसमें जल मृदा में प्रवाहित होता है।

نفوذیت: مسامات اور سوراخوں کے ذریعے پانی کا مٹی کے ڈھانچے میں داخل ہونا۔یہ عمل رساؤ سے مختلف ہے جس کا مطلب مٹی پر سے پانی کا بہنا ہے۔

inland drainage: A drainage system in which the water of the rivers do not reach the oceans but fall into an inland sea or lake e.g. the Tarim Basin in Central Asia.

अंत:स्थलीय अपवाह : वह अपवाह तंत्र जिसमें नदियों का जल महासागरों तक नहीं पहुँचता बल्कि किसी आंतरिक समुद्र या झील में गिरता है, जैसे- मध्य एशिया में तारिम बेसिन।

اندرونی پن نکاسی: پن نکاسی کا ایسا نظام جس میں دریاؤں کا پانی سمندروں تک نہیں پہنچتا بلکہ کسی اندرونی دریا یا جھیل میں گر جاتا ہے، مثلاً وسط ایشیا کا تارم بیسن

inland sea: A large body of brackish water located in the interior of a landmass without having any connection with the open sea e.g. Black Sea.

अंत: समुद : खारे पानी का एक बड़ा जलाशय जो स्थलभाग के आंतरिक भाग में हो और खुले सागर या महासागर से न जुड़ा हो, जैसे- काला सागर।

اندرونی دریا: کسی قطعۂ زمین کے اندرونی حصے میں واقع شوریت آمیز آب گیرہ جس کا کھلے سمندر سے کوئی تعلق نہ ہو، مثلاً بحرِ اسود

inlet: A short narrow opening that connects a small body of water with a large one.

निवेशिका (प्रवेश द्वार): एक छोटा और संकरा मुख/मार्ग जो एक छोटे जलभाग को एक बड़े जलाशय (सागर/ महासागर) से जोड़ता है।

تنگ کھاڑی: کوئی چھوٹا تنگ دہانہ جو چھوٹے آب گیرے کو بڑے آب گیرے سے ملاتا ہو۔

insolation: It refers to the intensity or amount of solar radiation, both diffused and direct, received on an unit area of the Earth's surface at a specific time on a specified surface. It varies with the latitudes. The word is formed from 'incoming solar radiation'.

सूर्यातप : इसका तात्पर्य सौर विकिरण की मात्रा या उसकी तीव्रता से है, जो सीधे और विसरित रूप में धरातल के एक इकाई क्षेत्र पर किसी विशेष समय और विशेष सतह पर ग्रहण की जाती है। इसमें अक्षांश के साथ अंतर आता है। यह शब्द 'आगमी सौर विकिरण' से लिया गया है।

اشعاعِ شمسی: اس سے مراد نفوذی اور براہِ راست شمسی اشعاع کی شدت یا مقدار ہے جو سطحِ زمین کے فی اکائی رقبے پر مخصوص وقت میں مخصوص سطح پر پڑتا ہے۔ یہ مختلف عرض البلد کے ساتھ بدلتا ہے۔ یہ لفظ incoming (آنا) solar (شمسی) radiation (اشعاع) سے بنا ہوا ہے۔

inundation canal: Canals meant for diverting flood waters for checking floods and irrigating fields. These canals are seasonal.

आप्लावन नहर : बाढ़ के जल को दूसरी दिशा में प्रवाहित करने के लिए बनाई गई नहरें, जो मौसमी होती हैं और बाढ़ की रोकथाम और खेतों की सिंचाई के लिए बनाई जाती हैं।

تحویلی نہر: سیلاب روکنے اور کھیتوں میں آب پاشی کے لیے سیلاب کا رخ پھیرنے کے مقصد سے بنائی گئی نہریں۔ یہ نہریں موسمی نوعیت کی ہوتی ہیں۔

intensive agriculture: A type of farming in which large amounts of capital and labour are applied per unit area of land in order to obtain high yield.

गहन कृषि : प्रति इकाई भूमि पर भारी मात्रा में पूँजी और श्रम लगाकर अधिक फ़सल प्राप्त करने के उद्देश्य से की जाने वाली कृषि।

عمیق زراعت: کاشت کاری کی وہ قسم جس میں زیادہ پیداوار حاصل کرنے کے لیے زمین کے فی اکائی رقبے پر بڑی مقدار میں سرمایہ اور مزدور لگائے جاتے ہیں۔

intensive commercial agriculture: A type of intensive farming in which agriculture produce is mainly for the market e.g. such as fruits, vegetables and flowers enter into national and international trade.

गहन वाणिज्य कृषि : एक प्रकार की गहन कृषि जिसके कृषि उत्पाद मुख्यत: बाज़ारों के लिए ही होते हैं। जैसे राष्ट्रीय एवं अंतराष्ट्रीय व्यापार के लिए फल, सब्ज़ियों और फूलों की खेती।

عمیق تجارتی زراعت: وسیع پیمانے پر کی جانے والی کاشت کاری کی قسم جس میں زرعی پیداوار خاص طور پر بازار کے لیے ہوتی ہے۔ مثلاً پھل، سبزیاں اور پھول قومی اور بین الاقوامی تجارت کا حصہ بنتے ہیں۔

intensive subsistence agriculture: A type of intensive farming practiced in areas of high population pressure on land e.g. monsoon Asia. On small plots, farmers use simple tools and apply more labour, high doses of biochemical fertilisers and pesticides, and provide irrigation for obtaining high production. The produce is mainly for consumption.

गहन निर्वाह कृषि : एक प्रकार की गहन खेती जो भूमि पर उच्च जनसंख्या दबाव वाले क्षेत्रों, जैसे- मानसून एशिया में की जाती है। खेतों के छोटे टुकड़ों पर किसान साधारण औज़ारों/ उपकरणों की मदद, सिंचाई और बहुत अधिक मात्रा में श्रम, जैवरासायनिक उर्वरक और कीटनाशकों का उपयोग करके बहुत अधिक उत्पादन प्राप्त करता है, जो मुख्य रूप से स्व: उपभोग के लिए होता है।

گزر بسر والی عمیق زراعت: گھنی آبادی والے علاقوں میں وسیع پیمانے پر کی جانے والی کاشت کاری۔ مانسون ایشیا میں زیادہ پیداوار لینے کے لیے کسان چھوٹے قطعات پر معمولی اوزاروں کی مدد سے زیادہ محنت کرتے ہیں اور زیادہ مقدار میں حیاتیاتی، کیمیاوی مصنوعی کھاد اور کیڑے مار دوائیں استعمال کرتے اور آب پاشی کا انتظام کرتے ہیں۔ یہ پیداوار خاص طور پر مقامی استعمال کے لیے کی جاتی ہے۔

inter cropping: A practice of growing two or more crops together in alternate rows and are sown at different times to protect the nutrients of the soil and

checking rain-wash.

अंतराशस्यन : खेतों में एकांतर क्यारियों में दो या उससे अधिक फ़सलों को उगाने की प्रथा जिसमें भिन्न फसलों को अलग समय पर बोया और काटा जाता है जिससे मृदा के पोषक तत्वों की सुरक्षा होती है और उसे वर्षा के जल बहाव से रोका जा सकता है।

بین فصلی کاشت: متبادل کیاریوں میں دو یا دو سے زیادہ فصلوں کو ایک ساتھ پیدا کرنے کا چلن جس میں مٹی کی زرخیزی کو محفوظ کرنے اور پانی کے بہاؤ کو روکنے کے لیے مختلف فصلوں کو مختلف اوقات میں بویا اور کاٹا جاتا ہے۔

international date line: An internationally agreed time-change line roughly 180º meridian, which deviates slightly to both East and West to avoid land areas and in the Pacific Ocean. The date to the east of this line is (24 hrs) earlier than to the west. It means that while crossing this line eastwards, one day is to be repeated, one day is omitted when the line is crossed travelling westward.

अंतर्राष्ट्रीय तिथि रेखा : अंतर्राष्ट्रीय समझौते के अनुसार तय की गई तिथि-परिवर्तन की रेखा जो लगभग 180º देशांतर का अनुसरण करती है। प्रशांत महासागर में स्थित स्थल भागों को बचाते हुए यह 180º से थोड़ा पूर्व या पश्चिम खिसकती है। इस रेखा के पूर्व में समय इसके पश्चिम के समय से 24 घंटा (एक दिन) पहले होता है। अत: इस रेखा को पार करके पूर्व की ओर जाने पर उस तिथि को फिर दुहराना पड़ता है, जबकि इस रेखा को पार करके पश्चिम की ओर जाने पर एक दिन (तिथि) घटाना पड़ता है।

بین الاقوامی خط تاریخ: تبدیلیِ وقت کا متفقہ بین الاقوامی خط جو تقریباً 180º نصف النہار پر واقع ہے اور جو خشکی کے حصّوں خصوصاً بحرالکاہل سے بچنے کے لیے تھوڑا سا مشرق و مغرب میں منحرف ہے۔ اس خط کے مشرق میں تاریخ مغرب کے مقابلے میں (24 گھنٹے) پہلے پڑتی ہے۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ مشرق کی طرف اس خط کو عبور کرتے ہوئے ایک دن دہرانا پڑتا ہے اور مغرب کی طرف سفر کرتے ہوئے اس خط کو عبور کرتے ہیں تو ایک دن حذف کر دیا جاتا ہے۔

international trade/ foreign trade: Trade carried on between nations primarily to sale and purchase of goods and services keeping in view their surpluses and deficits. A country's balance of trade is the excess of the value of its exports of goods over its imports.

अंतर्राष्ट्रीय/विदेश व्यापार : राष्ट्रों के बीच व्यापार, जिसमें माल और सेवाओं की खरीद (आयात) और बिक्री (निर्यात) जो अधिशेष (अधिक्य) और कमी (अभाव) को ध्यान में रख कर किया जाता है। किसी राष्ट्र का व्यापार संतुलन अनुकूल तब होता है जब उसके आयात के मूल्य से निर्यात के मूल्य की अधिकता हो।

بین الاقوامی تجارت: اشیا اور خدمات کی زیادتی اور قلت کے پیشِ نظر دو ملکوں کے درمیان ان کی خرید و فروخت کے لیے کی جانی والی تجارت۔ کسی ملک کا تجارتی توازن اس کی درآمدات کے مقابلے میں برآمدات کی فاضل قیمت پر ہوتا ہے۔

interpolation of contour: Drawing of contours on a map with the help of a series of spot heights.

समोच्च रेखीय अंतर्वेशन : स्थान की ऊँचाई की शृंखला की सहायता से मानचित्र पर समोच्च रेखाओं का रेखांकन।

حائطی تحریف نشاندار: بلندیوں کی مدد سے کسی نقشے پر حائطے (کنٹور) بنانا۔

Inter Tropical Convergence Zone (ITCZ): It is a zone of convergence between airstreams from N and S hemisphere located at or near the equator. It is characterised by low atmospheric pressure and ascending air currents. In India, ITCZ shifts its position (about 5º N of the equator) over the Ganga plain during summer.

अंत: उष्ण कटिबंधीय अभिसरण क्षेत्र : विषुवत वृत्त के ऊपर या उसके निकट अवस्थित क्षेत्र जहाँ उत्तरी और दक्षिणी गोलार्धों की वायुधाराओं का अभिसरण होता है। इसकी विशेषता निम्न वायुदाब और ऊपर उठती वायुधाराएँ/ प्रवाह है। भारत में यह कटिबंध ग्रीष्म ऋतु में गंगा के मैदानी भाग के ऊपर (विषुवत वृत्त से 5º उत्तर) खिसक जाता है।

تحریفی تقاربی علاقہ (ITCZ): یہ خطِ استوا یا اس کے قریب واقع شمالی اور جنوبی نصف کرّہ کی ہوائی لہروں کے درمیان تقاربی علاقہ ہے۔ پست فضائی دباؤ اور اوپر اٹھتی ہوئی ہوائی رو ئیں اس کی خصوصیات ہیں۔ ہندوستان میں ITCZ موسمِ گرما کے دوران (خطِ استوا کے تقریباً 5º شمال پر) گنگا کے میدان کے اوپر اپنا مقام تبدیل کرتا ہے۔

intrusive igneous rock: An igneous rock formed below the Earth's surface due to cooling of molten magma thrust inside existing crustal rock. Compared to extrusive igneous rocks, these rocks have larger grain because of slow cooling of magma (See also batholith).

अंतर्वेधी आग्नेय शैल : पृथ्वी की सतह के नीचे वर्तमान भूपर्पटीय शैलों के अंदर पिघले मैग्मा के ठंडा होने से बनी शैल। बहिर्वेधी आग्नेय शैलों की तुलना में इन शैलों के दानों/कणों का आकार मैग्मा के धीरे-धीरे ठंडा होने के कारण बड़ा होता है (देखें महास्कंध)।

داخلی آتشی چٹان: آتشی چٹان زمینی سطح کے نیچے موجود غلافی چٹان میں بنتی ہے۔ یہ رواں آتشی مادّے کے ٹھنڈا ہونے سے بنتی ہے۔ بیرونی آتشی چٹانوں کے مقابلے دیر سے ٹھنڈا ہونے کے باعث ان چٹانوں کے دانے بڑے ہوتے ہیں (مزید دیکھیں، بیتھولتھ)۔

ionosphere: An upper layer of atmosphere where free ions and electrons are created by ionisation of gas molecules through incoming ultraviolet and x-ray

radiation. This layer is located approximately beyond an altitude of 80 km from the surface of the earth. This layer plays an important role in communication.

आयन मंडल : वायुमंडल की ऊपरी परत, जहाँ मुक्त आयन और इलेक्ट्रॉन का निर्माण गैस के अणुओं के पराबैंगनी और एक्स किरणों के विकिरण द्वारा आयनीकरण के कारण होता है। यह परत पृथ्वी के धरातल से लगभग 80 कि.मी. से अधिक ऊँचाई पर स्थित है। यह परत संचार में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है।

کرّہ آیون: کرّہ ہوا کی اوپری پرت جہاں بالا بنفشی اور ایکس رے شعاعوں کے ذریعے آیونی عمل کے گیس سالمے سے آزاد آیون اور الیکٹرون بنتے ہیں۔ یہ پرت سطحِ زمین سے تقریباً 80 کلومیٹر کی بلندی کے اوپر موجود ہے اور مواصلات میں اہم کردار ادا کرتی ہے۔

irrigation: The artificial distribution and application of water through sprinklers, ditches or canals over a land surface for initiating and maintaining plant growth. In areas of less than 25 cm of rainfall, farming is not possible without irrigation. It is advisable even in areas having a rainfall upto 50 cm.

सिंचाई : भूमि पर जल का स्प्रिंकलर, नालियों और नहरों द्वारा कृत्रिम रूप से वितरण और उपयोग जो पौधों की वृद्धि के लिए किया जाता है। जहाँ वर्षा 25 सें.मी. से कम होती है, सिंचाई के बिना खेती संभव नहीं है। उन क्षेत्रों में जहाँ वर्षा 50 सें.मी. तक होती है वहाँ भी सिंचाई करना उपयोगी है।

آب پاشی: سطحِ زمین پر پودوں کی افزائش اور دیکھ بھال کے لیے نہروں، فوّاروں اور گڈھوں کی مصنوعی تقسیم اور استعمال۔ 25 سینٹی میٹر سے کم بارش والے علاقوں میں کاشت کاری بغیر آب پاشی کے ممکن نہیں ہے۔ ایسے علاقوں میں جہاں بارش 50 سینٹی میٹر تک ہوتی ہے وہاں بھی آب پاشی کی جاسکتی ہے۔

island: An area of land completely surrounded by water e.g. Sri Lanka. Greenland is the largest island.

Island

द्वीप : स्थल का एक भाग जो पूरी तरह जल से घिरा हो, जैसे, श्रीलंका। ग्रीनलैंड सबसे बड़ा द्वीप है।

جزیرہ: پانی سے مکمل طور پر گھرا ہوا زمین کا علاقہ۔ مثلاً سری لنکا۔ گرین لینڈ سب سے بڑا جزیرہ ہے۔

isobar: A line drawn on a map joining the places having the same atmospheric pressure reduced to the sea level.

समदाब रेखा : मानचित्र पर खींची गई वे रेखाएँ, जो समुद्र तल के संदर्भ में पाठ्यांक को संशोधित करके एक समान तापमान वाले स्थानों को जोड़ती हैं।

مساوی دباؤ خط: سطحِ سمندر سے یکساں فضائی دباؤ والے مقامات کو جوڑنے والی نقشے پر کھینچی گئی لکیر۔

isohaline: A line drawn on a map joining the points in the ocean having the same degree of salinity.

समलवणता रेखा : मानचित्र पर खींची गई वे रेखाएँ, जो महासागरों में लवणता की समान मात्रा वाले स्थानों को जोड़ती हैं।

مساوی نمکینیت خط: سمندر میں یکساں سطح کی نمکینیت کو ظاہر کرنے والی نقشے پر کھینچی گئی لکیر۔

isohyet: A line drawn on a map joining places having the same amount of rainfall.

समवर्षा रेखा : मानचित्र पर खींची गई रेखा जो समान वर्षा वाले स्थानों को जोड़ती है।

مساوی بارانی خط: بارش کے یکساں مقدار والے مقامات کو جوڑنے والی نقشے پر کھینچی گئی لکیر۔

isopleth: A line drawn on a map connecting points that are equal in respect of some quantity.

सममान रेखा : मानचित्र पर खींची गई वह रेखा जो किसी भी मात्रा के संदर्भ में बराबर या समान मान के स्थानों को मिलाती है।

مساوی قدر خط: کسی مقدار کے اعتبار سے یکساں نقطوں کو ملانے والی نقشے پر کھینچی گئی لکیر۔

isotherm: A line drawn on a map joining places having the same temperature reduced to the sea-level.

समताप रेखाएँ : मानचित्र पर खींची गई वे रेखाएँ, जो समुद्र तल के संदर्भ में पाठ्यांक को संशोधित करके एक समान वायुदाब वाले स्थानों को जोड़ती हैं।

مساوی حرارت خط: سطحِ سمندر سے یکساں درجۂ حرارت والے مقامات کو جوڑنے والی نقشے پر کھینچی گئی لکیر۔

isthumus: A narrow tract of land separating two bodies of water.

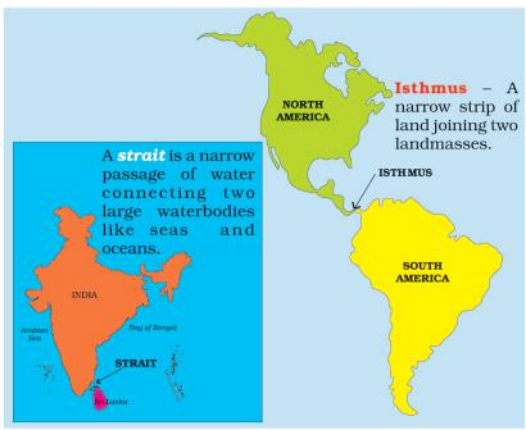

Isthmus

स्थल संयोजक : दो जल राशियों को अलग करने वाली भूमि की एक संकरी पट्टी।

خاکنائے: دو تنگ آب گیروں کو الگ کرنے والا خشکی کا علاقہ۔

Jj

jet stream: Narrow band of fast moving winds at upper troposphere. Occasionally the speed can go up to 350 km/hr. They are active in two main regions of the world. In mid latitude they are associated with polar front. The sub-tropical jet streams occur between 30° N and 20° S of Equator. It is believed that jet streams play a key role in the spatio-temporal behaviour of monsoons.

जेट स्ट्रीम : तीव्र गति से प्रवाहित ऊपरी क्षोभमण्डल में हवाओं की एक पतली पट्टी। कभी-कभी इन हवाओं की गति 350 किमी./घ. से भी अधिक हो सकती है। जेट स्ट्रीम विश्व के दो प्रमुख प्रदेशों में सक्रिय होती हैं। मध्य अक्षांशों में ये ध्रुवीय वाताग्र से संबंधित होती हैं। उपोष्ण कटिबंधों में जेट स्ट्रीम विषुवत रेखा से 30° उत्तर तथा 20° दक्षिण के मध्य उत्पन्न होती हैं। ऐसा विश्वास किया जाता है कि जेट स्ट्रीम मानसून हवाओं के स्थानिक और सामयिक व्यवहार में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं।

جیٹ اسٹریم: اوپری کرۂ متغیرّہ میں تیز رفتار ہواؤں کی پتلی پٹی۔ کبھی کبھی ان کی رفتار 350 کلومیٹر فی گھنٹہ تک پہنچ جاتی ہے۔ جیٹ اسٹریم دنیا کے دو خاص علاقوں میں فعال ہیں: وسطی عرض البلدوں میں یہ قطبی محاذوں کے ساتھ ملی ہوتی ہیں۔ حارّی جیٹ اسٹریم خطِ استوا سے 30° شمال اور 20° جنوب میں بہتی ہے۔ یہ سمجھا جاتا ہے کہ جیٹ اسٹریم کی خصوصیات مانسون کے زمانی ومکانی طرزِ عمل کے تعین میں کلیدی کردار ادا کرتی ہیں۔

jhumming: The primitive form of 'slash and burn' agriculture practised over a vast area using the inherent exhaustible fertility of the soil. Decline in fertility is overcome by shifting to another patch of land. Jhuming is practised in short and long cycles. It is also known by different local names. In India, it is called 'Jhumming' in the North-eastern regions, 'Kuruwa' in Jharkhand, 'Khil' in the Himalayan region, 'Kumari' in Western Ghats, 'Varle' or 'Waltre' in South-eastern Rajasthan, 'Pama Dabi' or 'Koman' or 'Bringa' in Odisha, 'Podu' or 'Penda' in Andhra Pradesh, and 'Bewar' or 'Dahiya' in Madhya Pradesh. It is known as 'Milpa' in Mexico and Central America, 'Conuco' in Venezuela, 'Roca' in Brazil, 'Masole' in Central Africa, 'Ladang' in Indonesia, and 'Ray' in Vietnam.

झूमिंग : कर्तन एवं दहन कृषि का प्रारंभिक रूप जो एक विस्तृत क्षेत्र पर मृदा की मौलिक उर्वरता का उपयोग करते हुए की जाती है, यह उर्वरता क्रमशः घटती जाती है। इस घटती हुई उर्वरता की क्षति पूर्ति के लिए कृषि, भूमि के दूसरे टुकड़े पर स्थानांतरित कर दी जाती है। झूमिंग लंबे और छोटे दोनों ही चक्रों में की जाती है। यह अन्य कई दूसरे नामों से भी जानी जाती है। भारत के उत्तर पूर्व में झूमिंग, झारखंड में 'कुरूवा', हिमालय क्षेत्र में 'खील', पश्चिमी घाट में 'कुमारी', दक्षिण पूर्व राजस्थान में 'बार्ले' या 'वाल्ट्रे', उडीशा में 'पामाडाबी' या 'कोमान' या 'ब्रिंगा', आंध्रप्रदेश में 'पोडु' या 'पेंडा',मध्य प्रदेश में 'बेवार' या 'दहिया', सेंट्रल अमेरिका और मैक्सिको में 'मिल्पा', वेनेजुएला में 'कोनुको', ब्राज़ील में 'रोका', मध्य अफ्रीका में 'मसोले', इण्डोनेशिया में 'लेदांग', और वियतनाम में 'रे'।

جھوم کاشت کاری: یہ 'کاٹو اور جلاؤ' والی قدیمی زراعت کی شکل ہے جو مٹی کی کم ہوتی ہوئی فطری زرخیزی کا استعمال کر کے وسیع علاقے پر کی جاتی ہے۔ مٹی کی فطری زرخیزی میں کمی کی تلافی زمین کے دوسرے ٹکڑے پر منتقل کر کے کی جاتی ہے۔ جھوم کاشت کاری مختلف چھوٹے اور لمبے ادوار پر کی جاتی ہے۔ اسے مختلف علاقائی ناموں سے بھی جانا جاتا ہے۔ ہندوستان کے شمال مشرقی علاقوں میں اسے جھوم کاشت کاری، جھارکھنڈ میں 'کُروا'، ہمالیائی خطے میں 'کھل' مغربی گھاٹ علاقوں میں 'کماری'، جنوب مشرقی راجستھان میں 'وارلے' یا والٹرے، اُڈیشہ میں 'پاماڈابی' یا 'کومن' یا 'برنگا'، آندھرا پردیش میں 'پوڈو یا پینڈا' اور مدھیہ پردیش میں 'بیور'، یا 'داہیا'۔ اسے میکسیکو اور وسطی امریکہ میں 'ملپا'، وینیزیولا میں 'کونوکو'، برازیل میں 'روکا'، مرکزی افریقہ میں 'مسولے' انڈونیشیا میں 'لڈانگ' اور ویت نام میں 'رے' کہا جاتا ہے۔

Jhumming

joint sector industry: Industries owned and operated together by the State and individual/s or company e.g. Maruti Udyog Limited.

संयुक्त क्षेत्र उद्योग : ऐसे उद्योग जिनका स्वामित्व और संचालन शासन (सत्ता) और किसी व्यक्ति या कम्पनी दोनों के द्वारा एक साथ किया जाता है। उदाहरण के लिए मारूति उद्योग लिमिटेड।

مشترک زمرہ صنعت: سرکاری اور نجی زمرے یا افراد کی مشترکہ ملکیت اور انتظام کے تحت چلنے والی صنعتیں۔ جیسے ماروتی ادیوگ لمیٹیڈ۔

Kk

kaal baisakhi: Local name in Bengali for thunderstorms associated with violent winds, torrential rainfall often accompanied by hail during the month of 'Baisakh' (Indian calendar), which corresponds to mid-April to mid-May. It is pre-monsoon shower and also called as Nor -Westers.

काल बैसाखी : बैसाख मास में (भारतीय केलेण्डर के अनुसार) या मध्य अप्रैल से मध्य मई माह के दौरान तड़ित झंझा, तेज़ हवाओं के साथ-साथ मूसलाधार वर्षा और ओले भी साथ लाती है उसे स्थानीय रूप बांग्ला भाषा में काल बैसाखी कहते हैं। यह मानसून के पूर्व की बौछार होती है इसे नॉर-वैस्टर भी कहते है।

کال بیساکھی: بنگالی میں کال بیساکھی کڑک دار گرج دار طوفان کا مقامی نام ہے جس میں جھکڑ کے ساتھ موسلا دھار بارش اور اکثر ژالہ باری ہوتی ہے۔ یہ ہوائیں (ہندوستانی کلینڈر کے مطابق) بیساکھ کے مہینے میں چلتی ہیں جو وسط اپریل سے وسط مئی کا زمانہ ہوتا ہے۔ یہ قبل مانسونی بارش ہے۔ اسے نارویسٹر (شمال مغربی ہوائیں) بھی کہا جاتا ہے۔

kankar: An Indian term to describe the soil containing calcareous deposits.

कंकर: यह एक भारतीय शब्द है जो ऐसी मृदा के लिए प्रयुक्त होता है जो केल्सियम युक्त (चूना प्रधान) होती है।

کنکر: مٹی میں چونے کا جماؤ ظاہر کرنے کے لیے ایک ہندوستانی اصطلاح۔

karst: A generic term derived from the landforms created by action of ground water in limestone topography. It is mostly found in limestone region of Croatia and Serbia. It is dominated by sink holes, pinnacles, caves and caverns, stalactite and stalagmite, and network of subterranean drainage e.g. Baster, Cherrapunjee.

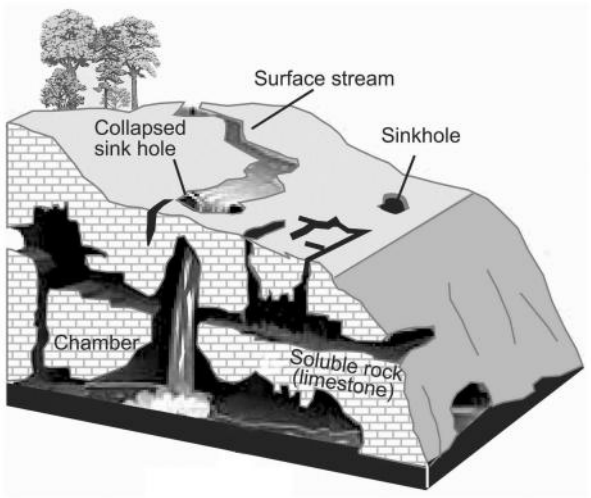

karst

कार्स्ट : यह एक क्षेत्रीय भाषा का शब्द है जो ऐसे भूदृश्य से संबंधित है जिसका निर्माण भौम जल की क्रिया द्वारा चूना पत्थर के क्षेत्र पर होता है। यह मुख्यत: क्रोशिया तथा सर्बिया के चूना पत्थर प्रदेशों में पाया जाता है। इसमें घोल रंध्र, शिखरिकाएँ, गुफ़ाएँ, कंदराएँ, स्टैलैक्टाइट, स्टैलैग्माइट और भूमिगत अपवाह के जाल की प्रधानता होती है उदाहरण के लिए बस्तर एवं चेरापूँजी।

کارسٹ: چونا پتھر والے علاقے میں زیرِ زمین پانی کے تفاعل سے پیدا شدہ زمینی ہیئت کی وضاحت کرنے والی عمومی اصطلاح۔ یہ زیادہ تر کروشیا اور سربیا کے چونا پتھر خطوں میں پایا جاتا ہے۔ اس میں زیادہ تر غرقابی سوراخیں (sink holes)، کنگرے غار اور کھوہ، اسٹلیکٹائٹ اور اسٹیلگمائٹ اور زمین دوز ندیوں کا پن نکاسی ہوتا ہے۔ جیسے بَستر اور چیرا پونجی۔

katabatic wind: Downslope movement of cool and dense air due to gravity. This can occur on a calm and clear night, when the Earth's surface cools faster than the overlying lower layer of the atmosphere.
The wind moving away from the ice and snow capped areas such as Antarctica and Greenland are also called Katabatic wind.

अवरोही पवन : गुरुत्वाकर्षण के कारण ठंडी तथा अधिक घनत्व वाली ढाल से नीचे उतरती पवन। जब शांत और स्वच्छ आकाश वाली रात्रि में पृथ्वी का धरातल अपने ठीक ऊपर के वायुमंडल से अपेक्षाकृत तीव्र गति से ठंडा हो जाता है तो ऐसी स्थिति उत्पन्न हो जाती है। अंटार्कटिका और ग्रीनलैंड में हिमाच्छादित क्षेत्रों (हिमटोपियो) से हवा जब बाहर की ओर चलती है तो उसे भी अवरोही पवन कहते हैं।

نزولی ہوائیں: قوتِ کشش کی وجہ سے ٹھنڈی اور کثیف ہواؤں کا ڈھال سے نیچے اترنا۔ یہ عمل پرسکون اور صاف رات میں ہوتا ہے جب سطحِ زمین کرۂ ہوا کے نچلے طبق کے بالمقابل زیادہ ٹھنڈی ہوجاتی ہے۔ انٹارکٹیکا اور گرین لینڈ جیسے برف پوش علاقوں سے چلنے والی ہوائیں بھی نزولی ہوائیں کہلاتی ہیں۔

khader: A term used for describing the newer and younger alluvial deposits in flood plains of North India. These are rich in organic matter and very fertile hence ideal for intensive agriculture.

खादर : उत्तर भारत के बाढ़ के मैदानों में पाई जाने वाली नवीन एवं तरुण जलोढ़ निक्षेपों के वर्णन के लिए प्रयुक्त शब्द। इनमें जैविक पदार्थों की प्रचुरता होती है और यह बहुत उपजाऊ होती है। अत: ये गहन कृषि के लिए आदर्श होती हैं।

کھادر: اس اصطلاح کا استعمال شمالی ہند کے سیلابی میدانوں میں نئی سیلابی مٹی کے جماؤ کے لیے کیا جاتا ہے۔ یہ مٹی نامیاتی مادوں سے بھرپور اور کافی زرخیز ہوتی ہے۔ اس لیے کثیر پیداواری

زراعت(intensive agriculture) کے لیے موزوں ترین مٹی ہے۔

kharif: A cropping season that starts with the onset of monsoon and ends with harvesting during September -October. Some important Kharif crops are paddy, maize, jowar, bajra, tur (arhar), moong, urad, cotton, jute and soyabean.

खरीफ़ : एक शस्य ऋतु जो मानसून के आगमन से आरंभ होती है और सितंबर-अक्तूबर में फसलों की कटाई के साथ समाप्त होती है। कुछ मुख्य खरीफ़ फसलें धान, मक्का, ज्वार-बाजरा, तूर (अरहर), मूँग, उड़द, कपास, पटसन एवं सोयाबीन हैं।

خریف: فصل بونے کا موسم جو مانسون آنے کے ساتھ شروع ہوتا ہے اور ستمبر۔اکتوبر میں کٹائی پر ختم ہوتا ہے۔دھان، مکّا، جوار، باجرہ، ارہر، مونگ، اڑد، کپاس، جوٹ اور سویابین خریف کی کچھ اہم فصلیں ہیں۔

ll

lagoon: A shallow area of water separated from the open sea by sandbars, spits or barrier reef. Chilika lake on Odisha coast and backwater (Kayals) in Kerala are some examples of lagoon in India (See also barrier reef).

लैगून : एक छिछला जलीय क्षेत्र जो बालूरोधिका, स्पिट या प्रवाल रोधिका द्वारा खुले समुद्र से विलग होता है। भारत में ओडिशा तट पर चिलिका झील तथा केरल में पश्चजल (कयाल) ऐसी ही झीलें हैं (देखें प्रवाल रोधिका)।

ساحلی جھیل: ریگی سلاخوں (sandbars)، سیخوں (spits) یا سدمرجانی رکاوٹ کے ذریعے کھلے سمندر سے الگ پانی کا اتھلا علاقہ۔ اُڈیشہ کے ساحل پر چلکا جھیل اور کیرالہ کا عقبی پانی (کایل) ہندوستان میں ساحلی جھیل کی کچھ مثالیں ہیں، (مزید دیکھیں، سدّی ریف)

lake: A body of relatively standing fluid mostly fresh or brackish water completely surrounded by land. It may be either occupying a natural depression on the Earth's surface or a human made feature such as a lake formed behind a dam (Govind Sagar).

Lake

झील : थल से पूर्णत: घिरा हुआ एक जलीय क्षेत्र जो अपेक्षाकृत स्थिर होता है। झील अधिकांशत: अलवण जल (ताजे जल) या खारे जल सें भरी होती है जो या तो धरातल पर प्राकृतिक रूप से बने गड्ढे के भर जाने से बनती है या मानवकृत होती है। भांखड़ा नांगल बांध के पीछे बनी मानवकृत झील जैसे- गोविंद सागर।

جھیل: مکمل طور پر زمین سے گھرا ہوا زیادہ تر صاف یا کھارے پانی پر مشتمل ٹھہرے پانی کا حصہ۔ یہ یا تو سطح زمین کے قدرتی نشیب میں ہوتا ہے یا مصنوعی ہوتا ہے۔ جیسے کسی باندھ کے پشت میں بنی جھیل (گووند ساگر)

land breeze: A local wind blowing from land to sea during night resulting from differential surface cooling between land and sea. Since difference in temperature and air pressure between sea and land is low so the wind speed is low. However, these are important in creating moderate climatic conditions in the coastal region.

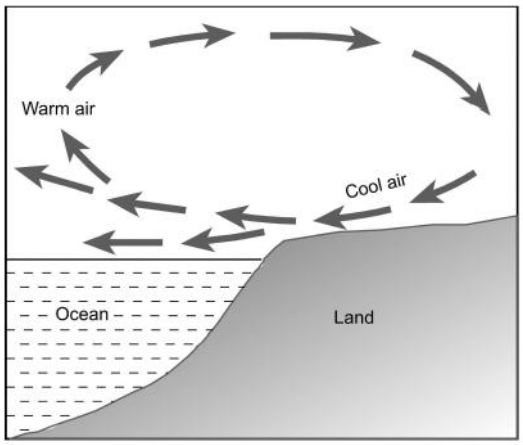

Land Breeze

स्थल समीर : एक स्थानीय पवन जो रात्रि के समय स्थल से समुद्र की ओर बहती है। ऐसा जल और स्थल की सतह के ठंडे होने की विभिन्न दर के कारण होता है। समुद्र तथा स्थल पर तापमान तथा वायुदाब में अंतर कम होने के कारण वायु की गति धीमी होती है। तटीय क्षेत्रों में जलवायविक दशाओं को सम बनाने में इसका महत्वपूर्ण योगदान होता है।

نسیم بری: رات میں زمین سے سمندر کی طرف بہنے والی مقامی ہوا جو زمین اور سمندر کی سطحوں کے متفرق طور پر ٹھنڈا ہونے کی وجہ سے بہتی ہے۔ چوں کہ سمندر اور زمین کے درمیان درجۂ حرارت اور دباؤ میں فرق کم ہوتا ہے اس لیے ہوا کی رفتار بھی کم ہوتی ہے۔ تاہم یہ ساحلی علاقوں میں معتدل آب وہوائی حالات پیدا کرنے میں اہم ہوتی ہیں۔

landform: A distinct natural configuration of the land surface resulting from the interaction of indogenetic (tectonic and volcanic, etc.) and exogenetic i.e. natural and human processes. On the basis of agents landform can be divided into glacial landform, aeloian landform, fluvial landform including landforms created by sea waves and currents.

भू-आकृति : धरातल का एक भिन्न प्राकृतिक विन्यास जो अंतर्जनित (पटल विरूपण तथा ज्वालामुखी आदि) तथा बाह्यजनित, जैसे प्राकृतिक और मानवीय प्रक्रियाओं की आपसी प्रतिक्रिया के फलस्वरूप बनता है। कारकों के आधार पर भू-आकृतियों के अनेक प्रकार हो सकते हैं, जैसे हिमनद भू-आकृति, वायूढ़ भू-आकृति, नदीय भू-आकृति इसके साथ ही ऐसी भू-आकृतियाँ जो सागरीय लहरों तथा धाराओं द्वारा निर्मित की जाती हैं।

ارضی ہیئت: سطح زمین کی ایک امتیازی قدرتی تشکیل جو داخلی (ساخت مانی اور

آتش فشانی) اور خارجی (فطری اور انسانی اعمال) قوتوں کے باہمی تفاعل کے نتیجے میں ہوتی ہے۔ عوامل کی بنیاد پر ارضی ہیئتوں کی درجہ بندی برف سے بنی ارضی ہیئت، ہوا سے بنی ارضی ہیئت، دریائی ارضی ہیئتیں اور سمندری موجوں اور لہروں سے بنی ہیئتوں میں کی جاسکتی ہیں۔

land hemisphere: Refers to the Northern hemisphere of the Earth contains nearly 85% of the world's total area.

भू-गोलार्ध : यह पृथ्वी के उत्तरी गोलार्ध से संबंधित है जिस पर विश्व का लगभग 85 प्रतिशत थल भू-भाग स्थित है।

ارضی نصف کرّہ: اس سے مراد زمین کا شمالی نصف کرّہ ہے جس میں دنیا کے کل رقبے کا تقریباً 85 فی صد حصہ ہے۔

landslide: The sudden movement of rocks, soil and debris down the hill slope due to gravity. It may be induced by natural agencies e.g. heavy rainfall and earthquakes or may be caused by human interference.

Landslide

भू-स्खलन : गुरुत्वाकर्षण बल के कारण पहाड़ी ढाल से चट्टानों की मिट्टी और मलबे का अचानक नीचे की ओर संचलन (खिसकना)। इसका कारण प्राकृतिक कारकों, जैसे भारी वर्षा और भूकंप या मानव द्वारा की गई दखलंदाज़ी हो सकता है।

زمینی کھسکاؤ: کشش کی وجہ سے پہاڑی ڈھلانوں پر چٹانوں، مٹی اور ملبے کا نیچے کی طرف اچانک کھسکنا۔ یہ عمل قدرتی طاقتوں کے ذریعے واقع ہوسکتا ہے۔ مثلاً بھاری بارش، زلزلے یا انسانی مداخلت کا نتیجہ ہوسکتے ہیں۔

land use: Land used for different purposes such as agriculture, forestry, mining, settlements, industries and transport.

भूमि उपयोग : भूमि जो विभिन्न उद्देश्यों के लिए उपयोग में लाई जाती है, जैसे- कृषि, वानिकी, खनन, बस्तियाँ, उद्योग तथा परिवहन।

زمینی استعمال: مختلف اغراض و مقاصد کے تحت زمین کا استعمال۔ جیسے زراعت، جنگل بانی، کان کنی، رہائش، صنعت اور نقل و حمل۔

La Nina: Condition opposite to an El Nino. In a La Nina, the tropical Pacific trade wind become very strong and an accumulation of very cold water occurs in the central and eastern Pacific Ocean.

ला-निना : एल-निनो के विपरीत स्थिति। ला-निना में उष्ण कटिबंधीय प्रशांत महासागरीय व्यापारिक पवनें अत्यधिक सशक्त हो जाती हैं, मध्य तथा पूर्वी प्रशांत महासागर में अत्यधिक ठंडे जल का संचयन हो जाता है।

لا نینا: اَل۔نینو کی مخالف حالت۔ لا نینا میں ٹراپیکی بحرالکاہلی تجارتی ہوا کافی شدید ہو جاتی ہے اور وسطی و مشرقی بحرالکاہل میں بہت ہی ٹھنڈا پانی اکٹھا ہونے لگتا ہے۔

lapse rate: The rate at which temperature decreases with increase in altitude.

ह्रासदर : ऊँचाई में वृद्धि के साथ-साथ तापमान में होने वाली गिरावट जिस दर से होती है उसे ह्रासदर कहते हैं।

شرحِ تخفیف: بلندی کے بڑھنے کے ساتھ ساتھ درجۂ حرارت کی شرح میں کمی۔

large scale industry: An industry, which requires large infrastructure to handle production of their goods and require large capital and employ a very large number of labour, e.g. an automobile factory.

बड़े पैमाने के उद्योग : एक ऐसा उद्योग जिसमें सामानों के उत्पादन के लिए बहुत बड़ी आधारभूत संरचना की आवश्यकता होती है। और जिसमें बहुत भारी मात्रा में पूँजी तथा बहुत बड़ी संख्या में श्रमिकों को रोज़गार में रखा जाता है। जैसे मोटर गाड़ी उद्योग।

بڑے پیمانے کی صنعت: وہ صنعت جسے اپنی اشیا کی پیداوار میں بڑی بنیادی سہولت درکار ہوتی ہے۔ اس میں بڑے پیمانے پر سرمایہ کاری اور بڑی تعداد میں مزدوروں کی ضرورت ہوتی ہے۔ مثلاً موٹر گاڑی فیکٹری۔

large scale map: Map drawn on a scale showing small areas like a village or a town or a part of it with greater details e.g. a city map.

बड़े पैमाने का मानचित्र : एक ऐसे पैमाने पर बना हुआ मानचित्र जो छोटे क्षेत्र जैसे गांव या कस्बे या इसके किसी भाग को विस्तार से दिखलाता हो, उदारण के लिए एक शहर का मानचित्र।

بڑے پیمانے کا نقشہ: ایسے پیمانے پر نقشہ نویسی جس میں چھوٹے علاقوں جیسے گاؤں یا قصبہ یا اس کے کسی حصے کو کافی تفصیل سے دکھایا گیا ہو۔ جیسے شہر کا نقشہ۔

latent heat: The amount of energy required or released on a change of state or phase of a substance. It is expressed as calories per gm. Freezing and condensation release latent heat. Melting and evaporation consume latent heat.

गुप्त ऊष्मा : किसी पदार्थ की स्थिति या प्रावस्था में परिवर्तन के समय ऊर्जा की जिस मात्रा की आवश्यकता होती है या ऊर्जा मुक्त होती है। यह कैलोरी प्रति ग्राम में व्यक्त की जाती है। हिमीकरण तथा संघनन की प्रक्रिया में गुप्त ऊष्मा मुक्त होती है। गलन तथा वाष्पीकरण की प्रक्रिया में गुप्त ऊष्मा उपयोग में आती है।

نوعی حرارت: کسی مادّے کی حالت یا ہیئت کے بدلنے کے لیے درکار یا کسی مادّے کی حالت یا ہیئت بدلنے پر خارج ہونے والی توانائی کی مقدار۔ اسے کیلوری فی گرام میں ظاہر کیا جاتا ہے۔ انجماد اور تکثیف میں نوعی حرارت کا اخراج ہوتا ہے اور پگھلنے اور تبخیر میں نوعی حرارت کا استعمال ہوتا ہے۔

laterite soil: Laterite soil are tropical soils, developed on the laterite characterised by a deep weathered layer from which silica has been leached. Not usually of good agricultural value.

लैटेराइट मृदा: लैटेराइट मृदा उष्णकटिबंधीय मृदा है। यह ऐसी सतह है जिसका गहराई तक अपक्षय हो जाता है और जिसमें सिलिका का निक्षालन हो चुका होता है। यह मृदा-कृषि के दृष्टिकोण से अच्छी नहीं होती है।

لیٹرائٹ مٹی: لیٹرائٹ مٹی ٹراپیکی مٹیاں ہیں۔ یہ ایسے لیٹرائٹ پر بنتی ہے جن کی خصوصیت ایسی گہری فرسودہ پرت ہے جس میں سے سلیکا چھن جاتا ہے۔ یہ مٹی عام طور پر زراعت کے لیے اچھی نہیں ہوتی۔

latitude: Parallel of latitudes are imaginary circles drawn round the Earth parallel to the Equator.

अक्षांश : समांतर अक्षांश काल्पनिक वृत्त हैं जो पृथ्वी (ग्लोब) के चारों ओर (घेरते हुए) विषुवत रेखा के समान्तर आरेखित हैं।

عرض البلد: عرض البلد کے متوازی خطوط زمین کے گرد کھینچے گئے خیالی دائرے جو خطِ استوا کے متوازی ہوتے ہیں۔

layer colouring: A method of showing relief with the help of colour, especially in atlas and wall maps. The colour scheme is followed universally, for example, shades of blue for water, green for low-lying areas and brown for higher land.

स्तर वर्ण : उच्चावच को रंगों द्वारा प्रदर्शित करने की विधि जो विशेष रूप से एटलस तथा-मानचित्रों में प्रयोग की जाती है। यह रंगों की स्कीम वैश्विक स्तर पर समान है, उदाहरण के लिए विभिन्न छायाएँ, नीला रंग जल के लिए, हरा रंग निम्न क्षेत्रों के लिए तथा भूरा रंग उच्चतर भूमि के लिए प्रयुक्त होता है।

پرت دار رنگائی: خاص کر اٹلس اور دیواری نقشوں میں رنگوں کی مدد سے زمینی خدوخال کو دکھانے کا طریقہ۔ رنگوں کی اسکیم کو آفاقی طور پر تسلیم کیا جاتا ہے۔ جیسے نیلا رنگ پانی کے لیے، سبز رنگ نشیبی علاقوں کے لیے اور بھورا رنگ اونچی زمین کے لیے۔

lava: The boiling hot rock-material (molten form) that comes out from a volcano or fissure to the surface of the Earth, where it cools and solidifies.

लावा : ज्वालामुखी या दरारों से निकलने वाला गर्म तथा उबलता हुआ चट्टानी पदार्थ (पिघले रूप में) जो धरातल की सतह पर आता है और ठंडा होकर ठोस रूप में बदल जाता है।

لاوا: کھولتا ہوا گرم چٹانی مادہ (پگھلی ہوئی شکل) جو آتش فشاں سے یا شگاف سے نکل کر سطحِ زمین پر آتا ہے، جہاں یہ ٹھنڈا ہوتا ہے اور ٹھوس بن جاتا ہے۔

leaching: The movement of salts, especially from the upper layer ('A' horizon) of the soil by percolating soil water in humid climates.

निक्षालन : आर्द्र जलवायु में मृदा जल के अंत:स्त्रवण द्वारा विशेष रूप से मृदा की ऊपरी परत (A संस्तर) से नमक का खिसकाव (चलन)।

تقطیر: مرطوب آب و ہوا میں مٹی کی اوپری پرت (افق۔A) سے مٹ میلے پانی کے ذریعے نمک کا رِسنا۔

leap year: A year of 366 days, which comes every fourth year when one day is added to the month of February. Normally one year is of 365 days and 6 hrs. (time taken by the Earth to complete one revolution). In four years, one day is additional, which is adjusted.

लीपवर्ष : 366 दिन का वर्ष, जो प्रति चौथे वर्ष आता है जब फरवरी माह में एक दिन-जोड़ दिया जाता है। सामान्यत: एक वर्ष 365 दिन और 6 घण्टे का होता है (पृथ्वी द्वारा एक परिभ्रमण में लिया गया समय)। चार वर्षों में एक दिन अतिरिक्त हो जाता है, जो समायोजित किया जाता है।

لونڈ کا سال: 366 دنوں کا سال جو ہر چوتھے سال آتا ہے جب فروری کے مہینے میں ایک دن کا اضافہ ہوتا ہے۔ عام طور پر ایک سال 365 دن اور 6 گھنٹے کا ہوتا ہے (یہ وہ وقت ہے جب زمین ایک مداری گردش مکمل کرتی ہے)۔ چار سال میں ایک دن بڑھ جاتا ہے جسے ہم آہنگ کر لیا جاتا ہے۔

lee: The side of a hill sheltered from the prevailing wind.

प्रतिपवन : किसी पहाड़ी का वह (किनारा) ढाल जो प्रवाहित पवन द्वारा परिरक्षित होता है।

عقبی ڈھلان: پہاڑی کا وہ حصہ جو مروجہ ہواؤں سے محفوظ رہتا ہے (ہوا رخی ڈھال کا مخالف ڈھال)۔

levee: An elevated or raised bank of a river, which stands above the general level of the flood plain.

तटबन्ध (लेवी): नदी का एक उठा हुआ तट, जो बाढ़ के मैदान के सामान्य तल से ऊपर उठा होता है।

قدرتی پشتہ: ندی کا ایک بلند کنارہ جو عام طور پر سیلابی میدان کی سطح سے اونچا ہوتا ہے۔

life expectancy: It is the average number of years a person can expect to live in a given society.

जीवन प्रत्याशा: किसी समाज में एक व्यक्ति के जीवित रहने की औसत वर्षों की संख्या।

امکانِ حیات: کسی سماج میں فرد کے زندہ رہنے کے متوقع برسوں کی اوسط تعداد ہے۔

lift system or channel: A channel of canal where water is lifted and forced to flow against the slope of land.

लिफ्ट-सिस्टम / चैनेल (उत्थापक तंत्र): एक नहर प्रणाल (चैनेल) जहाँ जल को उठाया जाता है और भूमि के ढाल के विपरीत बहने के लिए प्रेरित किया जाता है।

ارتفاعی نظام یا نالا: نہر کا وہ نالا جس میں ڈھلان کی مخالف سمت میں پانی بہنے کا انتظام کیا جاتا ہے۔

light industry: Industries whose raw materials and finished products are not heavy e.g. watch industry, textile, plastic and pharmaceuticals.

हलके उद्योग: ऐसे उद्योग जिनमें प्रयुक्त कच्चा माल तथा निर्मित उत्पाद भारी (वजन) नहीं होते हैं, जैसे- घड़ी उद्योग, वस्त्र उद्योग, प्लास्टिक और दवाएं।

ہلکی صنعت: وہ صنعتیں جن کے خام مال اور تیار مال بھاری نہیں ہوتے۔ مثلاً گھڑی کی صنعت، کپڑے کی صنعت، پلاسٹک اور دوا کی صنعت وحرفت۔

lignite: It is a soft low-grade brown coal with 40 per cent carbon content and considerable amount of moisture. It is superior to peat, but inferior to bituminous coal.

लिग्नाइट: यह एक निम्न श्रेणी का नर्म भूरा कोयला है जिसमें 40 प्रतिशत कार्बन तथा आर्द्रता की यथेष्ट मात्रा होती है। यह पीट से उच्च लेकिन बिटुमिनमस कोयले से निम्न श्रेणी का होता है।

لگنائٹ: یہ ایک نرم کم درجے کا بھورا کوئلہ ہے جس میں کاربن کی مقدار 40 فی صد ہوتی ہے اور نمی کافی ہوتی ہے۔ یہ پیٹ (Peat) سے برتر ہوتا ہے لیکن بیٹومینس سے کمتر ہوتا ہے۔

line graph: A smooth line drawn joining a series of points, which are determined by means of two co-ordinates along x and y axes. Change in one variable is shown with reference to another. It is generally used for representing data regarding rainfall, temperature growth of population, production etc.

लाइन ग्राफ़: एक सम रेखा जो बिंदुओं की शृंखला को जोड़ती है। जो ग्र और ल अक्षों पर दो निर्देशांकों के द्वारा निर्धारित किए जाते हैं। एक चर में होने वाला परिवर्तन दूसरे के संदर्भ में दर्शाया जाता है। यह सामान्यतः वर्षा, तापमान, जनसंख्या वृद्धि, उत्पादन इत्यादि संबंधी आंकड़ों को प्रदर्शित करने के लिए उपयोग में लाया जाता है।

لائن گراف: نقطوں کے سلسلوں کو ملانے والا کھینچا ہوا ہموار خط جس کا تعین X اور Y دو محوروں پر دو محدّدوں کے ذریعے کیا جاتا ہے۔ ایک متغیرہ کی تبدیلی کو دوسرے کے حوالے سے دکھایا جاتا ہے۔ اسے عام طور پر بارش، درجۂ حرارت، آبادی کی نمو، پیداوار وغیرہ سے متعلق اعداد و شمار ظاہر کرنے کے لیے استعمال کیا جاتا ہے۔

literacy rate: A ratio between the number of literate persons and the total population of a given area.

साक्षरता दर: किसी क्षेत्र की कुल जनसंख्या में साक्षर लोगों की संख्या का अनुपात।

شرحِ خواندگی: کسی علاقے کے خواندہ افراد کی تعداد اور کل آبادی کے درمیان تناسب۔

literate: In India (Census of India, 2001), a person aged 7 years and above, who can read and write with understanding in any language.

साक्षर: भारत में (भारत की जनगणना, 2001) सात वर्ष से ऊपर की आयु का व्यक्ति जो किसी भी भाषा में समझ के साथ पढ़ एवं लिख सकता है।

خواندہ: ہندستان میں (مردم شماری ہند: 2001) سات سال یا اس سے زیادہ کا کوئی بھی فرد جو کسی بھی زبان میں سمجھنے کے ساتھ ساتھ لکھ اور پڑھ سکتا ہو۔

lithosphere: The crust and the upper mantle above the aesthenosphere. It has been derived from Greek word '*lithos*' 'meaning 'stone', and refers to the solid portion of the Earth.

स्थल मंडल: दुर्बलता-मंडल के ऊपर भूपर्पटी एवं ऊपरी मैंटल। यह ग्रीक शब्द 'लिथॉस' से लिया गया है जिसका अर्थ है 'पत्थर' और जो पृथ्वी के ठोस भाग से संबंधित है।

کرۂ حجری: زیریں قشری کرّہ کی اوپری پرت اور غلاف۔ یہ یونانی لفظ 'لیتھوس' (lithos) سے ماخوذ ہے جس کا معنیٰ 'پتھر' ہے اور جو زمین کے ٹھوس حصے کو ظاہر کرتا ہے۔

lithospheric or tectonic plate: Large segments or plates of the Earth's crust consisting of continental and oceanic lithospheric parts that are separated by deep fault zones and are floating on the asthenosphere.

स्थलमंडलीय अथवा विवर्तनिक प्लेट: पृथ्वी की भूपर्पटी के विशाल भाग (खंड) या प्लेट जिनमें महाद्वीपीय और सागरीय स्थलमंडलीय भाग सम्मिलित हैं, और जो गहरे भ्रंश क्षेत्र द्वारा अलग होते हैं तथा दुर्बलता-मण्डल पर प्लवमान (तैरते/उतराते) हैं।

کرۂ حجری یا ساخت مانی پلیٹ: برّاعظمی اور بحرِ اعظمی حصوں پر مشتمل قشرِ ارض کا بہت بڑا ٹکڑا یا پلیٹ جو گہری درازی منطقوں سے جدا کیا گیا ہو اور زیریں قشری کرّہ کے اوپر تیر

رہا ہو(asthenosphere)۔

loam: A type of soil between sand and clay. It is rich in humus, drains easily and retains sufficient moisture for plant growth.

दुमट : बालू और चिकनी मिट्टी के बीच की मृदा का एक प्रकार। यह ह्यूमस से परिपूर्ण होती है। जल आसानी से प्रवाहित होता है और पौधे की वृद्धि के लिए पर्याप्त आर्द्रता रखती है।

دومٹ: ریت اور چکنی مٹی کے درمیان ایک قسم کی مٹی۔اس میں ہیومس زیادہ ہوتا ہے، آسانی سے سیراب ہوجاتی ہے اور پودوں کی نشوونما کے لیے اس میں کافی نمی ہوتی ہے۔

local time: It is the time of a given place determined by the mid-day sun.

स्थानीय समय : किसी स्थान का समय जो मध्याह्न सूर्य द्वारा निर्धारित होता है।

مقامی وقت: یہ کسی دیے گئے مقام کا وہ وقت ہے جس کا تعین دوپہر کے سورج سے کیا جاتا ہے۔

local wind: Winds blowing only during a particular period of the day or a year in a small area e.g. land and sea breeze, loo.

स्थानीय पवन : किसी लघु क्षेत्र में दिन की किसी विशेष समयावधि में या वर्ष में प्रवाहित होने वाली पवन, जैसे स्थल एवं जल समीर, लू।

مقامی ہوا: وہ ہوائیں جو چھوٹے علاقے میں دن یا سال کے کسی خاص وقت میں چلتی ہیں۔مثلاً نسیم بّری، نسیم بحری اور لُو۔

loess: A fine grained, yellowish dust brought by winds and deposited in Central Europe, Russia and China. The soils derived from the loess are very fertile. Being soft and porous, they can be easily eroded.

लोएस : पवन द्वारा लाई गई सूक्ष्म कणिक पीली धूलि जो मध्य यूरोप, रूस तथा चीन में निक्षेपित है। लोएस से निर्मित मृदा बहुत उपजाऊ होती है। कोमल तथा सरंध्र होने के कारण ये आसानी से अपरदित हो सकती है।

لوئس: ہوا کے ذریعے لائی گئی باریک ذرات کی زرد دھول جو وسط یورپ، روس اور چین میں جمع ہوتی ہے۔لوئس سے بنی مٹی کافی زرخیز ہوتی ہے۔نرم اور مسام دار ہونے کی وجہ سے ان کا کٹاؤ آسانی سے ہوجاتا ہے۔

lodes: Mineral deposits occupying seams, cracks and faults of igneous and metamorphic rocks. These were formed when hot gases as liquids were trapped inside and were cooled and solidified.

शिरानिक्षेप : आग्नेय तथा कायान्तरित शैलों के संस्तर, दरारों तथा भ्रंशों में स्थित खनिज निक्षेप। इनका निर्माण तब होता है जब उष्ण गैस अथवा तरल इनके अंदर फंस कर ठंडी होती है और जम जाती हैं।

معدنی رگیں: متغیرہ اور آتش فشانی چٹانوں کے جوڑوں، دراڑوں اور شگافوں میں واقع معدنی رسوب۔ان کی تشکیل اس وقت ہوئی تھی جب گرم گیسیں سیال کی طرح اندر پھنس کر ٹھنڈی ہوگئی اور جم گئی تھیں۔

longitude: The angular distance of a point on the Earth's surface East or West of the Prime Meridian (0° or Greenwich meridian). It intersects all parallels of latitude at right angles.

देशांतर : प्रमुख याम्योत्तर (0° या ग्रीनिच याम्योत्तर) के पूर्व अथवा पश्चिम, पृथ्वी के धरातल पर किसी स्थान की कोणीय दूरी। यह सभी अक्षांश वृत्तों को समकोण पर काटती है।

طول البلد: خطِ نصف النہار (0° یا گرین وچ) سے مشرق یا مغرب میں سطح زمین پر کسی نقطے کی زاویائی دوری۔یہ عرض البلد کے تمام متوازیوں پر زاویہ قائمہ بناتا ہے۔

loo: Local name for a very hot, dry and gusty wind blowing during the day in summer over the north and north-western India.

लू : उत्तर और उत्तर-पश्चिम भारत में ग्रीष्म काल में चलने वाली एक अति उष्ण, शुष्क तथा झोंकेदार पवन का स्थानीय नाम।

لُو: شمال اور شمال مغربی ہند میں گرمی کے موسم میں چلنے والی بہت گرم، خشک اور تیز و تند ہوا۔

lumbering: A basic occupation of cutting timber in forests, including associated activities such as logging, splitting and hauling.

लकड़ी काटना (काष्ठ कर्तन): जंगलों में लकड़ी काटने का मूल व्यवसाय जिनमें इससे संबंधित क्रियाएं जैसे लट्ठे काटना, चीरना तथा ढुलाई सम्मिलित होते हैं।

چوب کاری: جنگلات میں لکڑی کاٹنے کا بنیادی پیشہ جس میں لٹھے بنانا، چیرنا، پھاڑنا اور جہاز پر چڑھانا شامل ہوتا ہے۔

Mm

macro: Large scale over all level of the analysis of natural or social events often contrasted with micro i.e. small scale.

महा (दीर्घ): बृहत् मापक पर प्राकृतिक और सामाजिक घटनाओं का सभी स्तरों पर विश्लेषण जो प्रायः लघु मापक के विपरीत होता है।

کلاں: قدرتی یا سماجی واقعات کے تجزیے کی مجموعی سطح کا بڑا پیمانہ۔ جو اکثر خُرد یعنی چھوٹے پیمانے کے برعکس ہوتا ہے۔

mafis: Dark, dense, rock-forming (mainly silicates) minerals, which are rich in iron and magnesium and associated with igneous rocks. It is contrasted with felsic rocks.

मैफिस : गहरे, सघन, शैल निर्माणकारी (मुख्यतः सिलिकेट) खनिजों से है जो लोह एवं मैग्नीशियम में प्रचुर हैं एवं आग्नेय शैलों से संबंधित है। यह फ़ैल्सिक शैलों से विपरीत है।

میفس: کالی، ٹھوس چٹان (خاص کر سلیکیٹ) جس میں لوہا اور میگنیشیم بھرپور ہوتے ہیں اور آتش فشانی چٹانوں سے منسلک ہوتے ہیں۔ اس کے برعکس فیلسک چٹان ہے۔

magma: Liquid or semi-liquid very hot molten rocks of a highly gaseous and mobile nature, found within the Earth at depths below 16 km.

मैग्मा : तरल अथवा अर्ध तरल अति तप्त गलित शैलें जिनकी प्रकृति अत्याधिक गैसीय एवं गतिशील है, जो पृथ्वी के अंदर 16 किलोमीटर की गहराई तक पाई जाती हैं।

میگما: گیسی حالت اور کافی متحرک فطرت والی سیال، نیم سیال، بہت ہی گرم پگھلی ہوئی چٹانیں جو زمین کے اندر 16 کلومیٹر کے نیچے گہرائی میں پائی جاتی ہیں۔

manganese nodules: A small, semi-rounded irregular concentration (nodules) of resistant materials containing manganese and some other minerals like iron and copper, which is harder than the sedimentary rocks in which it occurs. Such deposits are found in certain clay rocks or on deep ocean floor.

मैंगनीज़ ग्रंथिकाएँ : प्रतिरोधक पदार्थों का एक छोटा, अर्ध गोलाकार, अनियमित संकेंद्रण (ग्रथिकाएँ) जिसमें मैंगनीज एवं कुछ अन्य खनिज जैसे लोह एवं ताम्र हैं, जो अवसादी शैलों से अधिक कठोर हैं जिसमें यह पाए जाते हैं। ऐसे निक्षेप निश्चित दृढ़ पंकाश्म अथवा गहरे महासागर सतह में मिलते हैं।

میگنیز گانٹھ: میگنیز اور لوہا اور تانبا جیسے دیگر معدنیات پر مشتمل مزاحمتی مادوں کا مختصر، نیم دائروی، غیر مستقل جماؤ (گانٹھ) جو اُن رسوبی چٹانوں سے زیادہ سخت ہوتے ہیں جن میں وہ موجود ہوں۔ ایسے رسوبات مخصوص چکنی مٹی کی چٹانوں میں یا گہرے سمندری فرش پر پائے جاتے ہیں۔

mango shower: Pre-monsoon showers, which are experienced in Kerala and Karnataka towards the close of the summer season, and help in the early ripening of mangoes.

आम्र बौछार : पूर्व मानसून बौछारें, जो ग्रीष्म ऋतु के अंत में केरल एवं कर्नाटक में अनुभव की जाती हैं एवं आमों के शीघ्र पकने में सहायता करती हैं।

آمی بوچھار: قبل مانسونی بوچھار جو کیرلا اور کرناٹک میں موسمِ گرما کے خاتمے کے قریب ہوتی ہے اور آموں کو قبل از وقت پکانے میں مددگار ہوتی ہے۔

mangroves: Tall woody shrubs with aerial roots and smooth leaves that are capable of growing in salt water and hence occupy coastal swamp, river delta and estuary in tropical regions e.g. Sundari trees in the Sunderban Delta.

Mangroves

मैंग्रोव : ऊँची काष्ठीय झाड़ियाँ जिनकी वायव मूल (जड़ें) एवं चिकने पत्ते होते हैं, जो खारे पानी में उपजने में सक्षम होती हैं अतः उष्णकटिबंधीय क्षेत्रों में तटीय अनूप, नदी डेल्टा एवं ज्वारनदमुख में पाई जाती हैं। उदाहरण के लिए सुंदरबन डेल्टा में पाया जाने वाला सुंदरी वृक्ष।

چرنگ: ہوا میں نکلی ہوئی جڑوں اور چکنی پتیوں والی لمبی جھاڑیاں جو نمکین پانی میں نشوونما کی صلاحیت رکھتی ہیں۔ اس لیے ان کا علاقہ حاری خطوں کے ساحلی دلدل، دریائی ڈیلٹا اور مدوجزری مہانہ ہوتا ہے۔ مثلاً سندربن ڈیلٹا میں سندری درخت۔

mantle: The layer of the Earth just beneath its crust and extending upto a depth of 29,000 km above the core. It is a zone of hot dense rocks. The mantle occupies 84 per cent of the Earth's volume and 68 per cent of its mass.

मैंटल : पृथ्वी की एक परत ठीक उसकी पर्पटी के नीचे जो 29,000 किलोमीटर की गहराई तक, क्रोड के ऊपर तक विस्तृत है। मैंटल पृथ्वी के आयतन का 84 प्रतिशत एवं इसकी संहति का 68 प्रतिशत अधिकृत करता है।

غلاف: قشر زمین کے ٹھیک نیچے والی سطح جو قلب سے 29,000 کلومیٹر کی گہرائی تک پھیلی ہوئی ہے۔ یہ گرم کثیف ٹھوس چٹانوں کا منطقہ ہے۔ یہ غلاف زمین کی جسامت کا 84 فی صد اور اس کے حجم کا 68 فی صد حصہ ہے۔

manufacturing: Production of fabricated goods in large quantities after processing raw materials, which are more valuable e.g. paper and steel. It also includes making and assembly of parts and components such as automobiles and engineering industries.

विनिर्माण : कच्चे माल को संसाधित करके परिष्कृत माल में परिवर्तन, जिससे उत्पाद के मूल्य में अधिवृद्धि होती है। उदाहरण के लिए कागज, फ़र्नीचर इत्यादि के लिए काष्ठ का प्रक्रमण। इसके अंतर्गत स्वचालित वाहन एवं अभियांत्रिकी उद्योगों के पुरज़ों एवं घटकों का निर्माण एवं संकलन भी आता है।

مصنوعات سازی: خام مال کو مختلف مراحل سے گزار کر بڑی مقدار میں زیادہ قیمتی اشیا کی تیاری۔ مثلاً کاغذ اور اسپات۔ اس میں کل پرزوں کی تیاری اور ان کو جوڑنا بھی شامل ہے۔ مثلاً موٹر گاڑیاں اور انجینئرنگ کی صنعتیں۔

map: A cartographic representation of an area of the Earth's surface, small or large, drawn to a scale to show selected features and/or phenomena. Small scale maps show a large area with less details. Large scale maps show a small area in greater detail. Thematic maps are prepared to show a selected theme on the basis of function e.g. population density, relief, political map.

मानचित्र : भूपृष्ठ के एक क्षेत्र का मानचित्रीय निरूपण, लघु अथवा बृहत् जो चयनित लक्षणों एवं अथवा परिघटनाओं को दर्शाने के लिए मापक पर बनाया जाता है। लघु मापक मानचित्र बृहत् क्षेत्र को कम विवरण के साथ दर्शाते हैं। बृहत् मापक मानचित्र लघु क्षेत्र को अधिक विवरण के साथ दर्शाते हैं। थिमैटिक मानचित्र क्रिया के आधार पर चयनित विषय को दर्शाने के लिए बनाए जाते हैं उदाहरण के लिए जनसंख्या घनत्व, उच्चावच, राजनैतिक मानचित्र।

نقشہ: منتخب اشکال یا مظاہر کو دکھانے کے لیے کسی پیمانے کے مطابق سطح زمین کے چھوٹے یا بڑے علاقے کی عکاسی۔ چھوٹے پیمانے کے نقشے بڑے علاقے کو کم تفصیل سے دکھاتے ہیں۔ بڑے پیمانے کے نقشے چھوٹے علاقے کو زیادہ تفصیل سے دکھاتے ہیں۔ کسی منتخب موضوع کو دکھانے کے لیے موضوعاتی نقشوں کو عملی خصوصیات کی بنیاد پر تیار کیا جاتا ہے۔ مثلاً آبادی کی کثافت، زمینی خدوخال، سیاسی نقشہ۔

Map

map projection: A method of transferring the network of parallels and meridians, i.e. the Earth's grid, from the spherical surface (three dimensional) of the Earth to a plane surface (two dimensional).

Since the Earth is a sphere, it is impossible to have its true representation in terms of its area, shape, direction and distance in one map, which is drawn on a flat surface. Hence a map projection is selected to serve the main purpose of the map.

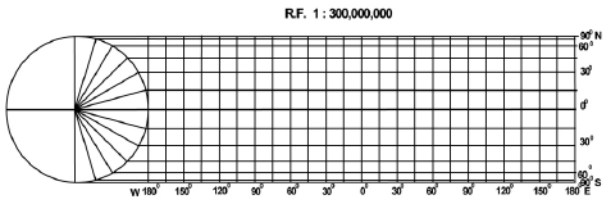

Map Projection (Cylindrical Equal Area)

मानचित्र प्रक्षेप : समांतरों एवं याम्योत्तरों (अक्षांश एवं देशांतर) के जाल, अर्थात् पृथ्वी के ग्रिड को अनुचित्रित करने की विधि, जिसमें पृथ्वी के गोलीय पृष्ठ (त्रिआयामी) को समतल पृष्ठ (द्विआयाम) पर चित्रित किया जाता है। चूँकि पृथ्वी गोल है, अत: इसका ठीक चित्रण इसके क्षेत्र, आकार, दिशा एवं दूरी के संदर्भ में एक मानचित्र पर दर्शाना असंभव है, जो समतल सतह पर बनाया जाता है। अत: मानचित्र प्रक्षेप का चयन मानचित्र के मुख्य उद्देश्य को पूरा करने के लिए किया जाता है।

اظلال نقشہ: متوازی خطوط اور نصف النہاری خطوط کے جال کو منتقل کرنے کا طریقہ۔ یعنی زمین کی کروی (سہ ابعادی) سطح سے ہموار (دو ابعادی) سطح تک کا زمینی جال۔

چوں کہ زمین ایک کرّہ ہے، اس کا رقبہ، اس کی شکل، سمت اور دوری کی صحیح نمائندگی ایک ہموار سطح پر کھینچے گئے نقشے میں ناممکن ہے۔ اس لیے نقشے کے اہم مقصد کو ظاہر کرنے کے لیے اظلالِ نقشہ کا انتخاب کیا جاتا ہے۔

map scale: The ratio of the distance between two points on a map and their corresponding distance on the ground. The larger the ratio the smaller the map scale.

मानचित्र पैमाना : मानचित्र पर दो बिंदुओं एवं धरातल पर सदृश्य बिंदुओं के बीच की दूरी का अनुपात। जितना अधिक अनुपात उतना लघु मानचित्र मापक।

پیمانۂ نقشہ: کسی نقشے پر دو نقطوں کے درمیانی فاصلے اور زمین پر ان کے مطابقتی فاصلے کا درمیانی تناسب۔ یہ تناسب جتنا زیادہ ہوگا نقشے کا پیمانہ اتنا ہی چھوٹا ہوگا۔

marine based industries: Industries, which use products from the sea and oceans as raw materials.

समुद्र आधारित उद्योग : उद्योग जो समुद्र एवं महासागरों के उत्पादों का प्रयोग कच्चे माल के रूप में करते हैं।

سمندر اساس صنعتیں: وہ صنعتیں جو سمندروں اور بحر اعظموں سے حاصل ہونے والی اشیا کا استعمال خام مال کے طور پر کرتی ہیں۔

market: A place where goods and services are sold and purchased.

बाज़ार : वह स्थान जहाँ माल एवं सुविधाओं का क्रय एवं विक्रय होता है।

بازار: وہ جگہ جہاں پر اشیا اور خدمات کی خرید و فروخت کی جاتی ہے۔

massif: A French term to describe a large mountainous area or an upland, often of greater rigidity than surrounding rocks e.g. Central massif of France.

गिरिपिंड : अंग्रेज़ी में इसे मेसिफ कहते हैं जो एक फ्रेंच शब्द है तथा बृहत् पर्वतीय क्षेत्र अथवा उच्च भूमि को वर्णित करने के लिए प्रयुक्त होता है, जिसमें प्राय: आस-पास की शैलों से अधिक कठोरता होती है। उदाहरण के लिए फ्रांस का सेंट्रल मेसिफ।

میسف: کسی بڑے پہاڑی علاقے یا بلند زمین کو ظاہر کرنے کے لیے ایک فرانسیسی اصطلاح۔ یہ اکثر آس پاس کی چٹانوں سے زیادہ سخت ہوتا ہے۔ مثلاً فرانس کا سینٹرل میسف۔

mass production: The large-scale manufacturing of a standardised product at a fast rate. Thus per unit cost is low.

विपुल उत्पादन : बड़े पैमाने पर मानकीकृत उत्पाद का तीव्र दर से उत्पादन। अत: प्रति इकाई लागत कम होती है।

کثیر پیداوار: تیز رفتاری سے کسی معیار بند چیز کی بڑے پیمانے پر تیاری۔ اس طرح فی اکائی لاگت کم آتی ہے۔

mean (arithmetic mean): The total value of a set of items divided by the number of items.

माध्य: मदों के समूह के योग का मदों की कुल संख्या से विभाजन।

اوسط (حسابی اوسط): مدوں کے اس مجموعے کی کل قدر جو مدوں کی تعداد سے تقسیم کی گئی ہو۔

meanders: Winding sections or loops of a river that swing from side to side as it flows over a level tract normally in its lower course.

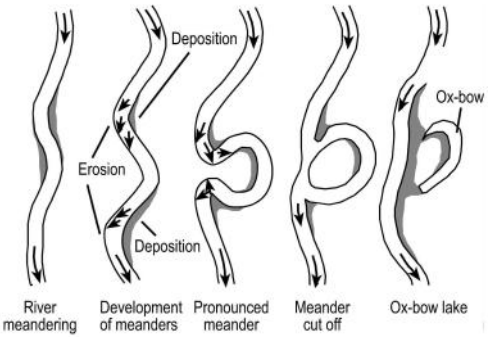

Meanders

विसर्प : नदी का घुमावदार कटाव अथवा 'लूप' जो एक ओर से दूसरी ओर डोलते (मोड़ बनाते) हैं जब नदी सामान्यतया अपने निम्न पथ पर समतल भूभाग पर बहती है।

پیچاک: ندی کا موڑ دار حصہ یا لوپ جس میں ندی کی نچلی رہ گزر میں ہموار سطح پر بہتا ہوا پانی ایک کنارے سے دوسرے کنارے تک لہراتا رہتا ہے۔

mean deviation: A measure of the dispersion of a set of data indicating the average extent to which individual values deviate from the arithmetic mean. It is calculated by summing the absolute deviations of all values of the original data from the arithmetic mean and dividing it by the number of values.

माध्य विचलन : आंकड़ों के समूह के परिक्षेपण का एक माप जो यह औसत दर्शाता है कि एकाकी मान समांतर माध्य से कितना विचलित है। यह योगात्मक माध्य से मूल आंकड़ों के सभी मूल्यों के निरपेक्ष विचलनों के जोड़ को मूल्यों की कुल संख्या से विभाजित करके परिकलित किया जाता है।

اوسط انحراف: یہ کسی مجموعۂ معلومات میں انتشار کی پیمائش ہے جو حسابی اوسط سے انفرادی قدروں کے انحراف کی اوسط حد کو ظاہر کرتی ہے۔ حسابی اوسط سے اصل اعداد و شمار کی تمام قدروں کے مطلق انحراف کو جوڑ کر اور قدروں کی تعداد سے تقسیم کر کے اس کا حساب لگایا جاتا ہے۔

mechanical weathering: The disintegration of rocks at the Earth's surface/sub-surface due to change in pressure. Heating and cooling, plant roots and water/salt crystals in the cracks and fissures of rocks may shatter rocks through peeling off or widening cracks.

यांत्रिक अपक्षय : दाब में परिवर्तन, तापन एवं शीतलन, पौधों की जड़ों, शैलों की दरारों एवं विदर में जल/नमक क्रिस्टल के कारण भूपृष्ठीय/ अध:स्थली शैलों का विघटन।

میکانیکی فرسودگی: دباؤ میں تبدیلی کی وجہ سے سطحِ زمین/ ذیلی سطحِ زمین پر چٹانوں کا بکھراؤ۔ گرم اور ٹھنڈا ہونے کے عمل، پودوں کی جڑیں اور چٹانوں کی دراڑوں اور شگافوں میں پانی یا نمک کی بلوریں چٹانوں کی پرت اتار کر یا شگافوں کو بڑا کر کے چٹانوں کو بکھرا سکتی ہیں۔

median: A simple measure of central tendency, which is the middle value in a data set when the values are arranged in an ascending or descending order. As such equal number of values occur above or below it.

माध्यिका : केंद्रीय प्रवृत्ति का एक सामान्य माप जो आँकड़ों के समूह का मध्य मूल्य होता है जब सभी मूल्यों को आरोही अथवा अवरोही क्रम में लगाया जाता है। समान मूल्य वाली संख्या ऊपर अथवा नीचे आती है।

میانیہ: مرکزی رجحان کی ایک آسان پیمائش جو قدروں کو صعودی یا نزولی طور پر مرتب کیے گئے اعداد و شمار کے مجموعے کی درمیانی قدر ہوتی ہے۔ اس طرح میانیہ کے اوپر اور نیچے کی قدروں کی تعداد مساوی ہوتی ہے۔

meridian of longitude: An imaginary line of longitude joining the North and South Poles. Meridians are semi-circles of equal length and cut the Equator and all parallels of latitude at right angles. Distance between meridian decreases steadily from the Equator to the Poles where they converge into a point.

देशांतर याम्योत्तर: एक काल्पनिक देशांतर रेखा जो उत्तरी एवं दक्षिणी ध्रुवों को जोड़ती है। याम्योत्तर समान लंबाई के अर्धवृत्त होते हैं जो विषुवतीय वृत्त एवं सभी देशांतरों को समकोण पर काटते हैं। याम्योत्तर के बीच की दूरी विषुवत वृत्त से ध्रुवों की ओर घटती जाती है जहाँ जाकर वे बिंदु बन जाती है।

نصف النہاری خطوط طول البلد: شمالی اور جنوبی قطبین کو ملانے والا طول البلد کا فرضی خط۔ نصف النہاری خطوط مساوی لمبائی کے نیم دائرے ہیں اور خطِ استوا اور عرض البلد کے تمام مساوی خطوط پر زاویہ قائمہ بناتے ہیں۔ خطِ استوا سے قطبین کی طرف نصف النہار کی دوری بہ تدریج گھٹتی جاتی ہے اور وہ قطبین پر ایک نقطے پر مل جاتے ہیں۔

mesopause: A level in the ionosphere between the mesosphere and thermosphere above which the temperature rises with increase in altitude.

मध्य सीमा : यह मध्यमंडल एवं बाह्य मंडल के मध्य की संक्रमण परत है। जिसमें ऊँचाई के साथ तापमान बढ़ता है।

میانہ توقف: یہ کرۂ آیونی میں کرۂ میانہ اور کرۂ حرارت کے درمیان ایک سطح ہے جس کے اوپر بلندی میں اضافے کے ساتھ درجۂ حرارت بڑھتا رہتا ہے۔

mesosphere: The third layer of the atmosphere from the Earth's surface extending approximately between 50 km and 80 km. It lies above the stratosphere and overlaps part of the ionosphere. In this layer temperature falls with increase in altitude (See also atmosphere).

मध्य मंडल : पृथ्वी की सतह से वायुमंडल की तीसरी परत जो 50 से 80 कि.मी. के बीच विस्तृत है। यह समतापमंडल के ऊपर स्थित है एवं आयनमंडल के कुछ भाग को ढक लेती है। इस परत में ऊँचाई के साथ तापमान गिरता है (देखें वायुमंडल)।

کرۂ میانہ: سطحِ زمین سے کرۂ باد کا تیسرا طبق جو سطحِ زمین سے تقریباً 50 سے 80 کلومیٹر تک پھیلا ہوا ہے۔ یہ کرۂ قائمہ کے اوپر ہے اور کرۂ آیونی کے کچھ حصے کو ڈھانکے ہوئے ہے۔ اس طبق میں بلندی میں اضافے کے ساتھ درجۂ حرارت گھٹتا رہتا ہے۔ (مزید دیکھیں، کرۂ ہوا)

metallic minerals: Minerals containing metal in raw form. Iron ore, bauxite are some examples.

धात्विक खनिज : खनिज जिनमें धातुएँ कच्चे रूप में होती हैं। जैसे लोह अयस्क, बॉक्साइट, मैंगनीज़।

دھاتی معدنیات: ایسی معدنیات جن میں خام شکل میں دھات پائی جاتی ہے۔ کچا لوہا اور باکسائٹ اس کی کچھ مثالیں ہیں۔

metallurgical coal: A high-grade bituminous coal, which has high carbon content for smelting iron in blast furnaces.

धातुकर्मीय कोयला : एक बढ़िया प्रकार का बिटुमेनी कोयला जो अधिक ऊष्मा देता है एवं झोंका भट्टियों में लोह प्रगलन के काम आता है।

فلزیاتی کوئلہ: اعلیٰ درجے کا بٹومینس کوئلہ جس میں کاربن کی مقدار زیادہ ہوتی ہے اور جو دھماکہ بھٹی میں لوہے کو گلانے کی صلاحیت رکھتا ہے۔

metals: Metals are hard substances that conduct heat and electricity and have a characteristic luster or shine.

धातु : यह वह कठोर पदार्थ है जो ऊष्मा एवं विद्युत का संचालन करते हैं एवं इनकी विशेषता कांति अथवा चमक होती है।

دھات: دھات سخت مادے ہوتے ہیں جو حرارت اور بجلی کے موصل ہیں اور چمک ان کی خاصیت ہے۔

metamorphic rocks: One of three main types of rocks found on the Earth. Due to intense heat and pressure, pre-existing igneous and sedimentary rocks are completely altered and transformed in composition, structure and texture e.g. Limestone (sedimentary rock) is metamorphosed into marble and granite (igneous) into gneiss.

कायांतरित शैल : पृथ्वी पर पाई जाने वाली तीन मुख्य प्रकार की शैलों में से एक। अत्यधिक ऊष्मा एवं दाब के कारण पहले से विद्यमान आग्नेय एवं अवसादी शैलें पूर्णतया संघटन, संरचना एवं प्रकृति में बदल जाती हैं। उदाहरण के लिए चूना पत्थर (अवसादी शैल) संगमरमर में एवं ग्रेनाइट (आग्नेय शैल) नाइस में कायांतरित हो जाता है।

متغیرہ چٹانیں: زمین پر پائی جانے والی تین اہم اقسام کی چٹانوں میں سے ایک قسم۔ یہ چٹان شدید حرارت اور دباؤ کی وجہ سے پہلے سے موجود آتش فشانی اور رسوبی چٹانوں کے اجزائے ترکیبی، ساخت اور تاروپود میں مکمل طور پر تقلیب ہوجاتی ہے۔ جیسے چونا پتھر (رسوبی چٹان) سنگ مرمر میں بدل جاتا ہے اور گرینائٹ (آتش فشانی چٹان) نیس میں بدل جاتا ہے۔

metamorphism: The process of complete alteration and transformation in composition, structure and texture of pre-existing igneous and sedimentary rocks.

कायांतरण : पहले से विद्यमान आग्नेय एवं अवसादी शैलों के संघटन, संरचना एवं प्रकृति में पूर्णतया बदल जाने की प्रक्रिया।

عمل تغیر: پہلے سے موجود آتش فشانی اور رسوبی چٹانوں کے اجزائے ترکیبی، ساخت اور تاروپود میں مکمل تبدیلی وتقلیب کا عمل۔

meteoroids: Very small pieces of rocks and metals revolving round the Sun. These are of extraterrestrial origin.

उल्काभ : अत्यंत लघु शैलों एवं धातुओं के टुकड़े जो सूर्य के चारों ओर चक्कर लगाते हैं। यह पार्थिवतर उत्पत्ति के होते हैं।

شہابیے: سورج کے گرد گردش کرنے والی چٹانوں اور دھات کے بہت چھوٹے ٹکڑے۔ ان کی ابتدا غیر ارضی ہے۔

metropolis: A large urban centre, which predominates as the main centre of activities: administrative, commercial, industrial, etc. It generally serves a large hinterland and has cultural and social diversity e.g. New Delhi, New York.

महानगर : एक बृहत् नगर केंद्र, जो क्रियाओं जैसे प्रशासनिक, व्यावसायिक, औद्योगिक इत्यादि के मुख्य केंद्र के रूप में प्रभुत्व रखता है। यह सामान्यत: एक बड़े पृष्ठ प्रदेश को सेवाएँ प्रदान करता है तथा इसमें सांस्कृतिक एवं सामाजिक विविधता होती है। उदाहरण के लिए नयी दिल्ली, न्यूयार्क।

شہرِ عظیم: ایک بڑا شہری مرکز جہاں انتظامی، تجارتی، صنعتی وغیرہ سرگرمیوں کا غلبہ ہو۔ یہ عام طور پر ثقافتی وسماجی تنوع والے ایک بڑے داخلی علاقے کو خدمات فراہم کرتا ہے۔ مثلاً نئی دہلی اور نیویارک۔

mica: A group of silicate minerals that are similar in chemical and physical composition. They flake easily into thin sheets. It appears as shiny flakes in many igneous and metamorphic rocks. They are extensively used as insulators. The most common type of mica are biotites (dark in colour) and muscovite (light colour)

अभ्रक : सिलिकेट खनिजों का एक समूह जिसकी रासायनिक एवं भौतिक सरंचना समान है। यह आसानी से पतली परतों में पपड़ी बन जाते हैं। यह अनेक आग्नेय एवं कायांतरित शैलों में चमकीली पपड़ी की भांति दिखाई देते हैं। विद्युतरोधी के रूप में इनका व्यापक प्रयोग होता है। सबसे सामान्य प्रकार के अभ्रक, काला अभ्रक (रंग में गहरे)एवं श्वेत अभ्रक (रंग में हल्के) हैं।

ابرق: سلیکیٹ معدنیات کا ایک مجموعہ جن کی کیمیاوی اور طبیعی ساخت ایک جیسی ہوتی ہے۔ یہ آسانی سے پتلی پرتوں میں اکھڑ جاتا ہے۔ یہ بہت سی آتش فشانی اور متغیرہ چٹانوں میں چمکتی قاشوں کی طرح نظر آتا ہے۔ اس کا استعمال انسولیٹر کی حیثیت سے بہ کثرت کیا جاتا ہے۔ بھورے رنگ کی بایوٹائٹ اور ہلکے رنگ کی مسکووائٹ ابرق کی عام ترین قسمیں ہیں۔

migrant: A person who changes one's place of residence and moves from one administrative unit to another administrative unit within the country or outside the country.

प्रवासी : एक व्यक्ति, जो स्वयं का आवास बदल कर एक प्रशासनिक इकाई से दूसरी प्रशासनिक इकाई में, देश के अंदर अथवा बाहर अन्य स्थान पर जाता है।

مہاجر: وہ شخص جو اپنی جائے رہائش کو ملک کی ایک انتظامی اکائی سے دوسری انتظامی اکائی میں بدل لیتا ہے یا ملک سے باہر چلا جاتا ہے۔

migration: Movement of people from one place of residence to another either within or outside a country. It could be due to various reasons such as employment, marriage, war, etc.

प्रवास : देश के अंदर अथवा बाहर एक निवास स्थान से दूसरे तक लोगों की गतिशीलता। यह अनेक कारणों से हो सकती है, जैसे- रोज़गार, विवाह, युद्ध इत्यादि।

ہجرت: ایک انتظامی اکائی سے دوسری اکائی میں جائے رہائش کو بدلنے کا عمل ہے خواہ وہ ملک کے اندر ہو یا باہر۔ اس کی مختلف وجوہات ہوسکتی ہیں۔ جیسے ملازمت، شادی، جنگ وغیرہ۔

migration stream: A large group of migrants moving from a common place of origin to a common destination over a period of time.

प्रवास समूह : एक समय में प्रवासियों के विशाल समूह का एक ही मूल स्थान से एक ही गंतव्य तक जाना।

ہجرتی بہاؤ: ایک خاص وقت میں لوگوں کی ایک بڑی جماعت کا مہاجرین کی شکل میں کسی عام جگہ سے خاص منزل کی طرف جانا۔

million plus city: A large city with more than a million (10 lakh) population e.g. Hyderabad, Bengaluru, etc.

दस लाखी नगर: एक बृहत नगर जहाँ जनसंख्या एक मिलियन

(दस लाख) से अधिक है। उदाहरण के लिए हैदराबाद, बेंगलुरु इत्यादि।

ملین پلس سٹی: وہ شہر جن کی آبادی دس لاکھ سے زیادہ ہوتی ہے۔ مثلاً حیدرآباد، بنگلور وغیرہ۔

mine: An excavation made in the Earth's crust for extracting minerals and fossil fuels such as iron-ore, precious stone, coal, petroleum, etc. A mine can be either shaft e.g. Jharia coal mine or open pit.

खान : भू-पर्पटी पर किया गया उत्खनन, जो खनिजों एवं जीवाश्मी ईंधन जैसे लोह अयस्क, कीमती पत्थर, कोयला, पेट्रोलियम इत्यादि को निकालने के लिए किया जाता है। खान भूमिगत, उदाहरण के लिए झरिया कोयले की खान अथवा विवृत हो सकती है।

کان: زمین سے معدنیات، رکازی ایندھن جیسے خام لوہا، قیمتی پتھر، کوئلہ اور پٹرول وغیرہ نکالنے کے لیے کھدائی کرنا۔ کان زینہ دار بھی ہوسکتی ہے۔ جیسے جھریا کوئلے کی کان اور کھلے گڈھے کی شکل میں بھی۔

mineral: Chemical element or compound occurring naturally. They are formed by inorganic processes with definite chemical composition and arrangement of its atoms. Rocks are formed of minerals. Quartz and feldspar are the most common rock-forming minerals. Minerals may occur in pure form as individual crystals or may be mixed with other minerals in rocks.

खनिज : रासायनिक तत्व अथवा यौगिक जो प्राकृतिक रूप से मिलते हैं। यह निश्चित रासायनिक संघटन एवं परमाणुओं के क्रम के साथ अजैविक प्रक्रियाओं से बनते हैं। शैलें खनिजों से बनती हैं। क्वार्टज एवं फेल्सपार सबसे सामान्य शैल निर्माणकारी खनिज हैं। खनिज विशुद्ध रूप में एकल क्रिस्टल की तरह अथवा शैल में अन्य खनिजों के साथ सम्मिश्रित भी हो सकते हैं।

معدنیات: قدرتی حالت میں پائے جانے والے کیمیاوی عنصر یا مرکب۔ یہ مخصوص کیمائی اجزائے ترکیبی اور اس کی جوہری ترتیب کے غیر نامیاتی عمل سے بنتے ہیں۔ چٹانیں معدنیات سے بنتی ہیں۔ عقیق اور فیلس پارز زیادہ تر عام چٹان بنانے والے معدنیات ہیں۔ معدنیات انفرادی طور پر خالص بلوری شکل میں ہو سکتے ہیں یا چٹانوں میں دوسرے معدنیات کی آمیزش ہوسکتی ہے۔

mineral based industries: Industries, which use mineral ores as their raw materials. The products of these industries feed other industries.

खनिज आधारित उद्योग : उद्योग जो खनिज अयस्कों का उपयोग कच्चे माल के रूप में करते हैं। इन उद्योगों के उत्पाद अन्य उद्योगों का भरण करते हैं।

معدنیات اساس صنعتیں: وہ صنعتیں جو پیداوار کے لیے کچے معدنیات کا استعمال خام مال کی حیثیت سے کرتی ہیں۔ ان صنعتوں کی مصنوعات کا استعمال دیگر صنعتوں میں کیا جاتا ہے۔

mineral fuel: Non-metallic substances which are used as fuel e.g. coal, petroleum, etc.

खनिज ईंधन : अधात्विक पदार्थ जिनका उपयोग ईंधन के रूप में होता है। जैसे- कोयला, पेट्रोलियम इत्यादि।

معدنی ایندھن: غیر دھاتی معدنیات جو ایندھن کے طور پر استعمال کی جاتی ہیں۔ مثلاً کوئلہ اور پٹرولیم وغیرہ۔

mineral oil: A mixture of hydrocarbons in gaseous or liquid form found in the Earth. It is commonly known as petroleum.

खनिज तेल : गैसीय अथवा तरल अवस्था में पृथ्वी में पाया जाने वाला हाइड्रोकार्बन का सम्मिश्रण। इसे सामान्यतया पेट्रोलियम कहते हैं।

معدنی تیل: زمین میں گیس یا سیال کی حالت میں پائے جانے والے ہائڈروکاربن کا آمیزہ۔ اسے عام طور پر پٹرولیم کہا جاتا ہے۔

mineral ore: A naturally occurring rocky material containing some minerals in sufficiently large quantity i.e. economically viable for extraction.

खनिज अयस्क : एक प्राकृतिक रूप में पाया जाने वाला शैलीय पदार्थ जिसमें कुछ खनिजों की पर्याप्त बृहत् मात्रा होती है। जो निष्कर्षण के लिए आर्थिक रूप से व्यवहार्य होती है।

خام معدنیات: قدرتی حالت میں پایا جانے والا چٹانی مادہ جس میں بعض معدنیات کثیر مقدار میں پائی جاتی ہیں یعنی اقتصادی طور پر جن کی بہ کفایت کھدائی ممکن ہوتی ہے۔

mining: An economic activity related to extraction of commercially valuable minerals from the Earth's crust.

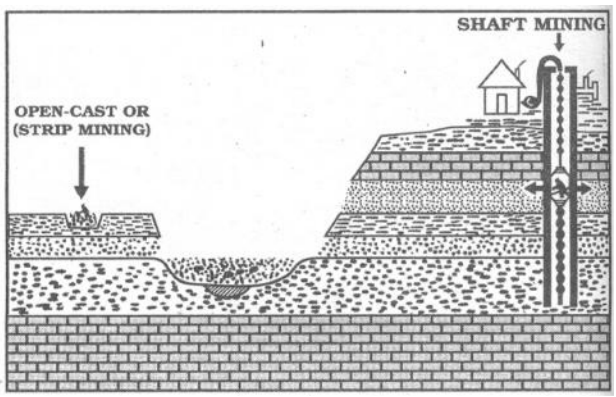

Mining

खनन : एक आर्थिक क्रिया जो भूपर्पटी से वाणिज्यिक रूप से मूल्यवान खनिजों के निष्कर्षण से संबंधित है।

کان کنی: قشرِ زمین سے تجارتی اعتبار سے قیمتی معدنیات کے حصول سے متعلق معاشی سرگرمی۔

mixed farming: A type of farming in which the land is used for growing food and fodder crops and rearing livestock.

मिश्रित कृषि : एक प्रकार की कृषि जिसमें भूमि का उपयोग भोजन एवं चारा फसलों को उगाने तथा पशुधन के पालन-पोषण के लिए किया जाता है।

مخلوط کاشت کاری: ایک قسم کی کاشت کاری جس میں زمین کا استعمال غذائی فصلوں اور چارہ اگانے کے لیے کیا جاتا ہے اور جانوروں کو پالا جاتا ہے۔

mode: It is a measure of central tendency in a distribution. A statistical term for the value which occurs maximum number of times in a set of data.

बहुलक : यह वितरण में केंद्रीय प्रवृति का माप है। यह मान के लिए सांख्यिकी शब्द है। जो आंकडों के समूह में अधिकतम संख्या में आता है।

کثرت الوقوع: یہ کسی تقسیم میں مرکزی رجحان کی ایک پیمائش ہے۔ یہ اُس قدر کو ظاہر کرنے کے لیے شماریاتی اصطلاح ہے جس کی تعداد اعداد و شمار کے مجموعے میں سب سے زیادہ ہوتی ہے۔

mono-culture: Cultivation of a single crop e.g. rubber, tea, coffee, etc.

एकल कृषि : एक ही फसल की कृषि। उदाहरण के लिए रबड़, चाय, कॉफी इत्यादि।

یک فصلی زراعت: ایک فصل کی کاشت کاری جیسے ربڑ، چائے، کافی وغیرہ۔

monsoon: It is a complete seasonal reversal of winds over a large area. It is a generic term used to denote the climatic conditions during the raining season which prevail over South and South-East Asia. The term is derived from an Arabic word mausim meaning seasons.

मानसून : एक बृहत् क्षेत्र में पवनों का पूर्णतया मौसमी उत्क्रमण। यह एक जातिगत शब्द है। जिसका प्रयोग वर्षा ऋतु में जलवायु दशाओं को निर्दिष्ट करने के लिए किया जाता है जो दक्षिण एवं दक्षिण पूर्वी एशिया में व्यापक होती हैं। यह शब्द अरबी शब्द मौसिम से लिया गया है जिसका अर्थ है ऋतुएँ।

مانسون: ایک بڑے علاقے پر موسمی ہواؤں کا مکمل طور پر پلٹ جانا۔ بنیادی طور پر یہ اصطلاح موسمِ برسات کے دوران جنوب اور جنوب مشرقی ایشیا کی آب و ہوائی حالات کے لیے رائج ہے۔ 'مانسون' عربی لفظ 'موسم' سے ماخوذ ہے جس کے معنی ہیں موسم۔

monsoon forest (tropical deciduous forest): Forests of monsoonal climate where rainfall is between 70 to 100 cm, which are of deciduous character as they shed their leaves during dry season. Many hardwood trees such as teak are found there.

मानसून वन (उष्णकटिबंधीय पतझड़ वन): मानसूनी जलवायु के वन जहाँ वर्षा 70 से 100 से.मी. के बीच होती है। यह पर्णपाती विशेषता वाले होते हैं क्योंकि इनके पत्ते शुष्क ऋतु में झड़ जाते है। कई कड़े काष्ठ वाले वृक्ष, जैसे- टीक, शीशम, साल आदि यहाँ पाए जाते हैं।

مانسونی جنگلات (خاری پت جھڑ کے جنگلات): مانسونی آب و ہوا کے وہ جنگلات جہاں 70 سے 100 سینٹی میٹر بارش ہوتی ہے۔ ان میں پت جھڑ کی خصوصیت ہوتی ہے کیوں کہ یہ جنگلات خشک موسم میں اپنے پتّے گرا دیتے ہیں۔ یہاں سخت لکڑیوں کی بہت ساری اقسام، جیسے ساگوان پائی جاتی ہیں۔

monsoon onset: Sudden arrival of monsoon with strong winds and heavy rainfall lasting for many days after a long dry summer. The onset date varies in different parts of India. It is also called the 'monsoon burst'.

मानसून आगमन : तीव्र पवनों एवं भारी वर्षा के साथ मानसून का अचानक आगमन जो लंबे शुष्क ग्रीष्म ऋतु के बाद कई दिनों तक रहता है। भारत के विभिन्न भागों में इसके आने की तिथि भिन्न-भिन्न होती है। इसे मानसून आगमन (burst) भी कहते हैं।

آمدِ مانسون : لمبے خشک موسمِ گرما کے بعد تیز و تند ہواؤں اور بھاری بارش کے ساتھ مانسون کا اچانک آنا جو کئی دنوں تک رہتا ہے۔ مانسون کی آمد کی تاریخ ہندوستان کے مختلف حصوں میں الگ الگ ہوتی ہے۔ اسے 'مانسون کا پھٹنا' (Monsoon Burst) بھی کہتے ہیں۔

moraines: The heterogeneous materials such as boulders, pebbles and clay transported and deposited by the glaciers at the sides, bottom and terminus.

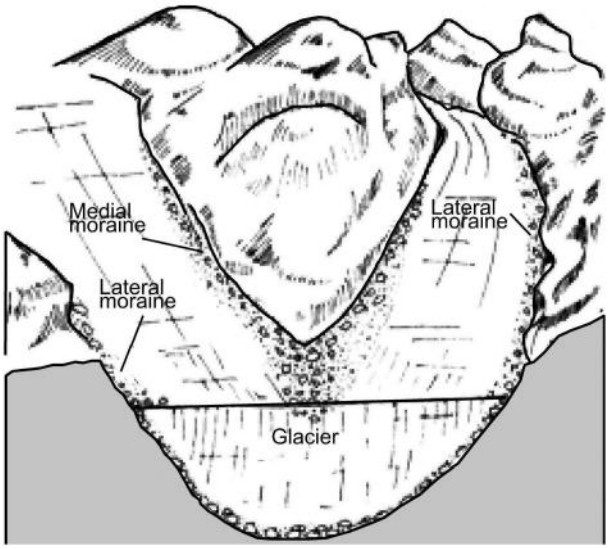

Moraines

हिमोढ : विविध (विषमांगी) पदार्थ जैसे गोलाश्म, गुटिका एवं चिकनी मिट्टी जो हिमनद द्वारा परिवाहित होते हैं एवं पार्श्व,

तल तथा अंतस्थ पर निक्षेपित किए जाते हैं।

मورین: گلیشئر یا برفیلی چادر کے ذریعے کناروں، تلی اور آخری سرے پر پتھر، کنکر اور چکنی مٹی جیسے مختلف نوعیت کے مادوں کا لایا جانا اور جمع ہونا۔

motel: A kind of hotel especially on highways/expressways, which provides certain facilities to travelers for stay such as bedroom, kitchen and parking space.

मोटल : एक प्रकार का किराए का आवास, विशेषतया महामार्गों, द्रुतमार्गों के साथ जो यात्रियों को रुकने के लिए विशेष सुविधाएँ जैसे शयनकक्ष, पाकशाला (रसोईघर) तथा गाड़ी-स्थान इत्यादि प्रदान करता है।

موٹل: شاہ راہوں یا تیز گزرگاہوں پر بنے ہوٹل جو مسافروں کو ٹھہرنے کے لیے مخصوص سہولتیں جیسے خواب گاہ، باورچی خانہ اور گاڑی کھڑی کرنے کے لیے جگہ فراہم کرتے ہیں۔

mountain: A landmass on the Earth's surface that rises abruptly to a great height (600 meters or above) in comparison to its surrounding landscape and has a broad base, steep slopes and a narrow summit. Other highlands with a lower height and rounded top are considered hills.

पर्वत : भूपृष्ठ पर एक भूआकृति जो आसपास के भूदृश्य से अधिक ऊँचाई (600 मीटर अथवा अधिक) तक आकस्मिक उठ जाती है एवं जिसका आधार चौड़ा, ढाल तीव्र तथा शिखर संकीर्ण होता है। कम ऊँचाई एवं गोलाकार शिखर वाली अन्य उच्चभूमि को पहाड़ी माना जाता है।

پہاڑ: سطحِ زمین پر قائم ایک زمینی جسامت جو مقابلتاً اپنے آس پاس کے زمینی مناظر سے اچانک کافی بلند (600 میٹر یا اس سے زیادہ) نظر آتا ہے۔ اس کی بنیاد چوڑی، ڈھلان تیز اور چوٹی نوکیلی ہوتی ہے۔ کم بلندی کی گول سرے والی دیگر زمین کو پہاڑی کہا جاتا ہے۔

mouth (river): The place where a river flows into another body of water like a lake or a sea.

मुख (नदी): वह स्थान जहाँ नदी किसी अन्य जलराशि, जैसे झील अथवा समुद्र से मिल जाती है।

مہانہ: وہ جگہ جہاں ندی، دوسری آبی جسامت جیسے جھیل یا سمندر سے ملتی ہے۔

mulching: Covering the bare ground between plants with a layer of organic matter like straw, grass, fodder, crops, etc. which helps in retaining soil moisture increasing fertility, checking soil erosion, etc.

मल्च बनाना : अनावृत भूमि का जैविक पदार्थों, जैसे पुआल, घास एवं चारा फसल इत्यादि की परत से आवरण करना, जो मृदा की नमी सुरक्षित रखता है, उत्पादकता बढ़ाता है एवं मृदा अपरदन को रोकता है।

ملچ سازی: مٹی کی نمی برقرار رکھنے، زرخیری بڑھانے اور مٹی کا کٹاؤ وغیرہ روکنے کے لیے پودوں کے درمیان خالی جگہ میں نامیاتی اشیا جیسے بھوسا، گھاس، پوال، ڈنٹھل وغیرہ کی پرت بچھانا۔

multiple-cropping: Growing two or three successive crops on the same plot of land in a year.

बहुशस्योत्पादन : एक वर्ष में उसी भूमि के टुकड़े पर दो अथवा तीन क्रमिक फसलें उगाना।

کثیر فصلی کاشت کاری: ایک ہی قطعۂ زمین پر سال بھر میں لگاتار دو یا تین فصلیں اگانا۔

mushroom rock: A wind eroded rock feature in deserts. Sand particles carried with the wind cannot move high. As such these particles acting as tools erode the lower parts of rocks more than the upper part. Such rocks with a narrow base and a wider top appear as mushroom.

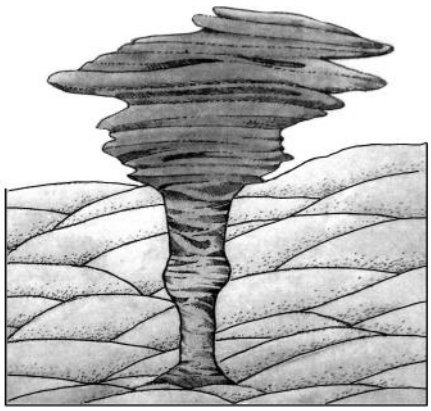

Mushroom Rock

छत्रक शैल : मरुस्थल में वायु द्वारा अपरदित शैल आकृति। वायु द्वारा वाहित बालू के कण ऊँचे नहीं उठ पाते। अतैव यह कण जो यंत्रों की भांति कार्य करते हैं, शैलों के निम्न भाग को ऊपरी भाग की अपेक्षा अधिक अपरदित कर देते हैं। इस प्रकार की शैलों के संकीर्ण आधार एवं चौड़े शिखर होते हैं जो छत्रक की भांति दिखाई देते हैं।

چھتری نما چٹان: یہ ریگستان میں ہوا کے ذریعے کٹاؤ سے بنی ایک شکل ہے۔ ہوا کے ساتھ اڑنے والے ریت کے ذرّات زیادہ اونچائی تک نہیں پہنچ پاتے۔ اس لیے یہ ذرات چٹانوں کے اوپری حصے کی بہ نسبت نچلے حصے پر کٹاؤ کے لیے آلے کا کام کرتے ہیں اور ان چٹانوں کا نچلا حصہ کٹ کر پتلا ہو جاتا ہے اور اوپری حصہ چھاتے کی طرح دکھائی دیتا ہے۔

Nn

National Highways: Wide motorable roads connecting distant parts of India, which are built and maintained by the funds provided by Central Government of India. These are denoted by numbers e.g. NH 1 from Amritsar to Delhi and NH 2 from Delhi to Kolkata.

राष्ट्रीय महामार्ग : भारत के दूरस्थ स्थानों को जोड़नें वाली चौड़ी मोटर चलाने योग्य सड़कें, जिनका निर्माण एवं रख-रखाव भारत की केंद्रीय सरकार द्वारा दी गई निधि से किया जाता है। यह अंकों द्वारा निर्दिष्ट की जाती है। उदाहरणतया NH 1 अमृतसर से दिल्ली एवं NH 2 दिल्ली से कोलकाता।

قومی شاہراہیں: ہندوستان کے دور دراز علاقوں کو ملانے والی چوڑی سڑکیں جن پر موٹر گاڑیاں چلتی ہیں۔ان کی تعمیر اور دیکھ بھال ہندوستان کی مرکزی حکومت کے ذریعے فراہم کردہ رقوم سے کی جاتی ہے۔انھیں عدد سے ظاہر کیا جاتا ہے۔جیسے امرتسر سے دہلی تک قومی شاہراہ1(NH1) اور دہلی سے کولکا تا تک قومی شاہراہ2(NH2)۔

National Park: An area of great natural beauty and interest designated to protect the flora and fauna of one or more ecosystems for the present and the future generations. It is done under some form of legislative or regulatory control.

नेशनल पार्क : एक अत्यधिक प्राकृतिक सौंदर्य एवं रुचि का क्षेत्र जो वर्तमान एवं भविष्य की पीढ़ियों के लिए एक या एक से अधिक पारितंत्रों के वनस्पति जात एवं प्राणी जात के संरक्षण हेतु निर्दिष्ट किया जाता है। यह किसी प्रकार के विधायी अथवा नियामक अधिकार के अंतर्गत किया जाता है।

قومی پارک: قدرتی خوب صورتی اور دل کشی کا ایک بڑا علاقہ جسے موجودہ اور آئندہ نسلوں کے لیے ایک یا کئی ماحولیاتی نظام کے نباتات اور حیوانات کو محفوظ رکھنے کے لیے تشکیل دیا جاتا ہے۔یہ کام کسی قانونی یا انضباطی اختیار کے تحت کیا جاتا ہے۔

natural gas: An important non- renewable energy source consisting of about 85per cent methane and 10 per cent ethane gases. These are free hydrocarbons in a gaseous state usually associated with crude mineral oil and found in the Earth's crust in a natural state.

प्राकृतिक गैस : एक महत्वपूर्ण अनवीकरण योग्य ऊर्जा स्रोत जिसमें 85 प्रतिशत मेथैन एवं 10 प्रतिशत एथेन गैसें हैं। यह गैसीय अवस्था में मुक्त हाइड्रोकार्बन है जो सामान्यतया अपरिष्कृत खनिज तेल से संबंधित है एवं भूपर्पटी पर प्राकृतिक अवस्था में मिलती है।

قدرتی گیس: توانائی کا ایک اہم نا قابلِ تجدید وسیلہ جس میں تقریباً 85 فی صد میتھین گیس اور 10 فی صد ایتھین گیس ہوتی ہے۔یہ گیس کی حالت میں آزاد ہائڈروکاربن ہیں جو عام طور پر معدنی تیل کے ساتھ ہوتے ہیں اور قشرِ زمین میں قدرتی حالت میں پائے جاتے ہیں۔

natural growth rate of population: The difference between the birth rate and the death rate of population of a country expressed in percentage. When the birth rate is higher than the death rate, it is considered positive growth.

प्राकृतिक जनसंख्या वृद्धि दर : एक देश की जनसंख्या के जन्म दर एवं मृत्यु दर का अंतर जिसे प्रतिशत में अभिव्यक्त किया जाता है। जब जन्म दर मृत्यु दर से अधिक होती है, तो धनात्मक वृद्धि मानी जाती है।

آبادی کی قدرتی شرحِ نمو: کسی ملک کی آبادی کی شرحِ پیدائش اور شرحِ اموات کے درمیان فرق جسے فی صد میں ظاہر کیا جاتا ہے۔جب شرحِ پیدائش شرحِ اموات سے زیادہ ہوتی ہے تو اسے مثبت نمو کہا جاتا ہے۔

natural hazard: A natural phenomenon or event e.g. volcanic eruption, cyclone, earthquake and flood, perceived as threat to life and property.

प्राकृतिक संकट : एक प्राकृतिक घटना अथवा परिघटना जिसे जीवन एवं संपत्ति के खतरे के रूप में अनुभव किया जाता है। उदाहरण के लिए ज्वालामुखी उद्भेदन, चक्रवात, भूकंप एवं बाढ़।

قدرتی خطرہ: ایک قدرتی مظہر یا حادثہ۔جیسے آتش فشاں کا پھٹنا، سائکلون، زلزلہ اور سیلاب، جنھیں زندگی اور املاک کے لیے خطرہ سمجھا جاتا ہے۔

natural resources: Resources that exist in a natural state and are useful to people to satisfy human needs based on the level of human knowledge and technology e.g. solar energy, wind, water, soil, minerals, plants and animals.

प्राकृतिक संसाधन : संसाधन जो प्राकृतिक अवस्था में विद्यमान होते हैं एवं लोगों के लिए लाभदायक होते हैं। मानव ज्ञान एवं प्रौद्योगिकी के स्तर पर आधारित मानव की आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए इनका उपयोग होता है। उदाहरण जैसे सौर ऊर्जा, पवन, जल, मृदा, खनिज, पौधे एवं प्राणी।

قدرتی وسائل: وہ وسائل جو قدرتی حالت میں موجود ہیں اور انسانی علم و تکنیک کی بنیاد پر انسانی ضروریات کو پورا کرنے کے لیے مفید ہیں۔جیسے شمسی توانائی، ہوا، پانی، مٹی، معدنیات، پیڑ پودے اور جانور۔

natural vegetation: A vegetation cover that has grown naturally without human interference for a long time.

प्राकृतिक वनस्पति : एक वनस्पति आवरण जो लंबी अवधि तक

मानव के हस्तक्षेप के बिना प्राकृतिक रूप से संवृद्ध हुआ है।

قدرتی نباتات: ایک نباتاتی غلاف جو عرصۂ دراز سے انسانی مداخلت کے بغیر قدرتی طور پر اُگا ہوا ہو۔

neap tide: A tide occurring every 14-15 days, which coincides with the first and third quarter of the moon. This tide has a small tidal range because the gravitational forces of the moon and the Sun are perpendicular to each other. Hence high tides are somewhat lower and low tides are higher than the average (See also tides).

लघु ज्वार-भाटा : एक ज्वार-भाटा जो प्रत्येक 14-15 दिनों में घटित होता है, जो चंद्रमा के प्रथम एवं तृतीय चतुर्थांश (क्वार्टर) के ही समय पर होता है। इस ज्वार-भाटे का लघु ज्वार परिसर होता है क्योंकि चंद्रमा एवं सूर्य की गुरुत्वाकर्षण शक्तियाँ एक-दूसरे के समकोण होती हैं। अत: उच्च ज्वार भाटे किंचित निम्न होते हैं एवं लघु ज्वार भाटे औसत से ऊँचे होते हैं (देखें ज्वार भाटा)।

مداصغر: مدوجزر جو ہر 15-14 دنوں پر ہوتا ہے اور چاند کی پہلی اور تیسری چوتھائی سے مطابقت رکھتا ہے۔ اس مدوجزر کی اونچائی کم ہوتی ہے کیوں کہ چاند اور سورج کی قوتِ کشش ایک دوسرے کے عمود (زاویہ قائمہ) پر ہوتی ہے۔ اس لیے اونچے مدوجزر اوسط سے کچھ کم بلند اور نچلے مدوجزر اوسط سے کچھ زیادہ بلند ہوتے ہیں۔ (مزید دیکھیں، مدوجزر)

net migration: Also called a positive migration balance. It occurs when the number of people arriving in a country exceeds the number of people leaving or departing.

निवल प्रवास : इसे धनात्मक प्रवास संतुलन भी कहते हैं। यह तब घटित होता है जब एक देश में आने वाले लोगों की संख्या उस देश से जाने वाले लोगों की संख्या से अधिक होती है।

حقیقی ہجرت: اسے ہجرت کا مثبت توازن بھی کہتے ہیں۔ یہ اس وقت ہوتی ہے جب کسی ملک میں آنے والوں کی تعداد اس ملک سے جانے والوں کی تعداد سے زیادہ ہو۔

nife: Materials forming the core of the Earth are nickel (Ni) and iron (Fe).

निफे : वह पदार्थ जो पृथ्वी का क्रोड बनाते हैं जैसे निकल (Ni) एवं लोहा (Fe)।

نیفے: یہ زمینی قلب کی تشکیل کرنے والے مادے نیکل (Ni) اور لوہا (Fe) ہیں۔

nimbostratus clouds: A type of dark, grey cloud occurring in sheets at low altitudes (900-3000m) . It is associated with continuous precipitation in the form of rain or snow (See also clouds).

वर्षास्तरी मेघ : एक प्रकार के गहरे धूसर मेघ जो निम्न ऊँचाईयों में (900-3000मी.) परतों में पाए जाते हैं। यह वर्षा एवं हिम के रूप में निरंतर होने वाले वर्षण से संबंधित है (देखें मेघ)।

بارانی چادری بادل: چادر کی شکل میں کم اونچائی (900 سے 3000 میٹر) پر بننے والے کالے، بھورے بادلوں کی ایک قسم۔ اس میں بارش یا برف کی شکل میں لگاتار بارندگی ہوتی ہے۔ (مزید دیکھیں، بادل)

nomadic herding: A type of farming in which herdsmen move from one place to another with their animals along defined routes for fodder and water. This type of movement takes place in response to climatic constraints and terrain. e.g. the Gaddies and the Gujjar Bakarwals of western Himalayas.

Nomadic Herders With Their Camels

चलवासी पशुचारण : एक प्रकार की कृषि जिसमें चारे एवं जल के लिए पशुचारक अपने पशुओं के साथ, एक स्थान से दूसरे स्थान पर निश्चित मार्गों में चलते हैं। इस प्रकार की गति जलवायु व्यवरोध एवं भूभाग की प्रतिक्रिया के रूप में होती है। उदाहरणतया पश्चिमी हिमालय के गद्दी, गुज्जर एवं बकरवाल।

خانہ بدوش گلہ بانی: کاشت کاری کی وہ قسم جس میں خانہ بدوش لوگ پانی اور چارے کی تلاش میں اپنے مویشیوں کے ساتھ ایک جگہ سے دوسری جگہ ایک مقررہ راہ گزر پر گھومتے رہتے ہیں۔ اس قسم کی نقل مکانی زمینی خدوخال اور آب وہوائی حالات پر منحصر ہوتی ہے۔ مثال کے طور پر مغربی ہمالیہ کے گدی اور گوجر بکروال۔

nomadism: A way of life followed by some groups of people, involving frequent movement in search of food and pastures for their animals e.g. Pardiss of central and western India.

चलवासिता : एक प्रकार का जीवन जो लोगों के कुछ समूहों द्वारा अनुगमन किया जाता है, जिसमें भोजन की खोज के लिए एवं पशुओं के चरागाहों के लिए प्राय: गतिशील रहते हैं। उदाहरण जैसे- मध्य एवं पश्चिमी भारत के पारडिस।

خانہ بدوشی: زندگی گزارنے کا ایک طریقہ جس پر لوگوں کے بعض گروہ عمل کرتے ہیں۔ اس میں غذا اور جانوروں کے لیے چراگاہوں کی تلاش میں لوگ اکثر گھومتے رہتے ہیں۔

جیسے مرکزی اور مغربی ہندوستان کے پاروِس۔

non-ferrous minerals: Minerals which do not contain iron but may contain some other metals such as gold, silver ,copper and bauxite etc.

अलोह खनिज : खनिज जिन में लोहा नहीं होता, किंतु कुछ अन्य धातुएं जैसे, सोना, चाँदी, तांबा इत्यादि हो सकते हैं।

غیر آہنی معدنیات: وہ معدنیات جن میں لوہا نہیں ہوتا لیکن کچھ دوسری دھاتیں جیسے سونا، چاندی، تانبہ اور باکسائٹ وغیرہ ہوتی ہیں۔

non-metallic minerals: Minerals which do not contain metal e.g. uranium, thorium, coal etc.

अधात्विक खनिज : खनिज जिनमें धातु नहीं होती। उदाहरण के लिए यूरेनियम, थोरियम, कोयला इत्यादि।

غیر دھاتی معدنیات: وہ معدنیات جن میں دھات نہیں ہوتی جیسے یورینیم، تھوریم، کوئلہ وغیرہ

non-renewable resources: Resources having limited stock and hence may be exhausted once used. These may take thousands of years to be renewed or replenished e.g. minerals.

अनवीकरणीय संसाधन : संसाधन जिनके सीमित स्टॉक हैं, अतैव एक बार प्रयोग करने पर वे समाप्त हो सकते हैं। इनके नवीकरण अथवा पुन: पूर्ति होने में हज़ारों वर्ष लगते हैं। उदाहरणतया खनिज ।

ناقابلِ تجدید وسائل: ایسے وسائل جن کا ذخیرہ محدود ہے اور جو ایک بار استعمال کرنے کے بعد ختم ہو سکتے ہیں۔ ان کی تجدید یا دوبارہ بننے میں ہزاروں سال لگ سکتے ہیں، مثلاً معدنیات۔

North-Atlantic Drift: An ocean current which is an extension of the Gulf Stream that flows north-eastward across the Atlantic Ocean (See also ocean current).

उत्तर अटलांटिक अपवाह : एक महासागरीय धारा जो गल्फ स्ट्रीम का विस्तार है जो अटलांटिक महासागर में उत्तर-पूर्वी दिशा में बहती है (देखें महासागरीय धारा)।

شمالی اٹلانٹک بہاؤ: ایک سمندری رَو جو گلف اسٹریم کی توسیعی شکل ہے اور بحر اٹلانٹک میں شمال مشرق کی طرف بہتی ہے۔ (مزید دیکھیں، بحری لہر)

nuclear power: Energy generated through the radioactive process of nuclear fission/fusion. Energy stored in the atoms of naturally occurring radioactive elements like uranium and thorium and is produced in specially designed nuclear reactors.

परमाणु शक्ति : ऊर्जा जो परमाणु विखंडन/ संलयन की रेडियोसक्रिय प्रक्रिया द्वारा जनित होती है। ऊर्जा जो प्राकृतिक रूप से पाए जाने वाले रेडियोधर्मी अवयवों जैसे यूरेनियम एवं थोरियम के परमाणुओं में संगृहीत होती है। यह विशेषरूप से बनाए गए परमाणु रिऐक्टर में उत्पादित होती है।

نیوکلیائی توانائی: نیوکلیائی فشار رنفوذ کے ریڈیائی عمل سے پیدا شدہ توانائی۔ قدرتی طور پر پائے جانے والے ریڈیائی عناصر جیسے یورینیم اور تھوریم کے ایٹم میں توانائی کا ذخیرہ ہوتا ہے اور جسے خاص طور پر بنائے گئے نیوکلیائی ری ایکٹر میں پیدا کیا جاتا ہے۔

Oo

oasis: A feature (place) in desert that has water and, therefore, supports vegetation. The water may reach the surface naturally (an artesian well) or through deep-well boring.

Oasis

मरुउद्यान : मरुस्थल में एक लक्षण (स्थान) जहाँ जल है, अतैव वहाँ वनस्पति होती है। जल सतह तक स्वत: (उत्स्रुत कूप) अथवा गहरे कूप वेधन द्वारा पहुँच सकता है।

نخلستان: ریگستان کی ایک خصوصیت (جگہ) جہاں پانی ہو اور پیڑ پودے اُگ سکتے ہوں۔ پانی یا تو قدرتی طور پر سطح تک پہنچتا ہے (آرٹیزین کنواں) یا گہری بورنگ کے ذریعے۔

occlusion: An atmospheric process in which a cold front undercuts a warm front forcing it to rise and forming an occluded front.

अधिधारण : एक वायुमंडलीय प्रक्रिया जिसमें शीत वाताग्र उष्ण वाताग्र का अधोरदन (काटना) करती है एवं उत्थान के लिए दबाव डालती है तथा अधिविष्ट वाताग्र की उत्पत्ति होती है।

بندش: کرۂ باد میں ہونے والا ایک عمل جس میں ٹھنڈا محاذ گرم محاذ سے نیچے کی طرف سے ملتا ہے تو اسے اوپر کی طرف ڈھکیل دیتا ہے اور اس طرح ایک بندشی محاذ بنتا ہے۔

occupational structure: Distribution of workforce among different sectors of economy such as primary, secondary, and tertiary sectors.

व्यावसायिक संरचना : अर्थव्यवस्था के विभिन्न क्षेत्रों में श्रमबल का वितरण, जैसे- प्राथमिक, द्वितीयक एवं तृतीयक क्षेत्र।

پیشہ ورانہ ساخت: معیشت کے مختلف زمروں جیسے ابتدائی، ثانوی اور ثالثی میں کارکنان کی تقسیم۔

ocean: The vast mass of saline water occupying depressions of the Earth' surface (excluding lakes and inland seas). The oceans of the world are the Pacific, Atlantic, Indian and Arctic.

महासागर : लवणीय जल की विस्तृत राशि जो पृथ्वी की सतह पर निमज्जनों (अंत:सागरीय समुद्र तथा झीलों को छोड़कर) को अधिकृत किए हुए है। विश्व के महासागर प्रशांत, अटलांटिक, हिंद एवं आर्कटिक हैं।

بحرِ اعظم: سطحِ زمین کے نشیبی علاقوں میں نمکین پانی کا وسیع حجم (جھیلوں اور اندرونی سمندروں کو چھوڑ کر)۔ بحرالکاہل، بحر اٹلانٹک، بحر ہند اور بحر آرکٹک دنیا کے بحر اعظم ہیں۔

ocean basin: A large part of the ocean floor extending between the continental shelves. It includes continental slope, the deep-sea plain, ocean deeps and the mid-ocean ridges.

महासागर द्रोणी : महासागर सतह का एक बृहत भाग जो महाद्वीपीय शेल्फों के मध्य विस्तृत है। इस के अंतर्गत महाद्वीपीय ढाल, गंभीर सागरीय मैदान, महासागरीय गर्त एवं मध्य महासागरीय कटक आते हैं।

بحری طاس: بڑا عظمی شیلف کے درمیان پھیلا ہوا بحری فرش کا ایک بڑا حصہ۔ اس میں بڑا عظمی ڈھال، گہرے سمندری میدان، بحری کھائیاں اور وسط بحری ستیغ شامل ہیں۔

ocean current: A horizontal, continuous and fast-moving flow of water in a definite direction on the ocean surface. The ocean currents may be warm or cold depending on their source of origin. Slow moving flows are known as drift e.g. and Gulf stream (warm) Labrador (cold).

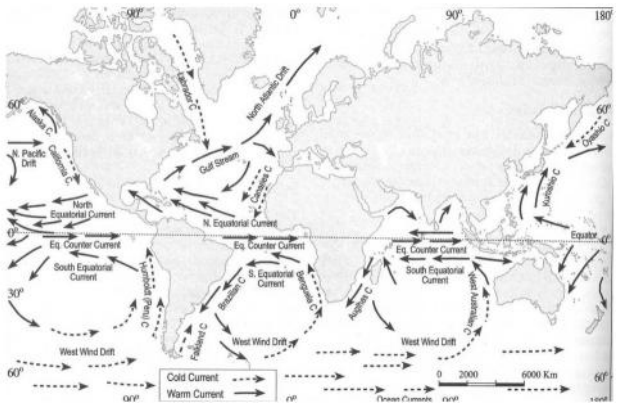

Ocean Current

महासागरीय धारा : महासागर सतह पर एक निश्चित दिशा में एक क्षैतिज अनवरत तीव्रगामी जल का प्रवाह। अपनी उत्पत्ति के स्रोत के आधार पर महासागरीय धाराएँ कोष्ण (गर्म) अथवा ठंडी हो सकती हैं। धीमे बहते प्रवाह को ड्रिफ्ट कहते हैं। उदाहरणतया गल्फ स्ट्रीम (गर्म), लेब्रेडोर (ठंडी)।

बजरी लहर: समन्दरी सतह पर आंशिक तौर पर एक खास समत में तेज़ रवा और लगातार बहने वाला पानी। अपने मूल के लिहाज़ से बजरी लहरें गर्म या ठंडी हो सकती हैं। सुस्त रफ्तार से बहने वाली लहरों को ड्रिफ्ट (drift) कहा जाता है। मसलन गल्फ स्ट्रीम (गर्म), लेब्राडोर (ठंडी)।

ocean floor: The entire sea-bed that is below the low water mark. It includes the continental shelf and the ocean basin.

महासागर सतह : संपूर्ण समुद्र तल जो निम्न जल चिह्न से नीचे है। इसके अंतर्गत महाद्वीपीय शेल्फ एवं महासागर द्रोणियाँ आती हैं।

बजरी फर्श: पानी की कमतर सतह के नीचे का पूरा समन्दरी फर्श। इस में बराअज़मी शेल्फ और बजरी तास शामिल होते हैं।

off-shore drilling: Extraction of oil and natural gas from the continental shelf and continental slope e.g. Bombay high/ sagar samrat.

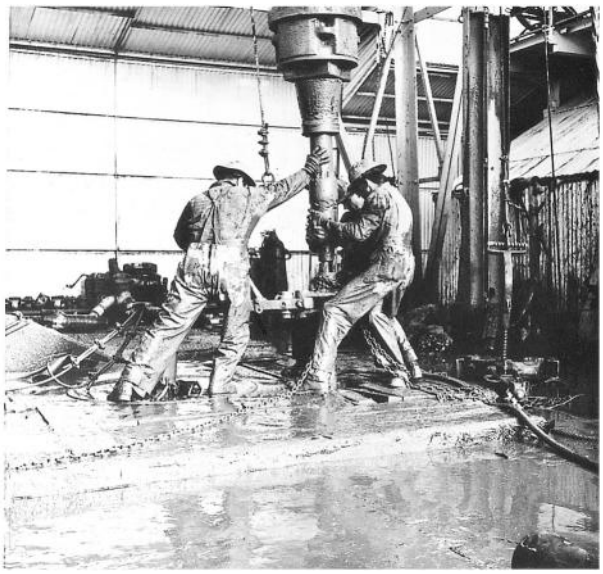

Oil Drilling Operation

अपतट वेधन : महाद्वीपीय शेल्फ एवं महाद्वीपीय ढाल से तेल एवं प्राकृतिक गैस का निष्कर्षण। जैसे- बाम्बे हाई और सागर साम्राट।

बईद साहली बरमाई: समन्दर के बराअज़मी शेल्फ और बराअज़मी ढाल से तेल और क़ुदरती गैस निकालना, जैसे बाम्बे हाई/ सागर समराट

off-shore winds: Winds which blow away from the shore i.e. from the land towards the ocean e.g. land breeze (See also land breeze).

अपतट पवनें : पवनें जो स्थल से महासागर की ओर बहती हैं। उदाहरणतया स्थल समीर (देखें स्थल समीर)।

बईद साहली हवाएं: साहिल से दूर ख़ुश्की से समन्दर की तरफ़ चलने वाली हवाएं। जैसे नसीम बरी। (मज़ीद देखें नसीम बरी)

oil trap: A geological structure that allows for significant amounts of oil and natural gas to accumulate.

तैल पाश : एक भूवैज्ञानिक संरचना जो महत्वपूर्ण मात्रा में तेल एवं प्राकृतिक गैस को संचित होने देती है।

तेल पहंदा: एक अर्ज़ियाती साख़्त जिस में काफ़ी मिक़दार में तेल और क़ुदरती गैस जमा होते हैं।

omnivore: An organism that feeds on both plant and animals e.g. cockroaches, chickens, and human beings.

सर्वाहारी: एक जीव जो पौधों एवं प्राणियों, दोनों का भोजन करता है। उदाहरणतया तिलचट्टे, कुक्कुट (चिकन) एवं मानव।

हमा ख़ोर: वह नामियात जो पौदे और जानवर दोनों को खाते हैं, जैसे तिल चट्टे, मुर्ग़ और इन्सान

on-shore winds: Winds which blow towards the shore i.e. from the ocean towards the land e.g. sea breeze (See also sea breeze).

अभितट पवनें : पवनें जो महासागर से स्थल की ओर बहती हैं। उदाहरण के लिए जल समीर (देखें जल समीर)।

साहली हवाएं: साहिल पर समन्दर से ख़ुश्की की तरफ़ चलने वाली हवाएं, जैसे नसीम बरी (मज़ीद देखें नसीम बरी)।

opencast mine: It is a method of mining in which ores found at or near the surface of the Earth are extracted without shaft or tunnels. The layer above the mineral seam is removed from above to expose the deposits, which are then extracted using earth-moving machinery.

विवृत खान : यह खनन की एक पद्धति है जिसमें अयस्क पृथ्वी की सतह पर अथवा उसके निकट पाए जाते हैं एवं बिना कूपक अथवा सुरगें बनाए निष्कासित किए जाते हैं। खनिज संस्तर के ऊपर की परत निक्षेपों को प्रकट करने के लिए हटा दी जाती है, फिर मिट्टी हटाने वाले यंत्रों/ मशीनों से उसका निष्कासन होता है।

खुली कान: यह कान कनी का एक तरीक़ा है जिस में सतह ज़मीन पर या उस के पास पाई जाने वाली कच्ची मअदनियात को ज़ीना या सुरंग बनाए बग़ैर निकाल लिया जाता है। मअदनियाती ज़ख़ाइर को खोलने के लिए उन के ऊपर की पर्त को हटा दिया जाता है, उस के बअद उन्हें भारी मशीनों की मदद से निकाला जाता है।

orbit: The path of a body around another celestial body, which is normally elliptical. Thus it may be described as the elongated fixed path followed by a planet (e.g. Earth) or a satellite while revolving around the Sun or the planet respectively (See also revolution of the Earth).

कक्षा : किसी पिंड का अन्य खगोलीय पिंड के चारों ओर का मार्ग, जो सामान्यतया दीर्घवृत्तीय होता है। अतैव इसे दीर्घित स्थिर मार्ग के रूप में वर्णित किया जाता है जो ग्रह (जैसे-पृथ्वी) द्वारा अनुगमन किया जाता है अथवा एक उपग्रह जो क्रमशः सूर्य अथवा अन्य ग्रह के चारों ओर चक्कर लगा रहा है (देखें पृथ्वी का परिक्रमण)।

مدار: ایک جسمِ فلکی کا دوسرے جسمِ فلکی کے چاروں طرف گردش کرنے کا راستہ جو عام طور پر بیضوی ہوتا ہے۔اس کی تعریف یوں کی جا سکتی ہے کہ کسی سیارے (مثلاً زمین) یا سیارچے کا بالترتیب سورج یا سیارے کے اطراف گردش کرنے کا طویل مقررہ راستہ۔ (مزید دیکھیں، زمین کی مداری گردش)

orbital plane: An imaginary plane formed by the orbit of a revolving body e.g. the axis of the Earth makes an angle of 66½° with its orbital plane.

کक्षीय سمتل : एक काल्पनिक समतल जो परिक्रामी पिंड की कक्षा द्वारा बनाया जाता है। उदाहरणतया पृथ्वी का अक्ष अपने कक्षीय समतल से 66½° का कोण बनाता है।

مداری سطح: ایک گردش کرنے والے جسمِ فلکی کے مدار کے ذریعے بنائی گئی فرضی سطح۔ مثال کے طور پر زمین کا محور اپنی مداری سطح کے ساتھ 66½° کا زاویہ بناتا ہے۔

ores: A naturally occurring rocky material having one or more minerals in sufficient amount that is economically viable for mining. Ore deposits are mostly extracted for metals but other minerals such as gypsum are also useful.

अयस्क : प्राकृतिक रूप से पाया जाने वाला शैलीय पदार्थ जिसमें पर्याप्त मात्रा में एक या अधिक खनिज हैं जो आर्थिक रूप से खनन के लिए जीवनक्षम हैं। अयस्क निक्षेप मुख्यत धातुओं के लिए निकाले जाते हैं किंतु अन्य खनिज जैसे जिप्सम भी उपयोगी है।

خام معدنیات: قدرتی طور پر پائے جانے والے چٹانی مادے جن میں ایک یا کئی معدنیات وافر مقدار میں ہوتی ہیں اور ان کی کان کنی معاشی طور پر مفید ہوتی ہے۔خام معدنیاتی ذخائر کو زیادہ تر دھات حاصل کرنے کے لیے نکالا جاتا ہے مگر دوسری معدنیات جیسے جپسم کی بھی افادیت ہے۔

organic farming: A type of farming in which organic manure and pesticides are used instead of chemicals. No genetic modifications are done to increase the production.

जैव कृषि : एक प्रकार की कृषि जिसमें रसायनों के स्थान पर जैविक खाद एवं कीटनाशकों का प्रयोग होता है। उत्पादन को बढ़ाने के लिए कोई आनुवांशिक परिवर्तन भी नहीं किया जाता है।

نامیاتی کاشت کاری: کاشت کاری کی وہ شکل جس میں کیمیاوی کھاد کے بجائے نامیاتی کھاد اور کیڑے مار دوا کا استعمال کیا جاتا ہے۔ پیداوار کو بڑھانے کے لیے کوئی جینیاتی اصلاح نہیں کی جاتی ہے۔

orogeny: The process of mountain building. This term has been derived from Greek words 'oro' meaning mountain and 'geneia' meaning born.

पर्वतन : पर्वत बनने की प्रक्रिया। अंग्रेज़ी भाषा का शब्द ओरोगेनी ग्रीक शब्दों 'ओरो' अर्थात पर्वत एवं 'जीनिया' अर्थात उत्पति, से लिया गया है।

کوہ افرازی: پہاڑوں کے بننے کا عمل۔ یہ اصطلاح یونانی لفظ 'اورو' (Oro) بہ معنی پہاڑ اور جینیا (Geneia) بہ معنی پیدا ہونا سے مل کر بنی ہے۔

orographic rainfall: A type of precipitation resulting from a forced ascent of moist air along the slopes of mountain lying in its way. Rising air cools and its moisture condenses to form clouds and rain.

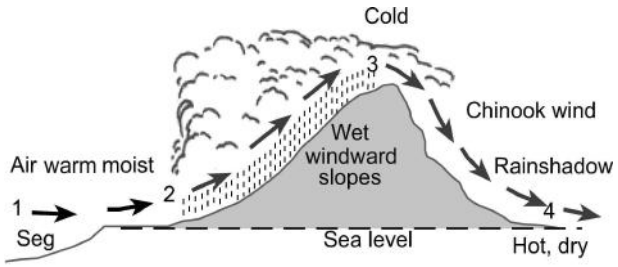

Orographic Rainfall

पर्वतकृत वर्षा : एक प्रकार का वर्षण जो नम वायु के पर्वतीय ढालों के मार्ग में आ जाने से बलित उत्थान के कारण होता है। उठती हुई वायु ठंडी होती है एवं इसकी नमी संगठित होकर मेघ बनती है और वर्षा करती है।

کوہ غرافی بارش: ترسیب کی وہ شکل جو راستے میں پڑنے والے پہاڑ کے ڈھلانوں سے نم ہوا کے اوپر چڑھنے سے ہوتی ہے۔اوپر چڑھتی ہوئی ہوا ٹھنڈی ہوتی ہے اور اس کی نمی کثیف ہو کر بادل اور بارش کی شکل اختیار کرتی ہے۔

ox-bow lake: A narrow crescent-shaped lake formed on a river flood plain. It is formed when a meandering river cuts through the narrow neck of a loop or meander by lateral erosion. The abandoned loop is further separated from the river by sediments deposited in between (See also meander).

चाप झील : एक संकीर्ण अर्धचंद्राकार झील जो नदी के बाढ़कृत मैदान पर बनी है। यह तब बनती है जब एक विसर्पी नदी पार्श्विक अपरदन के द्वारा लूप की संकीर्ण ग्रीवा अथवा विसर्प को काटती है। यह उजाड़ लूप अवसाद के बीच में निक्षेप होने के कारण नदी से पृथक हो जाता है (देखें विसर्प)।

گوکھر جھیل: دریا کے سیلابی میدان میں بننے والی تنگ ہلال نما جھیل۔ یہ اس وقت بنتی ہے جب پیچا کی ندی بغلی کٹاؤ کے ذریعے کسی لوپ یا پیچاک کی گردن کاٹ کر سیدھا راستہ بنا لیتی ہے۔ چھوڑا ہوا لوپ درمیان میں رسوبوں کے جمع ہونے سے ندی سے مزید دور ہو جاتا ہے۔(مزید دیکھیں پیچاک)

oxidation: A type of chemical weathering in which oxygen dissolved with water reacts with certain rock minerals,especially iron and forms oxides and hydroxides.

आक्सीकरण : एक प्रकार का रासायनिक अपक्षय जिसमें जल में घुली हुई ऑक्सीजन कुछ शैल खनिजों से विशेषतया लोह से प्रतिक्रिया करती है एवं ऑक्साइड तथा हाइड्रोआक्साइड बनाती है।

تکسید: کیمیاوی فرسودگی کی وہ شکل جس میں پانی میں گھلی ہوئی آکسیجن مخصوص چٹانی معدنیات خصوصاً لوہے کے ساتھ تعامل کر کے آکسائڈ اور ہائڈروآکسائڈ بناتی ہے۔

oxide: An inorganic chemical compound consisting of oxygen combined with another element.

ऑक्साइड : एक अजैविक रासायनिक यौगिक जिसमें ऑक्सीजन के साथ अन्य तत्व मिश्रित होते है।

آکسائڈ: ایک غیر نامیاتی مرکب جو آکسیجن کے ساتھ کسی دوسرے عنصر کے امتزاج پر مشتمل ہوتا ہے۔

ozone: A pale blue and unstable gas produced by the action of ultraviolet radiation on oxygen in the atmosphere. The molecule consists of a ring of three oxygen atoms (O_3) unlike ordinary oxygen (O_2) and hence called triatomic. It is present in the atmosphere in a small quantity, with its highest concentration in the lower stratosphere. By absorbing ultraviolet radiation of the Sun, it protects life on Earth.

ओज़ोन : एक हल्की नीली एवं अस्थिर गैस जो वायुमंडल में पराबैंगनी विकिरण के ऑक्सीजन पर क्रिया से उत्पन्न होती है। साधारण ऑक्सीजन (O_2) के विपरीत ओज़ोन में तीन ऑक्सीजन अणुओं (O_3) का वलय होता है, अतः इसे त्रिअणु कहते हैं। यह वायुमंडल में अल्प मात्रा में होती है एवं इसका अधिकतम संकेन्द्रण निम्न समतापमंडल में होता है। सूर्य के पराबैंगनी विकिरण को सोख कर यह पृथ्वी पर जीवन की रक्षा करती है।

اوزون: ایک ہلکی نیلی اور غیر مستحکم گیس جو کرۂ ہوا میں آکسیجن پر بالا بنفشی شعاع ریزی کے عمل سے بنتی ہے۔ اس کا سالمے میں عام آکسیجن (O_2) کے برعکس آکسیجن کے تین جوہروں (O_3) کا چھلّا ہوتا ہے۔ اس لیے اسے سہ جوہری کہا جاتا ہے۔ کرۂ ہوا میں اس کی مقدار کم ہے اور اس کا سب سے زیادہ ارتکاز کرۂ متغیرہ کے نچلے حصے میں ہوتا ہے۔ یہ سورج سے نکلنے والی بالا بنفشی شعاعوں کو جذب کر کے زمین پر زندگی کا تحفظ کرتی ہے۔

ozone hole: A sharp seasonal decrease in stratospheric ozone concentration that occurs over Antarctica during late winter and early spring. First detected in 1970s, the ozone hole continues to appear as a result of chemical reactions involving chloroflurocarbon (CFCs) in the presence of ultra violet radiation in the atmosphere.

ओज़ोन छिद्र : समतापमंडलीय ओज़ोन संकेंद्रण में तीव्र मौसमी ह्रास जो शीत ऋतु के अंत एवं वसंत ऋतु के आरंभ में अंटार्कटिका पर होता है। यह सबसे पहले 1970 के दशक में खोजा गया था। क्लोरो फ्लुरो कार्बन की वायुमंडल में उपस्थित पराबैंगनी विकिरण से रासायनिक प्रतिक्रिया के कारण ओज़ोन छिद्र अब लगातार दिखाई देता है।

اوزون سوراخ: اختتامِ سرما اور اوائلِ بہار کے دوران انٹارکٹیکا پر ہونے والے کرۂ متغیرہ کے اوزون ارتکاز میں تیز موسمی گراوٹ۔ اوزون سوراخ، جس کا سراغ پہلی بار 1970 کے دہے میں ملا تھا، کرۂ ہوا میں بالا بنفشی شعاعوں کی موجودگی میں کلوروفلوروکاربن (CFCs) کے کیمیاوی تعامل کے نتیجے میں اب بھی ظاہر ہے۔

Pp

palaeomagnetism: Faint traces of polarisation in igneous and sedimentary rocks which contain magnetite and hematite. These have been preserved ever since the rocks were formed. In other words, during rock formation period, magnetically susceptible minerals got aligned with magnetic pole of the Earth.

पुराचुंबकत्व : मैग्नेटाइट और हैमेटाइट वाली आग्नेय एवं अवसादी शैलों में ध्रुवण के मंद अवशेष। यह तब से परिरक्षित हैं जब से शैलों का निर्माण हुआ था। दूसरे शब्दों में शैल निर्माण के समय में, चुंबक संवेदी खनिज पृथ्वी के चुंबकीय ध्रुव की सीध में आ गए।

قدیم مقناطیسیت : میگنیٹائٹ اور ہیماٹائٹ والی آتش فشانی اور رسوبی چٹانوں میں قطبیت کے ہلکے آثار۔ یہ اس وقت سے محفوظ ہیں جب سے چٹانیں بننا شروع ہوئیں۔ دوسرے لفظوں میں چٹانوں کے بننے کے دوران مقناطیسی طور پر حساس معدنیات زمین کے مقناطیسی قطب کی سیدھ میں آجاتی ہیں۔

pampas: The extensive temperate grassland found in South America particularly in Argentina and Uruguay . The term is of Spanish origin.

पंपाज : दक्षिण अमेरिका, विशेषतया अर्जेंटीना एवं उरुग्वे में पाए जाने वाले विस्तृत शीतोष्ण घास के मैदान। यह शब्द स्पैनिश मूल का है।

پمپاس: جنوبی امریکہ خاص کر ارجنٹائنا اور یوروگوے میں پائے جانے والے معتدلہ گھاس کے وسیع میدان۔ یہ ہسپانوی زبان کی اصطلاح ہے۔

Pangaea: A Supercontinent that existed in the very distant geological past. It contained all landmasses (present-day continents) and was surrounded by a vast ocean called Panthalassa, A name given by Alfred Wegener, who proposed the theory of the continental drift suggested that this supercontinent broke up to form Gondwanaland and Laurasia, which gradually drifted apart to form the present-day continents.

पैंजिया : एक महा महाद्वीप जो बहुत पहले भूवैज्ञानिक अतीत में विद्यमान था। इसमें सभी भू-खंड (आज के महाद्वीप) सम्मिलित थे एवं यह एक विशाल महासागर पैंथालासा से घिरा हुआ था। यह नाम अल्फ्रेड वैगनर द्वारा दिया गया, जिन्होंने महाद्वीपीय विस्थापन का सिद्धांत प्रस्तावित किया था कि यह महा महाद्वीप गोंडवानालैंड एवं लॉरेशिया में विघटित हो गया, जो धीरे-धीरे विस्थापित हो गए और आज के महाद्वीप बन गए।

پینجیا: ایک وسیع براعظم جس کا وجود بہت ہی قدیم ارضیاتی ماضی میں تھا۔ اس میں سبھی زمینی جسامتیں (موجودہ براعظم یعنی خشکی کے تمام حصے) یک جا تھیں اور ایک وسیع بحر اعظم سے گھری ہوئی تھیں جس کو پنتھا لسا کہا جاتا تھا۔ یہ نام الفریڈ ویگنر نے دیا ہے جس نے براعظمی سرکاؤ کا اصول پیش کیا تھا اور تجویز کیا تھا کہ یہ وسیع براعظم گونڈوانا لینڈ اور لاریشیا میں منقسم ہو گیا جو رفتہ رفتہ ایک دوسرے سے الگ سرکتے گئے اور موجودہ براعظموں کی تشکیل ہوئی۔

parallels of latitude: All imaginary lines running east - west around the Earth making circles parallel to each other. The equator (0º latitude) is the biggest circle and hence called a great circle. All other parallels decrease in length away from the equator till the two poles at 90º North and South, which are points.

अक्षांश समांतर : सभी काल्पनिक रेखाएँ जो पृथ्वी के चारों ओर पूर्व-पश्चिम दिशा में चलते हुए एक दूसरे के समांतर वृत्तों का निर्माण करती हैं। विषुवत वृत्त (0º अक्षांश) सबसे बड़ा वृत्त है, अतैव इसे बृहत् वृत्त कहते हैं। अन्य सभी समांतरों की लंबाई विषुवत वृत्त से दूर होने पर, दोनों ध्रुवों (90º उत्तर एवं दक्षिण) तक घटती जाती है। दोनों ध्रुवों पर यह केवल बिंदु हैं।

متوازی خطوط عرض البلد: وہ تمام فرضی خطوط جو زمین کے گرد مشرق سے مغرب میں کھینچے گئے ہیں اور ایک دوسرے کے متوازی دائرے بناتے ہیں۔ خطِ استوا (0º عرض البلد) سب سے بڑا دائرہ ہے۔ اس لیے اسے دائرۂ اکبر کہا جاتا ہے۔ خطِ استوا سے دور جاتے ہوئے تمام متوازی خطوط کا دائرہ کم ہونے لگتا ہے یہاں تک کہ 90º شمال اور جنوب میں واقع قطبین صرف نقطے بن کر رہ جاتے ہیں۔

pass: A narrow gap or depression on the mountain range which provides a natural passage for movement across mountains e.g. Banihal pass on the Pirpanjal range links Kashmir valley with Jammu .

दर्रा/ पास : एक संकीर्ण अंतराल अथवा अवनमन जो पर्वतों के आर-पार गतिशीलता के लिए एक प्राकृतिक मार्ग प्रदान करता है। उदाहरणतया पीर पंजाल श्रेणी में बनिहाल दर्रा कश्मीर घाटी को जम्मू से जोड़ता है।

درّہ : پہاڑی سلسلوں کے درمیان ایک تنگ خلا یا نشیب جو پہاڑوں میں قدرتی گزرگاہ فراہم کرتا ہے، جیسے پیر پنجال کے سلسلے میں بنی ہال درّہ وادیِ کشمیر کو جموں سے جوڑتا ہے۔

pastoralism: An economic activity based on rearing of animals. The practice of breeding and rearing herbivorous animals such as sheep, goat, and cattles for meat, milk, wool and hides is called pastoral farming. It varies from small-scale primitive system (nomadism) to a large-scale highly scientific system like ranching.

पशुचारणता : एक आर्थिक क्रिया जो प्राणियों के पालन-पोषण

पर आधारित है। शाकाहारी प्राणियों, जैसे- भेड़, बकरी एवं अन्य पशुओं को माँस, दूध, ऊन एवं खाल के लिए प्रजनन एवं पालन-पोषण की प्रक्रिया को पशुपाल्य खेती कहते हैं। यह लघु स्तर आदिम पद्धति (चलवासिता) से लेकर अत्यधिक वैज्ञानिक उच्च स्तर जैसे रैंचन तक हो सकती है।

گلہ بانی: مویشی پروری پر مخصر ایک معاشی سرگرمی۔ گوشت، دودھ، اون اور چمڑے کے لیے بھیڑ، بکری اور گائے، بھینس جیسے سبزی خور جانوروں کا پالنا اور ان کی افزائشِ نسل کو گلہ بانی کاشت کاری کہتے ہیں۔ اس میں چھوٹے پیمانے کے ابتدائی نظام (خانہ بدوشی) سے لے کر بڑے پیمانے کے سب سے زیادہ سائنسی نظام جیسے ریچنگ تک شامل ہیں۔

patent: The exclusive proprietary right of any idea, innovation and product.

पेटेंट/ एकस्व : किसी विचार, परिवर्तन एवं उत्पाद का एक अनन्य स्वामित्व अधिकार।

پیٹینٹ: کسی خیال، اختراع اور پیداوار کا استثنائی حقِ ملکیت۔

pattern of population distribution: The manner in which people are spread over a given geographical area.

जनसंख्या वितरण का प्रतिरुप : वह रीति जिससे लोग किसी भौगोलिक क्षेत्र में फैलते हैं।

طرزِ تقسیمِ آبادی: کسی جغرافیائی علاقے میں لوگوں کے بسنے اور پھیلنے کا انداز۔

peninsula: A comparatively narrow tract of land projecting into a sea and is surrounded by water on three sides e.g. Indian peninsula.

प्रायद्वीप : एक अपेक्षाकृत संकीर्ण भू क्षेत्र जो समुद्र के अंदर बहिर्विष्ट है एवं तीन ओर से जल से घिरा हुआ है। उदाहरण के लिए प्रायद्वीपीय भारत।

جزیرہ نما: سمندر کی جانب نکلا ہوا نسبتاً تنگ زمین کا قطعہ جو تین طرف سے پانی سے گھرا ہو، جیسے جزیرہ نما ہند

percolation: The process of downward movement of water under the influence of gravity through the pores and opening in the soil profiles. It happens after infiltration and saturation of the soil surface.

अंत:स्रवण : मृदा परिच्छेदिकाओं में छिद्रों एवं खुली जगह के द्वारा गुरुत्वाकर्षण के प्रभाव में जल की नीचे की ओर गति की प्रक्रिया। यह मृदा सतह के अंत:स्यंदन (रिसाव) एवं संतृप्ति के पश्चात होती है।

زیریں رساؤ: کششِ ثقل کے زیرِ اثر پانی کا مٹی کے طبق کے سوراخوں سے نیچے جانے کا عمل۔ یہ عمل مٹی کی سطح میں تقطیر اور بھرپور رطوبت کے بعد ہوتا ہے۔

perennial river: Rivers having flow of water throughout the year. Many of these rivers are snow-fed. But they may have other sources as well like a lake or a region getting high rainfall throughout the year.

बारहमासी नदी : नदियाँ जिनमें जल का प्रवाह संपूर्ण वर्ष रहता है। इनमें से अनेक नदियाँ हिम जनित होती हैं। किंतु इनके अन्य स्रोत भी हो सकते हैं, जैसे- झील अथवा वह प्रदेश जहाँ वर्ष भर उच्च वर्षा होती हो।

دائمی ندی: وہ ندیاں جن میں سال بھر پانی بہتا رہتا ہے۔ ان میں سے اکثر ندیوں میں پانی برف کے پگھلنے سے آتا ہے۔ لیکن بعض ندیوں کے پانی کے دیگر ذرائع بھی ہوتے ہیں، جیسے کوئی جھیل یا وہ علاقہ جہاں سال بھر کافی بارش ہوتی ہے۔

permafrost: A condition existing below the ground in which the temperature of the rock materials has remained permanently below freezing point (0°C). Such frozen conditions exist in glaciated high mountainous areas such as Himalayas and polar and sub-polar zones.

स्थायी तुषार भूमि : भूमि पृष्ठ के नीचे की एक स्थिति जिसमें शैल पदार्थों का तापमान स्थायी रूप से हिमांक (0° सें.) से नीचे रहता है। ऐसी हिमशीतित परिस्थितियाँ हिमनदित ऊँचे पर्वतीय क्षेत्रों जैसे- हिमालय, ध्रुवीय एवं अधोध्रुवीय क्षेत्रों में विद्यमान है।

دائمی یخ بستگی: سطحِ زمین کے نیچے ایسی حالت جس میں چٹانی مادوں کا درجۂ حرارت ہمیشہ نقطۂ انجماد (0° سینٹی گریڈ) سے کم ہوتا ہے۔ ایسی انجمادی حالتیں گلیشیائی بلند پہاڑی علاقوں میں پائی جاتی ہیں، جیسے ہمالیہ اور قطبی و نیم قطبی منطقے

permanent winds/ planetary winds: The wind blowing throughout the year in the same direction over the earth surface. These winds are guided by differences in atmospheric pressure belts. The trade winds, the westerlies and polar easterlies are its examples.

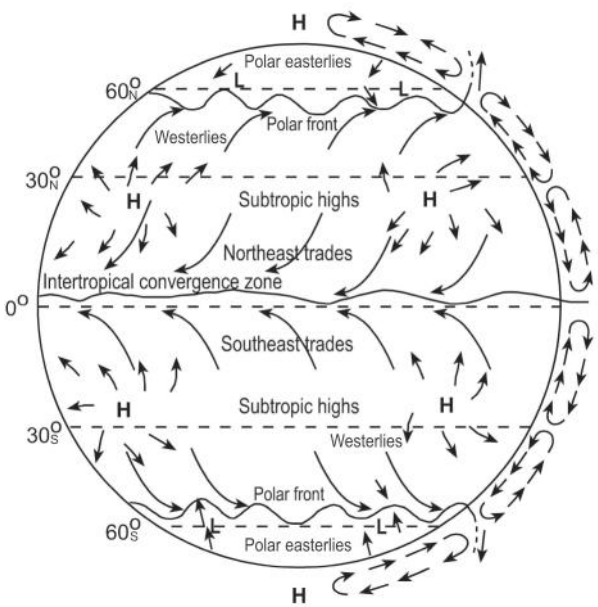

Permanent Winds/ Planetary Winds

सदावाही पवनें/भूमंडलीय पवन : वे पवनें जो वर्ष भर धरातल पर एक ही दिशा में बहती हैं। यह पवनें वायुमंडलीय दाब पेटियों में भिन्नताओं से नियंत्रित होती हैं। व्यापारिक पवनें, पछुआ पवनें एवं ध्रुवीय पूर्वी पवनें इसके उदाहरण हैं।

دائمی/سیاری ہوائیں: سطحِ زمین پر سال بھر ایک ہی سمت میں بہنے والی ہوائیں۔ ان ہواؤں کی سمت کرۂ ہوا کی مختلف دباوی پٹیوں سے طے ہوتی ہے۔ تجارتی ہوائیں، مغربی ہوائیں اور قطبی مشرقی ہوائیں اس کی مثالیں ہیں۔

permeability: A rate of movement of liquid / gas through a porous media per unit area at a given time. Permeability is affected by the degree of interconnection between the pores.

पारगम्यता : किसी विशेष समय पर, प्रति इकाई क्षेत्र में सरंध्र माध्यम से तरल/ गैस की गति की दर। पारगम्यता रंध्रों के अंत:संबंध की मात्रा से प्रभावित होती है।

نفوذیت : مقررہ وقت پر فی اکائی رقبے میں مسام دار ذرائع سے کسی سیال یا گیس کے گزرنے کی شرح۔ نفوذیت مساموں کے درمیان باہمی ربط کی شدت سے متاثر ہوتی ہے۔

permeable rocks: Porous rocks through which water (liquid) can pass more or less freely e.g. sandstone.

पारगम्य शैलें : सरंध्र शैलें जिनमें से जल (तरल) प्राय: स्वच्छंदता से जा सकता है। जैसे- बलुआ पत्थर।

نفوذی چٹانیں: مسام دار چٹانیں جن سے ہوکر پانی آسانی سے گزر جاتا ہے، جیسے بلوا پتھر

pH value: A measure of concentration of hydrogen ions in any substance such as water and soil. A pH value of less than 7 is acidic, between 7-7.5 is neutral and more than 7.5 is alkaline.

pH मान : किसी भी पदार्थ जैसे जल एवं मृदा में हाइड्रोजन आयन की सांद्रता का माप। pH स्केल का मान 1 से 14 होता है। pH मान 7 से कम अम्लीय, 7-7.5 तक निष्प्रभावी, एवं 7.5 से अधिक क्षारीय होता है।

پی ایچ قدر پیمائی: کسی بھی مادے جیسے پانی یا مٹی میں ہائڈروجن آئن کے ارتکاز کی پیمائش۔ 7 سے کم پی ایچ قدر تیزابی ہوتی ہے، 7 سے 7.5 کے درمیان غیر جانب دار اور 7.5 سے زیادہ قلمی شورہ (alkaline) ہوتا ہے۔

photosynthesis: The bio-chemical process in which green plants, algae and other chlorophyll containing organisms use energy from sunlight to make complex organic compounds from carbon dioxide and water. Oxygen is released into the atmosphere as a by-product.

प्रकाश-संश्लेषण : एक जैव-रासायनिक प्रक्रिया जिसमें हरित पौधे, शैवाल एवं पर्णहरित वाले जीव सूर्य की रोशनी से ऊर्जा का प्रयोग कार्बन डाइआक्साइड एवं जल से जटिल जैविक यौगिक बनाने के लिए करते हैं । इसके उपोत्पाद के रूप में वायुमंडल में ऑक्सीजन छोड़ी जाती है।

ضیائی تالیف: ایک حیاتیاتی کیمیائی عمل جس میں ہرے پودے، سمندری کائی اور دیگر کلوروفل والے نامیات سورج کی روشنی سے توانائی حاصل کر کے کاربن ڈائی آکسائڈ اور پانی سے پیچیدہ نامیاتی مرکبات تیار کرتے ہیں۔ ضمنی پیداوار کی حیثیت سے آکسیجن نکل کر کرۂ ہوا میں شامل ہوجاتی ہے۔

phytoplankton: Tiny floating plant micro-organisms which provide the basic food needed by all forms of aquatic life.

पादपप्लवक : लघु प्लवमान पौधे के सूक्ष्म जीव जो मूलभूत भोजन प्रदान करते हैं, जो सभी प्रकार के जलीय जीवन के लिए आवश्यक हैं।

نباتاتی خردعضویے: بہت چھوٹے تیرنے والے خرد بینی پودے جو ہر طرح کی آبی مخلوقات کو بنیادی غذا فراہم کرتے ہیں۔

pie diagram: A diagrammatic representation of data in the form of a circle in which it is divided into segments representing part of a whole. While the circle represents the total or whole set of data (360°), its sectors are worked out as a proportion to the total and converted into degrees e.g. production of steel by different states can be shown as parts of the total steel production in the country.

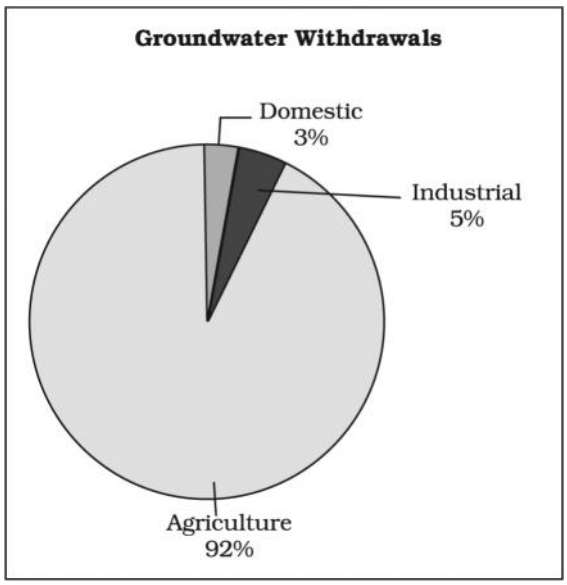

Pie Diagram

वृत्तारेख : वृत्त के रूप में आँकड़ों का आरेखी निरूपण जिसमें वृत्त खंडों में विभाजित होता है एवं संपूर्ण के कुछ भागों को चित्रित करता है। जबकि वृत्त संपूर्ण अथवा आँकड़ों के पूर्ण समूह को चित्रित करता है, इसके क्षेत्रक पूर्ण के अनुपात में

बनाए जाते हैं एवं डिग्री में परिवर्तित कर दिए जाते हैं। उदाहरण के लिए विभिन्न राज्यों द्वारा स्टील का उत्पादन देश के संपूर्ण स्टील उत्पादन के भागों में दर्शाया जा सकता है।

پائی ڈائیگرام: دائرے کی شکل میں اعداد و شمار کی تصویری نمائندگی جس میں کسی مجموعے کی نمائندگی کرنے والا دائرہ کئی حصوں میں منقسم ہوتا ہے۔ حالاں کہ دائرہ اعداد و شمار کے پورے مجموعے (360°) کی نمائندگی کرتا ہے۔ اس کے حصوں کی پیمائش کل مجموعے کے تناسب میں کی جاتی ہے اور اسے ڈگری میں تبدیل کر دیا جاتا ہے۔ مثلاً مختلف ریاستوں میں فولاد کی پیداوار کو ملک میں فولاد کی مجموعی پیداوار کے حصوں کے طور پر دکھایا جا سکتا ہے۔

piedmont: A gently sloping land at the foot of the mountain. It is a French word meaning 'the foot of a mountain'.

गिरिपद : पर्वत के पद पर मंद ढाल वाला स्थल प्रदेश। अंग्रेज़ी भाषा का शब्द पिडमोंट एक फ्रेंच शब्द है जिसका अर्थ है 'पर्वत का पद'।

دامنِ کوہ: پہاڑ کے دامن میں ہلکے ڈھلان والی زمین۔ یہ فرانسیسی زبان کا لفظ ہے جس کا مطلب ہے ''دامنِ کوہ''۔

pig iron: It has derived its name from the shape of the mould, that looks like a pig, in which molten iron from the blast furnace flows into and solidifies.

कच्चा लोहा : यह नाम (पिग आयरन) साँचे के आकार से लिया गया है जो 'पिग' की भाँति दिखाई देता है, जिसमें झोंका भट्ठी से पिघला लोहा आता है और जम जाता है।

ڈھلواں لوہا: اس کا نام خنزیر کی شکل کے سانچے سے ماخوذ ہے جس میں یہ ڈھالا جاتا ہے۔ فشاری بھٹی سے پگھلا ہوا لوہا اسی سے ہو کر گزرتا ہے اور ٹھوس شکل اختیار کرتا ہے۔

pisciculture: Breeding of fishes in specially constructed tanks and ponds.

मत्स्यपालन : विशेष रूप से बनाए गए तालाबों एवं तलैया में मछलियों का प्रजनन।

ماہی پروری: خصوصی طور پر تعمیر کردہ پوکھر یا تالاب میں مچھلیوں کی افزائشِ نسل کا پیشہ۔

plain: An extensive area of flat or gently undulating surface without prominent hills or depressions. They may be of different origin e.g. erosional, depositional or structural.

मैदान : समतल अथवा मंद तरंगित सतह का विस्तृत क्षेत्र जहाँ उन्नत पहाड़ियाँ अथवा अवनमन न हों। यह विभिन्न उत्पत्ति के हो सकते हैं, जैसे- अपरदन, निक्षेपण अथवा संरचनात्मक।

میدان: نمایاں پہاڑیوں یا نشیبوں کے بغیر مسطح یا ہلکی لہردار سطح والا وسیع علاقہ۔ یہ میدان اپنی اصل کے اعتبار سے مختلف طرح کے ہو سکتے ہیں، جیسے کٹاؤ دار، رسوبی یا ساختیاتی

plan: A large scale drawing of a very small area e.g. a school, a class-room.

खाका : अति लघु क्षेत्र का बृहत् पैमाने पर आरेखण। उदाहरणतया एक विद्यालय, एक कक्षा।

پلان: ایک بہت ہی چھوٹے قطعہ کی بڑے پیمانے پر خاکہ بندی، جیسے اسکول یا کلاس روم کی خاکہ کشی

planets: Celestial bodies including the Earth, which revolve around the Sun in their orbits. They are opaque bodies and shine only by reflected sunlight. The solar system has eight planets: Mercury, Venus, Earth, Mars, Jupiter, Saturn, Uranus and Neptune (See also solor system).

ग्रह : पृथ्वी सहित खगोलीय पिंड जो सूर्य के चारों ओर अपनी कक्षा में परिक्रमण करते हैं। यह अपारदर्शी पिंड हैं जो केवल परावर्तित सूर्य के प्रकाश से चमकते हैं। सौर मंडल में आठ ग्रह हैं- बुध, शुक्र, पृथ्वी, मंगल, बृहस्पति, शनि, यूरेनस एवं नेप्च्यून (देखें सौरमंडल)।

سیارے: بشمول زمین وہ تمام اجسامِ فلکی جو اپنے مدار میں سورج کے چاروں طرف گردش کرتے ہیں۔ یہ غیر شفاف اجسامِ فلکی ہیں اور صرف سورج سے منعکس روشنی سے چمکتے ہیں۔ نظامِ شمسی میں 8 سیارے ہیں: عطارد، زہرہ، زمین، مریخ، مشتری، زحل، یورینس اور نیپچون۔ (مزید دیکھیں، نظامِ شمسی)

plantation (agriculture): A large farm or estate on which a single crop like tea, coffee, sugarcane and rubber is grown for commercial purposes using scientific and efficient methods of farming. The estate is managed by a manager involving considerable amount of organisation and administration. In this type of farming large amount of labour and capital are required.

रोपण खेती : एक विशाल फार्म अथवा संपदा जिस पर एकल फसल, जैसे- चाय, कॉफी, गन्ना एवं रबड़ को वाणिज्य के उद्देश्य से वैज्ञानिक एवं दक्ष कृषि की पद्धति से उगाया जाता है। संपदा की देखरेख प्रबंधक द्वारा की जाती है जिसमें बृहत् पैमाने का संगठन एवं प्रशासन सम्मिलित है। इस प्रकार की कृषि में बहुत मात्रा में श्रम एवं पूँजी की आवश्यकता होती है।

باغاتی زراعت: وسیع کاشت یا جاگیر جس میں تجارت کی غرض سے جدید سائنسی طریقوں کا استعمال کر کے چائے، کافی، گنا اور ربر جیسی ایک فصل اگائی جاتی ہے۔ جاگیر کا انتظام و انصرام منیجر کرتا ہے جس میں تنظیم اور نظم و نسق کا کافی دخل ہوتا ہے۔ اس طرح کی کاشت کاری میں بڑی مقدار میں مزدور اور سرمائے کی ضرورت ہوتی ہے۔

plateau: A large elevated tract of relatively flat surface usually limited on at least one side by a steep slope e.g. the Tibetan plateau, the Chhotanagpur plateau.

पठार : एक बृहत् उन्नत भूभाग जिसमें सतह सामान्यतया समतल होती है एवं एक ओर तीव्र ढाल होता है। उदाहरण के लिए

Plateau

तिब्बत का पठार, छोटा नागपुर का पठार।

पठार या सतह मुरतफ़ा: نسبتاً ہموار سطح کا ایک بڑا بلند قطعۂ زمین جس کے ایک میں تیز ڈھلان ہو، جیسے تبت کا پٹھار، چھوٹا ناگ پور کا پٹھار

plate tectonics: A scientific theory developed in the later part of the 20th century to explain the movement of the Earth's surface over time. According to this theory the lithosphere is composed of 7 major and 12 minor rigid plates, called tectonic plates. They are moved by large-scale thermal convection currents towards or away from each other. It causes shifting of continents, oceans, formation of mountains , faults, earthquakes and volcanic eruptions.

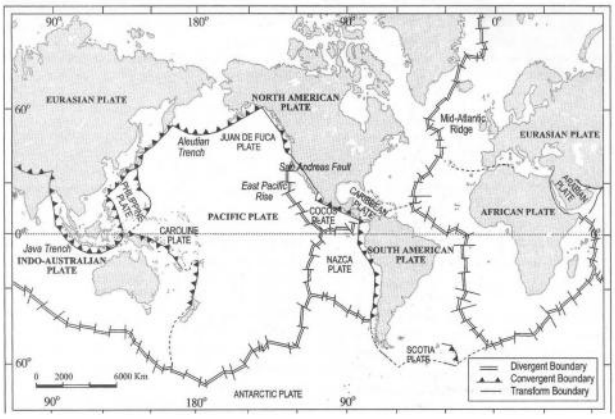

Major And Minor Plates of the World

प्लेट विवर्तनिक : एक वैज्ञानिक सिद्धांत जो 20वीं सदी के उत्तरार्ध में समय के साथ भू पृष्ठ की गति को समझाने के लिए विकसित किया गया। इस सिद्धांत के अनुसार स्थलमंडल 7 मुख्य एवं 12 गौण दृढ़ प्लेटों से बना है, जिन्हें विर्वतनिक प्लेट कहते हैं। यह प्लेटें एक दूसरे के निकट अथवा दूर बृहत् पैमाने की संवहन धाराओं द्वारा गतिशील हैं। इनके कारण महाद्वीपों, समुद्रों का स्थानांतरण, पर्वतों का निर्माण, भ्रंश, भूकंप एवं ज्वालामुखी उद्भेदन होते हैं।

साख्त मानी पलेट : زمانے کے لحاظ سے سطحِ ارض کی حرکت کی تشریح کرنے والا ایک سائنسی نظریہ جو بیسویں صدی کے اواخر میں پیش کیا گیا۔ اس نظریے کے مطابق قشرِ ارض کی ترکیب 7 بڑی اور 12 چھوٹی سخت پلیٹوں سے ہوئی ہے۔ یہ ساخت مانی پلیٹیں کہلاتی ہیں۔ یہ پلیٹیں ایک دوسرے کے نزدیک یا دور وسیع پیمانے کی حرارتی کنوکشن لہروں کے ذریعے حرکت کرتی ہیں۔ ان کی وجہ سے برّاعظموں اور بحر اعظموں کا کھسکنا، پہاڑوں کا بننا، دراڑیں پڑنا، زلزلے اور آتش فشانی دھماکہ جیسی صورت حال پیدا ہوتی ہے۔

polders: A Dutch term used for flat tracts of coastal land reclaimed from the sea by constructing dykes and pumping out water. An excellent example is the Zuider Zee project of the Netherlands.

पोल्डर : समुद्र तल के निकट, ऊपर अथवा उससे नीचे, समुद्र से प्राप्त किया गया थल क्षेत्र, एक झील अथवा नदी मैदान, जो डाइक का निर्माण करके और जल को बाहर निकाल कर बना है। इसका अति उत्तम उदाहरण नीदरलैंड में ज़ुईदर ज़ी परियोजना है।

پولڈر: یہ ڈچ زبان کی اصطلاح ہے جس کا مطلب سمندر سے حاصل کی گئی اور سدھاری گئی زمین ہے۔ سطح سمندر سے نیچے ہونے کی وجہ سے اس کی حفاظت ساحلِ سمندر پر باندھ بنا کر کی جاتی ہے۔ جیسے نیدرلینڈ کا زیوڈرزی پروجیکٹ اس کی ایک اچھی مثال ہے۔

poles: Two ends of the Earth's axis, forming its northern (North Pole) and southern (South Pole) points. These are also called Geographical poles and their locations do not correspond with the Earth's magnetic poles.

ध्रुव : पृथ्वी के अक्ष के दो सिरे, जो इसके उत्तरी (उत्तरी ध्रुव) एवं दक्षिणी (दक्षिण ध्रुव) बिंदु बनाते हैं। इन्हें भौगोलिक ध्रुव भी कहते हैं एवं इनकी स्थिति पृथ्वी के चुंबकीय ध्रुवों से मेल नहीं खाती है।

قطبین: زمینی محور کے دونوں سرے جو شمالی (قطب شمالی) اور جنوبی (قطب جنوبی) نقطے ہیں۔ ان کو جغرافیائی قطبین بھی کہا جاتا ہے لیکن ان کا محل وقوع زمین کے مقناطیسی قطبین سے مناسبت نہیں رکھتا۔

population: Total number of a group of humans, animals or other living organisms at a given place and time.

जनसंख्या : किसी विशेष स्थान एवं समय पर मानव समूह, प्राणियों अथवा जीवित जीवों की कुल संख्या।

آبادی: کسی مقررہ وقت اور مقام پر انسانوں، جانوروں یا دیگر جاندار نامیات زمرے کی کل تعداد۔

population change: Change in the number of people between two points of time. This change can be brought in through birth and death rates and migration.

जनसंख्या परिवर्तन : समय के दो बिंदुओं के बीच लोगों की

संख्या में परिवर्तन। यह परिवर्तन जन्म एवं मृत्यु दर तथा प्रवास से आता है।

تبدیلیِ آبادی: وقت کے دونقطوں کے درمیان لوگوں کی تعداد میں تبدیلیِ سکونت۔ یہ تبدیلی شرحِ پیدائش،شرحِ اموات اور ہجرت کی وجہ سے ہوتی ہے۔

population composition: The statistics of a given population at a specific time in terms of age, sex, marital status, literacy, occupation, religion, language, family and household size, etc.

जनसंख्या संघटन : किसी विशेष समय में आयु, लिंग, वैवाहिक स्थिति, साक्षरता, व्यवसाय, धर्म, भाषा, परिवार एवं परिवार के आकार इत्यादि के संबंध में प्रदत्त जनसंख्या के आँकड़े।

آبادی کی ساخت: کسی مخصوص وقت میں متعینہ آبادی کی شماریات جو عمر،جنس،ازدواجی حیثیت،خواندگی،پیشہ،مذہب،زبان،خاندان اور کنبے کے حجم کے حوالے سے کی جاتی ہے۔

population density: The number of people per unit area. It is normally expressed as persons per sq. km.

जनसंख्या घनत्व : प्रति इकाई क्षेत्र में लोगों की संख्या। यह सामान्यतया व्यक्ति प्रति वर्ग किलोमीटर में दर्शायी जाती है।

کثافتِ آبادی: فی اکائی رقبے پر لوگوں کی تعداد۔اسے عام طور پر فی مربع کلومیٹر پر بسنے والے افراد کی شکل میں ظاہر کیا جاتا ہے۔

population growth: Change in the population of a given area during a specific period of time e.g. a decade (ten years). Such a change takes place due to birth, death and migration. It can be expressed either in absolute number or as percentage change per year.

जनसंख्या वृद्धि : किसी क्षेत्र में विशेष समयावधि में जनसंख्या में परिवर्तन। उदाहरण के लिए एक दशक (10 वर्ष)। इस प्रकार का परिवर्तन जन्म, मृत्यु एवं प्रवास के कारण होता है। इसे निरपेक्ष संख्या अथवा प्रति वर्ष परिवर्तन प्रतिशत में दर्शाया जा सकता है।

آبادی کی نمو: کسی علاقے میں کسی خاص مدت مثلاً دہائی (دس سال) کے دوران آبادی میں تبدیلی۔ ایسی تبدیلی پیدائش، موت اور تبدیلیِ سکونت کی وجہ سے ہوتی ہے۔اسے مطلق عدد یا سالانہ فی صد تبدیلی کے طور پر ظاہر کیا جاسکتا ہے۔

porosity: The volume of voids (pores) to the total volume of the material (soil or rock). It is always expressed in percentage.

सरंध्रता : कुल पदार्थ (मृदा अथवा शैल) की मात्रा में छिद्रों की मात्रा। यह सदैव प्रतिशत में दर्शायी जाती है।

مسامیت : کسی مادے (مٹی یا چٹان) کے کل حجم میں خلا کی ضخامت یا مقدار۔ اسے ہمیشہ فی صد میں ظاہر کیا جاتا ہے۔

port: A place where water transport node is interconnected with other modes of transport. It has facilities for embarking and disembarking of passengers and loading and unloading of goods e.g. Paradip port.

पत्तन : एक स्थान जहाँ जल परिवहन केंद्र परिवहन के अन्य साधनों से अंत:संबंधित होता है। यहाँ यात्रियों के उतरने, चढ़ने एवं माल के लादने तथा उतारने की सुविधा उपलब्ध होती है। उदाहरणतया पारादीप पत्तन।

بندرگاہ: وہ جگہ جہاں آبی نقل وحمل کا باہمی ربط نقل وحمل کے دیگر ذرائع سے ہوتا ہے۔ یہاں مسافر اور سامان کو چڑھانے اور اتارنے کی سہولت ہوتی ہے،مثلاً پارادیپ بندرگاہ

potential resources: Resources whose entire quantity may not be known at present but may serve the future.

संभावी संसाधन : संसाधन जिनकी संपूर्ण मात्रा का वर्तमान में ज्ञान न हो किंतु वे भविष्य में आवश्यकता पूरी कर सकते हैं।

امکانی وسائل: وہ وسائل جن کی کل مقدار اس وقت معلوم نہیں ہے لیکن مستقبل میں کارآمد ہوسکتے ہیں۔

prairie: The extensive temperate grasslands to the east of Great Plains of North America. These are characterised by annual rainfall between 25-50 cm, mostly during summer, which is ideal for growth of grasses.

प्रेअरी : उत्तरी अमेरिका के विशाल मैदानों के पूर्व में विस्तृत शीतोष्ण घासस्थल। इनकी विशेषता मुख्यत: ग्रीष्मकाल में 25-50 सें.मी. वर्षा है, जो घास की वृद्धि के लिए अनुकूल है।

پریری: شمالی امریکہ کے گریٹ پلین کے مشرق میں معتدلہ کا وسیع گھاس کا میدان۔ اس کی خصوصیات میں 25 سے 50 سینٹی میٹر سالانہ بارش شامل ہے جو زیادہ تر موسم گرما میں ہوتی ہے اور گھاس کے اگنے کے لیے بہترین ہے۔

precipitation: Falling of water either in solid or liquid form from the clouds towards the earth. It includes drizzle, rain, snow, dew and hail.

वर्षण : मेघों से धरती की ओर जल का ठोस अथवा तरल अवस्था में गिरना। इस के अंतर्गत फुहार, वर्षा, हिम एवं ओले आते हैं।

ترسیب: بادلوں سے زمین کی طرف ٹھوس یا سیال شکل میں پانی کا گرنا۔اس میں بوندا باندی ،بارش،برف،ژالہ باری اور اوس شامل ہیں۔

prevailing winds: Refer to permanent winds.

सनातन पवनें : देखें भूमंडलीय पवनें।

غالب ہوائیں: دیکھیے،دائمی ہوائیں۔

primary activity: Economic activities connected with

collection and extraction of natural resources e.g. hunting and gathering, mining and quarrying, farming, fishing etc.

प्राथमिक क्रिया : आर्थिक क्रियाएँ जो प्राकृतिक संसाधनों के एकत्रण एवं निष्कर्षण से जुड़ी हैं। उदाहरण के लिए आखेटन एवं संग्रहण, खनन एवं आखनन, कृषि, मत्स्यन इत्यादि।

ابتدائی سرگرمی: قدرتی وسائل نکالنے اور انھیں جمع کرنے سے متعلق معاشی سرگرمیاں، جیسے شکار کرنا اور غذا اکٹھا کرنا، کان کنی اور کھدائی کرنا، کاشت کاری اور مچھلی پکڑنا وغیرہ

primary food products: Products like cereals, pulses, oil seeds, fruits, vegetables etc. that are obtained directly from the soil.

प्राथमिक खाद्य उत्पाद : उत्पाद, जैसे अनाज, दालें, तिलहन, फल, सब्जियाँ इत्यादि जो सीधे मृदा से प्राप्त किए जाते हैं।

ابتدائی غذائی پیداوار: اناج، دلہن، تلہن، پھل، سبزیاں وغیرہ جیسی پیداوار جو براہِ راست مٹی سے حاصل کی جاتی ہیں۔

primary industry: Refer to basic industry

प्राथमिक उद्योग : देखें मूलभूत उद्योग।

ابتدائی صنعت: دیکھیں، بنیادی صنعت۔

primary producers: Plants and other micro organisms (zooplankton) which produce their own food from the natural/physical environment.

प्राथमिक उत्पादक : पौधे एवं अन्य सूक्ष्म जीव (प्राणिप्लवक) जो प्राकृतिक/ भौतिक पर्यावरण से अपना भोजन स्वयं बनाते हैं।

ابتدائی پیداکار: پودے اور دوسرے خُرد نامیات (خُرد حیوانات) جو قدرتی یا طبیعی ماحول سے اپنی غذا خود تیار کرتے ہیں۔

primary sector: Where primary activities are carried out.

प्राथमिक सेक्टर : जहाँ प्राथमिक क्रियाएँ की जाती हैं।

ابتدائی زمرہ: وہ زمرہ جس میں ابتدائی معاشی سرگرمیاں انجام دی جاتی ہیں۔

prime meridian: The 0° longitude passing through Greenwich, where the British Royal Observatory is located.

प्रमुख याम्योत्तर : ग्रीनिच से गुज़रती हुई 0° देशांतर, जहाँ ब्रिटिश रॉयल वेधशाला स्थित है।

خطِ نصف النہار: گرین وچ سے گزرنے والا 0° عرض البلد جہاں برطانوی شاہی رصدگاہ واقع ہے۔

primitive subsistence agriculture: A type of farming practised by a community on small patches of land using primitive tools like hoe, dao and digging sticks and family and community labour. It depends totally on the natural conditions – rainfall and fertility of the soil. It is for the consumption of family/community.

आदिम जीविका कृषि : एक प्रकार की कृषि जो एक समुदाय द्वारा आदिम औज़ारों जैसे फावड़ा, दाव एवं खोदने वाली छड़ियों द्वारा परिवार एवं सामुदायिक श्रम की सहायता से भूमि के छोटे-छोटे टुकड़ों पर की जाती है। यह पूर्णतया प्राकृतिक अवस्थाओं-वर्षा एवं मृदा की उर्वरता पर निर्भर करती है। यह परिवार/समुदाय के उपभोग के लिए है।

قدیم گزارہ زراعت : ایک قسم کی کاشت کاری جو کوئی معاشرہ چھوٹے قطعۂ اراضی پر کدال، داب اور کھنتی جیسے قدیم اوزاروں اور خاندان اور معاشرے سے تعلق رکھنے والے مزدوروں کی مدد سے انجام دیتا ہے۔ یہ کاشت کاری مکمل طور پر قدرتی حالات یعنی بارش اور مٹی کی زرخیزی پر منحصر اور خاندان/ گروہ کے خرچ کے لیے ہوتی ہے۔

private sector: All economic activities which are owned, managed and controlled by individuals, group of individuals or companies.

निजी क्षेत्र : सभी आर्थिक क्रियाएँ जिनका स्वामित्व एक व्यक्ति, व्यक्तियों के समूह अथवा कंपनियों के अधीन होता है एवं उन्हीं के द्वारा संचालित एवं नियंत्रित की जाती हैं।

نجی زمرہ: وہ تمام معاشی سرگرمیاں جن کی ملکیت، انتظام اور نظم و ضبط افراد، افراد کی جماعت یا کمپنی کے ہاتھوں میں ہوتے ہیں۔

private sector industries: Industries owned and operated by an individual, group of individuals or companies e.g. Tata Iron and Steel Company (TISCO).

निजी क्षेत्र उद्योग : उद्योग जिनका स्वामित्व एक व्यक्ति, व्यक्तियों के समूह अथवा कंपनियों के पास होता है तथा वे उन्हीं के द्वारा संचालित किए जाते हैं। उदाहरणतया टाटा लोह एवं इस्पात उद्योग (टिस्को)।

نجی زمرہ صنعتیں: وہ صنعتیں جو افراد، افراد کی جماعت یا کمپنی کی ملکیت میں ہوتی ہیں اور ان ہی کے ذریعے چلائی جاتی ہیں، جیسے ٹاٹا آئرن اور اسٹیل کمپنی (TISCO)۔

public sector industries: Industries owned or managed or controlled by the State e.g. Hindustan Aeronautics Ltd (HAL), Steel Authority of India Limited (SAIL), etc.

सार्वजनिक क्षेत्र उद्योग : उद्योग जिनका स्वामित्व एवं नियंत्रण राज्य द्वारा किया जाता है। उदाहरण के लिए हिंदुस्तान एयरोनॉटिक लिमिटेड (HAL), स्टील अथॉरिटी ऑफ इंडिया लिमिटेड (SAIL)।

سرکاری زمرہ صنعتیں : وہ تمام صنعتیں جن کی ملکیت، انتظام و انصرام اور نظم و ضبط ریاست یا سرکار کے ہاتھوں میں ہوتے ہیں، جیسے ہندوستان ایرونا ٹکس لمیٹڈ، اسٹیل اتھارٹی آف انڈیا لمیٹڈ وغیرہ

purvachal: Beyond the Dihang gorge, the Himalayas bend sharply to the south and run in a north-south direction along the eastern border of India, known as

Purvachal.

पूर्वाचल (पर्वत): दिहांग गॉर्ज के पार, हिमालय पर्वत तीव्रता से दक्षिण की ओर मुड़ते हैं एवं उत्तर-दक्षिण दिशा में भारत की पूर्वी सीमा के साथ-साथ हैं, पूर्वाचल कहते हैं।

پوروا چل: دیہانگ گہری کھائی کے بعد ہمالیائی سلسلہ جو تیزی سے جنوب کی طرف مڑتے ہوئے ہندوستان کی مشرقی سرحدوں کے ساتھ شمال۔جنوب کی سمت اختیار کرلیتا ہے،اسے پوروا چل کہتے ہیں۔

purvanchal: The geographical area to the east of Tista river .The area comprises of all the seven states of north east India, five northern districts of West Bengal and parts of Sikkim.

पूर्वांचल (प्रदेश): तीस्ता नदी के पूर्व का भौगोलिक क्षेत्र। इस क्षेत्र के अंतर्गत भारत के सात उत्तर-पूर्व के राज्य, पश्चिमी बंगाल के पाँच जिले एवं सिक्किम का भाग आता है।

پوروانچل: تیستا ندی کے مشرق میں واقع جغرافیائی خطہ۔اس خطے میں شمال مشرقی ہند کی ساتوں ریاستیں،مغربی بنگال کے پانچ اضلاع اور سکّم کے کچھ حصے شامل ہیں۔

Qq

qualitative variable: An attribute which is qualitative in nature and varies over time and space and therefore difficult to measure quantitatively e.g health or quality of life.

गुणवत्ता चर : एक ऐसी विशेषता (गुण) जो प्रकृति में (स्वभाव से) गुणात्मक हो, समय तथा स्थान के साथ भिन्नता रखती हो इसलिए जिसे मात्रात्मक रूप से मापना कठिन हो। उदाहरणतया स्वास्थ्य तथा जीवन की गुणवत्ता।

کیفیتی متغیرہ: کوئی وصف جو کیفیتی نوعیت کا ہو اور جس میں زمان و مکان کے اعتبار سے تغیر واقع ہو اور اس لیے کیفیتی اعتبار سے اس کی پیائش مشکل ہو، مثلاً صحت یا معیارِ زندگی

quality of life: A complex notion concerning the general condition of a population in a given area which includes, physical (diet, housing, access to facilities/services and safety) and mental states (satisfaction, happiness, etc.)

जीवन की गुणवत्ता : किसी क्षेत्र में जनसंख्या की सामान्य स्थिति से संबधित एक जटिल धारणा जिसमें भौतिक (आहार, आवास, सुविधाओं की अभिगम्यता/ सेवाएं और सुरक्षा) तथा मानसिक स्थिति (संतोष, हर्ष आदि) सम्मिलित हैं।

معیارِ زندگی: کسی علاقے میں آبادی کی عام حالت سے متعلق ایک پیچیدہ قیاس جس میں طبعی (خوراک، گھر، سہولیات / خدمات تک رسائی اور تحفظ) اور ذہنی حالتیں (طمانیت، خوشی وغیرہ) شامل ہیں۔

quantitative technique: Statistical methods for processing data by classifying and analysing numerical statements of facts in an investigation and establishing the relationship among phenomena.

मात्रात्मक तकनीक : किसी अन्वेषण के दौरान या अनेक परिघटनाओं के बीच संबंध स्थापित करने में तथ्यों के वर्गीकरण तथा संख्यात्मक कथनों के विश्लेषण द्वारा आंकड़ों के प्रक्रमण के लिए प्रयुक्त सांख्यिकीय विधियाँ।

کمیتی تکنیک: کسی تفتیش کے دوران اعداد و شمار کی تیاری میں حقائق کے اعدادی بیانات کی زمرہ بندی اور تجزیے کا شماریاتی طریقہ۔ اس کے ذریعے مظاہر کے درمیان ربط قائم کیا جاتا ہے۔

quantitative variable: An attribute which varies over time and space and can be measured objectively in terms of numbers e.g. number of workers/ students/ teachers or rainfall in mm.

मात्रात्मक चर : एक गुण जो समय तथा स्थान के अनुसार भिन्नता रखता हो और संख्या के दृष्टिकोण से वस्तुपरक मापा जा सकता हो। उदाहरण के लिए कर्मकारों / छात्रों/ शिक्षकों की संख्या या वर्षा (मिली मीटर में)।

کمیتی متغیرہ: کوئی وصف جو کمیتی نوعیت کا ہو اور جس میں زمان و مکان کے اعتبار سے تغیر واقع ہو اور اس کی پیائش عددی طور پر کی جاتی ہو، مثلاً مزدور/طلبا/اساتذہ کی تعداد یا ملی میٹر میں بارش کی مقدار

quarry: An open-pit from where sand, gravel, building stones are obtained by excavation (cutting and blasting).

खुली खान या खदान : एक खुला गर्त जिससे बालू, बजरी और अन्य खनिज संसाधन, इमारती पत्थर उत्खनन (कर्तन और स्फोटन) द्वारा प्राप्त किए जाते हैं।

کھدان: وہ کھلا گڈھا جہاں سے ریت، بجری یا تعمیراتی پتھر کھود کر (کاٹ کر یا بارود سے اڑا کر) نکالے جاتے ہیں۔

quarrying: The process of extracting sand, gravel building stones, etc. (See also quarry).

आखनन : बालू, बजरी, खनिज इत्यादि के निष्कर्षण की प्रक्रिया (देखें खदान)।

کھدائی: ریت، بجری، تعمیراتی پتھر وغیرہ نکالنے کا عمل (مزید دیکھیں، کھدان)۔

quartz: A mineral , the crystalline form of silicon dioxide (SiO_2), which is lustrous and sufficiently hard.

स्फटिक : एक खनिज जो सिलिकन डाइ-ऑक्साइड (SiO_2) का क्रिस्टल रूप है जो चमकदार तथा पर्याप्त कठोर होता है।

سنگ مردہ: ایک معدنی، سیلیکن ڈائی آکسائڈ (SiO_2) کی بلوری شکل جو چمک دار اور کافی سخت ہوتی ہے۔

quaternary sector: A recognised economic sector comprising all services particularly related to the generation and dissemination of information and knowledge. These activities require high levels of mental skills, and specialisation e.g. education, research and development.

चतुर्थ सेक्टर : एक अभिनव (नया) मान्य आर्थिक सेक्टर जिसमें सभी सेवाएँ विशेष रूप से सूचना और प्रौद्योगिकी के जनन तथा प्रकीर्णन (फैलाव) से संबंधित हो, सम्मिलित होती हैं। इन क्रियाओं में मानसिक कुशलता के उच्च स्तर और विशेषज्ञता, जैसे- शिक्षा, शोध और विकास की आवश्यकता होती है।

رابعی زمرہ: حال ہی میں تسلیم شدہ ایک معاشی زمرہ جس میں تمام خدمات بالخصوص علم و معلومات کی افزائش و اشاعت شامل ہوتی ہیں۔ ان سرگرمیوں میں اعلا سطح کی ذہنی مہارت اور تخصیص کی ضرورت ہوتی ہے، جیسے تعلیم، تحقیق اور ترقی

quinary sector: Activities pertaining to the service sector in which policy decisions are taken at the highest level of organisational structure e.g. activities of National Development Council, Planning Commission and Board of directors of companies.

पंचम सेक्टर : सेवा सेक्टर में आने वाली क्रियाएँ जिनमें निर्णय संगठनात्मक संरचना के उच्चतम स्तर पर लिए जाते हैं, जैसे- राष्ट्रीय विकास परिषद्, योजना आयोग और कंपनियों के निदेशक मंडल की क्रियाएँ।

خمسی زمرہ: خدماتی زمرے سے متعلق سرگرمیاں جن میں انتظامی ساخت کی اعلاسطح کی پالیسی کے فیصلے کیے جاتے ہیں، جیسے قومی ترقی کونسل، پلاننگ کمیشن اور کمپنیوں کے بورڈ آف ڈائرکٹرز کی سرگرمیاں

Rr

rabi: Local term used in India to describe crops that are sown during October-December and harvested during summer April-May Examples are wheat, barley, peas, gram, mustard etc.

रबी : भारत में प्रयोग किया जाने वाला स्थानीय शब्द जो उन फसलों का वर्णन करने के लिए प्रयुक्त होता है जो अक्तूबर-दिसंबर में बोई जाती हैं एवं ग्रीष्म काल में अप्रैल-मई में काटी जाती हैं। जैसे- गेहूँ, जौ, मटर, चना, सरसों इत्यादि।

ربیع: اکتوبر-دسمبر میں بوئی اور اپریل-مئی میں کاٹی جانے والی فصلوں کو ظاہر کرنے کے لیے ہندوستان میں مستعمل ایک مقامی اصطلاح۔ گیہوں، جَو، مٹر، چنا، سرسوں وغیرہ اس کی مثالیں ہیں۔

radial drainage: The drainage pattern in which rivers originate from a central highland and flow in different directions. This pattern develops on domes particularly where belts of resistant rocks are separated by weaker rocks e.g. the drainage pattern in Ramgarh dome in Rajasthan.

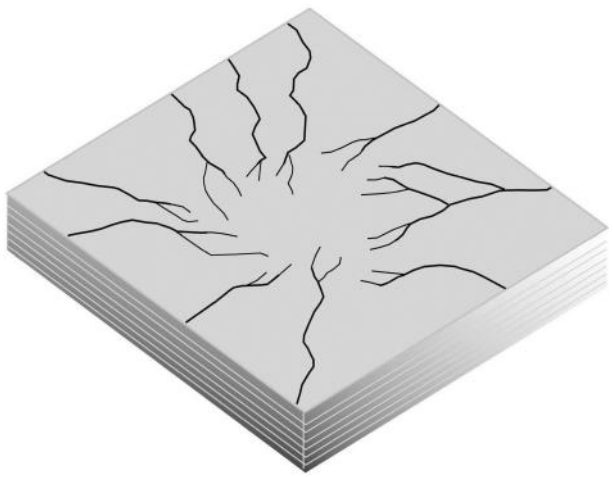

Radial Drainage

अरीय अपवाह : एक प्रवाह प्रतिरूप जिसमें नदियों का उद्गम एक केंद्रीय उच्चभूमि से होता है एवं वे विभिन्न दिशाओं में बहती हैं। यह प्रतिरूप गुंबद (डोम) पर विकसित होता है विशेषतया जहाँ प्रतिरोधी शैलों की पट्टियाँ कमज़ोर शैलों द्वारा अलग होती हैं। उदाहरणतया राजस्थान में रामगढ़ गुंबद का प्रवाह प्रतिरूप।

شعاعی پن نکاسی: پن نکاسی کا وہ نظام جس میں ندیاں ایک مرکزی بلند زمین سے نکلتی ہیں اور مختلف سمتوں میں بہتی ہیں۔ اس طرح کا نمونہ گنبد نما خطوں میں فروغ پاتا ہے جہاں مزاحمتی چٹانیں نرم چٹانوں کے ذریعے جدا ہوتی ہیں، جیسے راجستھان کے رام گڑھ گنبد میں پن نکاسی

rain: It is a form of precipitation. Condensed water vapour of the atmosphere in a liquid form (water droplets) falls on the ground under the influence of the gravity. The size of water droplets distinguishes drizzle (0.02-.5 mm in diameter) from rain (0.5-5 mm in diameter).

वर्षा : यह वर्षण का एक प्रकार है। वायुमंडल के संघनित जलवाष्प गुरुत्व के प्रभाव के कारण तरल रूप (जल की सूक्ष्म बूंदों) में धरातल पर गिरते हैं। जल की बूंदों के बीच आकार में भेद, फुहार (0.02 से 0.5 मि.मी. व्यास) और वर्षा (0.5 से 5 मि.मी.व्यास) में होता है।

بارش: یہ ترسیب کی ایک شکل ہے۔ کرۂ باد کے کثیف آبی بخارات سیال کی صورت (پانی کے قطروں) میں تبدیل ہو کر کششِ ثقل کی وجہ سے زمین پر گرتے ہیں۔ قطروں کے سائز کے اعتبار سے پھوار (قطر میں 0.02 سے 0.5 ملی میٹر) بارش (قطر میں 0.5 سے 5 ملی میٹر) سے الگ ہوتی ہے۔

rain-bearing wind: Moisture-laden winds coming from the oceans or large water bodies to land, which bring rainfall.

वर्षाधारी पवनें : महासागरों अथवा विशाल जलाशयों से स्थल की ओर आती हुई आर्द्रतायुक्त पवनें, जो वर्षा लाती हैं।

بارش بردار ہوائیں: سمندر یا بڑی آبی جسامت سے آنے والی رطوبت بھری ہوائیں جن سے بارش ہوتی ہے۔

rainbow: An optical phenomenon on a rainy day in which a colourful arch is seen in the sky. When sunlight passes through raindrops, these act as refractors and split the light rays into bands of its component colours i.e. violet, indigo, blue, green, yellow, orange and red (VIBGYOR).

इन्द्रधनुष : वृष्टिमय दिन में एक प्रकाशीय परिघटना जिसमें आकाश में एक रंग-बिरंगा चाप दिखाई देता है। जब सूर्य का प्रकाश वर्षा की बूंदों से गुजरता है तो यह अपवर्तक की तरह कार्य करती हैं एवं प्रकाश की किरणों को इसके घटक रंगों अर्थात् बैंगनी, जामुनी, नीली, हरी, पीली, संतरी एवं लाल रंगों की पट्टियों में विभाजित कर देते हैं।

قوسِ قزح: بارش کے دنوں میں ایک بصری مظہر جس میں آسمان میں ایک رنگین کمان ظاہر ہوتی ہے۔ جب سورج کی روشنی بارش کے قطروں سے گزرتی ہے تو وہ انعطاف کے اصول کے مطابق روشن کرنوں کو ان کے جزوی رنگوں میں توڑ دیتی ہے۔ یہ رنگ ہیں: بنفشئی (Violet)، بیگنی (Indigo)، نیلا (Blue)، ہرا (Green)، پیلا (Yellow)، نارنجی (Orange) اور سرخ (Red)۔ ان کا مخفف VIBGYOR ہے۔

rain-gauge: An instrument for measuring rainfall. It is essentially a funnel placed vertically in a collecting vessel, which is kept about 30 cm above the ground to avoid splashing. Collected rainwater is emptied into a measuring cylinder.

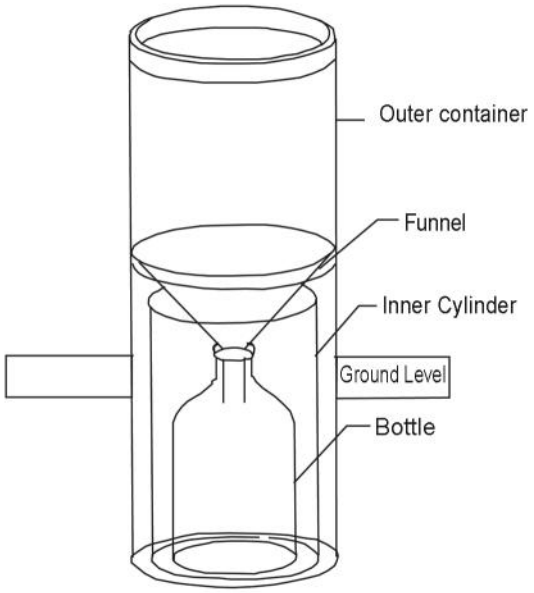

Rain-gauge

वर्षामापी : वर्षा को मापने के लिए एक यंत्र। यह तत्त्वत: एक कीप होता है जो जल को एकत्र करने वाले पात्र में ऊर्ध्वाधर रखा होता है, इसे छीटों से बचाने के लिए भूमि से 30 से.मी. ऊपर रखा जाता है। एकत्रित वर्षाजल को मापक सिलिंडर में डाला जाता है।

بارش پیما: بارش کی پیمائش کا آلہ۔ یہ سیال گیر برتن میں عمودی طور پر رکھا ہوا قیف ہے جسے چھینٹوں سے بچنے کے لیے زمین سے 30 سینٹی میٹر اوپر کھلی جگہ پر رکھا جاتا ہے۔ بارش کے جمع شدہ پانی کو ایک پیمائشی اسطوانہ میں خالی کرلیا جاتا ہے۔

rain shadow: A comparatively dry area on the lee ward side of a hill or mountain that stands in path of rain-bearing winds.

वृष्टि छाया : वर्षा धारी पवनों के मार्ग में पहाड़ी अथवा पर्वत के प्रतिपवन पक्ष में एक अपेक्षाकृत सूखा क्षेत्र।

سایۂ باراں: بارش بردار ہواؤں کے راستے میں پڑنے والے پہاڑ یا پہاڑی کے عقب میں واقع نسبتاً خشک علاقہ

rain-water harvesting: The technique of collecting and storing rain-water at surface or in sub-surface acquifer for future use.

वर्षा जल संग्रहण : भविष्य में उपयोग के लिए वर्षा के जल को सतह अथवा अधस्तल जलभर में एकत्रित एवं संचयन करने की तकनीक।

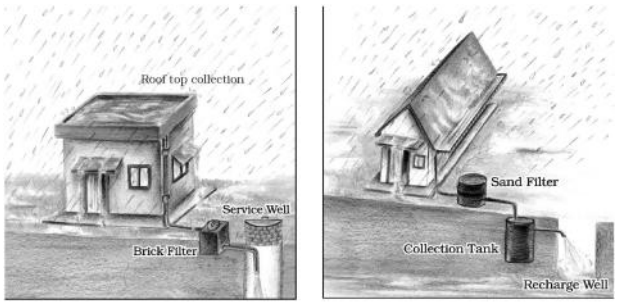

Rain-water Harvesting

بارش کے پانی کی ذخیرہ کاری: مستقبل میں استعمال کے لیے سطح یا مسام دار زیلی آبی سطح میں بارش کے پانی کو جمع اور محفوظ کرنے کی تکنیک۔

ranches: Large livestock farms, usually fenced, where animals are bred and reared for commercial purposes using scientific methods.

रैंच : बृहत् पशुधन के फार्म, सामान्यतया बाड़ लगे हुए, जिसमें पशुओं का वाणिज्यिक उद्देशयों के लिए वैज्ञानिक विधियों से प्रजनन एवं पालन-पोषण किया जाता है।

مویشی گاہ: عام طور پر مویشیوں کے وسیع باڑھ دار احاطے جہاں تجارت کے لیے سائنسی طریقوں کی مدد سے جانوروں کی افزائشِ نسل کی جاتی ہے اور انھیں پالا جاتا ہے۔

range: (1) A line of mountains forming almost a continuous barrier over a long distance. There may be a few gaps in between. (2) The difference between the highest and the lowest values of a distribution e.g. the difference between maximum and minimum temperature of a place. (3) A term used to denote the unfenced grasslands.

श्रेणी : (1) पर्वतों की एक कतार जो लंबी दूरी तक लगभग अनवरत अवरोध बनाती है। इसके मध्य में कुछ अंतराल (दर्रे) हो सकते हैं। (2) वितरण के उच्चतम एवं न्यूनतम मान में अंतर। उदाहरणतया किसी स्थान के उच्चतम एवं निम्नतम तापमान में अंतर। (3) एक शब्द जिस का प्रयोग खुले घासस्थल के लिए होता है।

سلسلۂ کوہ: (1) لمبی دوری تک پہاڑوں کا سلسلہ جس سے تقریباً مسلسل رکاوٹ پیدا ہوتی ہے۔ درمیان میں کہیں کہیں فاصلہ بھی ہوسکتا ہے۔ (2) کسی تقسیم میں سب سے زیادہ اور سب سے کم مقداروں کے درمیان فرق، جیسے کسی جگہ پر سب سے زیادہ اور سب سے کم درجۂ حرارت میں فرق۔ (3) گھاس کے کھلے میدان کے لیے استعمال ہونے والی اصطلاح۔

ranking: The arrangement of data in ascending or descending order indicating their relative positions.

श्रेणीकरण : आंकड़ों की आरोही अथवा अवरोही क्रम में व्यवस्था जो उनकी सापेक्षिक स्थिति को दर्शाती है।

درجہ بندی: کسی عدد کا نسبتی مقام معلوم کرنے کے لیے اعداد و شمار کو چڑھتی یا اترتی ترتیب میں مرتب کرنا۔

rapids: A stretch of fast-flowing (turbulent) water over a stream bed that has undergone differential rate of erosion among hard and soft bedrocks which forms rapids.

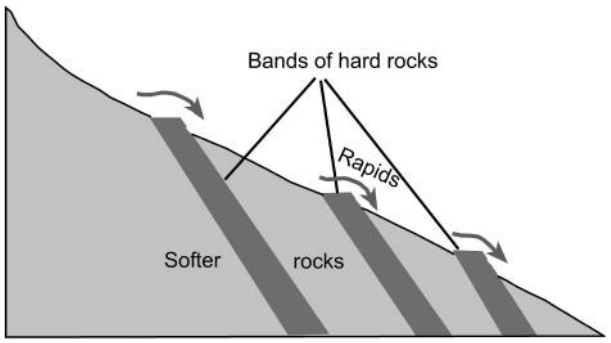

Rapids

क्षिप्रिकाएँ : सरिता-पाट पर तीव्र बहते (प्रक्षुब्ध) जल का विस्तार, जिस पर कठोर एवं नर्म आधार शैलों के ऊपर विभिन्न दरों से अपरदन होता है, जिससे क्षिप्रिकाओं का निर्माण होता है।

شُرشُرے: ندی کی تلہٹی پر تیز موجوں کے ساتھ بہنے والے پانی کا پھیلاؤ۔ سخت اور نرم چٹانوں کے درمیان کٹاؤ کی مختلف شرح کی وجہ سے شُرشُرے بنتے ہیں۔

ravine: A narrow, steep-sided valley, which is carved by erosive action of turbulent run-off after heavy rains in dry lands. It is bigger in size than a gully but smaller than a canyon e.g. Chambal ravines.

खड्ड : एक संकीर्ण, तीव्र ढाल वाली घाटी जो शुष्क क्षेत्रों में भारी वर्षा के पश्चात प्रक्षुब्ध वाह की अपरदनकारी क्रिया के कारण कटकर बनी है। यह अवनालिका से बड़े आकार किंतु गंभीर खड्ड से छोटे आकार की होती है, उदाहरण के लिए चंबल खड्ड।

کٹی پھٹی زمین: تنگ اور دونوں کناروں پر تیز ڈھلان والی گھاٹیاں جن کی تراش خراش خشک علاقوں میں بھاری بارش کے بعد پانی کے تیز بہاؤ کے کٹاؤ دار عمل سے ہوتی ہے۔ یہ حجم کے اعتبار سے نالے سے بڑا لیکن گہری کھائی سے چھوٹا ہوتا ہے، جیسے چمبل کی گھاٹیاں جو دراصل کٹی پھٹی زمینیں ہیں۔

rectangular drainage: A structurally controlled drainage pattern in which streams join each other at right angles. This pattern develops in granitic rocks, where faults and joints are common features.

आयताकार अपवाह : संरचना से नियंत्रित अपवाह तंत्र जिस में सरिताएँ एक दूसरे को समकोण पर मिलती हैं। यह प्रतिरूप ग्रेनाइट शैलों में विकसित होता है, जहाँ भ्रंश एवं जोड़ सामान्य लक्षण हैं।

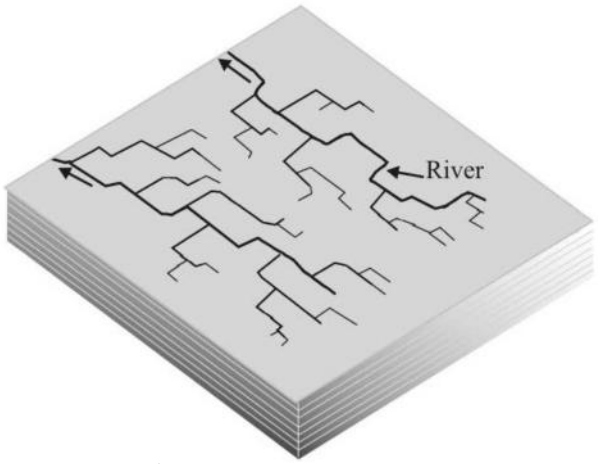

Rectangular Drainage

زاویہ قائمہ پن نکاس: ساختیاتی اعتبار سے منضبط پن نکاسی نظام جس میں ندی نالے ایک دوسرے سے زاویہ قائمہ پر ملتے ہیں۔ اس طرح کی ترتیب گرینائٹ والی چٹانوں میں بنتی ہے جن کی عام خصوصیت شگاف اور جوڑ ہیں۔

refugee: People who are forced to take shelter in another country/ region due to life threatening situation such as insecurity, calamities, war or violation of human rights in their own place of residence.

शरणार्थी : लोग जो जीवन को संकट में डालने वाली परिस्थितियों, जैसे- असुरक्षा, आपदाएँ, युद्ध अथवा स्वंय के रहने के स्थान पर मानव अधिकार के उल्लंघन के कारण अन्य देश/ क्षेत्र में शरण लेने के लिए बाध्य होते हैं।

پناہ گزیں: وہ لوگ جو اپنی رہائش گاہوں پر عدم تحفظ، آفات، جنگ یا انسانی حقوق کی پامالی جیسے پُرخطر حالات کی وجہ سے دیگر ملکوں/خطوں میں پناہ لینے کے لیے مجبور ہوں۔

region: A homogeneous unit of land differentiated from others with respect to given parameters. Regions may be identified on the basis of physical, or social criteria e.g. Physiographic region (Himalayan region), agricultural region (wheat-rice region of Punjab), cultural region (Konkan region), etc.

प्रदेश : एक समरूप इकाई की भूमि जो प्रदत्त प्राचलों के आधार पर अन्य से भिन्न है। प्रदेशों को उनके भौतिक अथवा सामाजिक मापदंड के आधार पर पहचाना जा सकता है। उदाहरणतया भूआकृतिक प्रदेश, कृषि प्रदेश, सांस्कृतिक प्रदेश इत्यादि।

خطہ: خشکی کی ایک متجانس اکائی جو مقررہ طرز کے اعتبار سے دیگر خطوں سے مختلف ہوتی ہے۔ خطوں کی پہچان طبیعی اور سماجی معیارات پر کی جاتی ہے۔ مثلاً طبیعیاتی خطہ (ہمالیائی خطہ) زرعی خطہ (پنجاب کا چاول، گیہوں کا خطہ) اور ثقافتی خطہ (کونکن خطہ) وغیرہ

relative humidity: It is a ratio between the actual amount of water vapour present in the atmosphere and the maximum amount it can hold at a given

temperature. It is expressed as percentage. The value of relative humidity varies inversely with temperature.

आपेक्षिक आर्द्रता : एक निश्चित तापमान पर वायुमंडल में वास्तविक मात्रा में जलवाष्प की उपस्थिति एवं यह जितनी अधिकतम मात्रा धारण कर सकता है, के बीच का अनुपात है। यह प्रतिशत में दर्शाया जाता है। तापमान के साथ आपेक्षिक आर्द्रता का मान व्युत्क्रम रूप में परिवर्तित होता है।

اضافی رطوبت: یہ کرۂ ہوا میں موجود آبی بخارات کی حقیقی مقدار اور کسی مقررہ درجۂ حرارت پر اس میں رک سکنے والی زیادہ سے زیادہ مقدار کا تناسب ہے۔ اسے فی صد شرح میں ظاہر کیا جاتا ہے۔ اضافی رطوبت کی قدر معکوس ترتیب میں بدلتی رہتی ہے۔

relief: The vertical difference between the highest and lowest elevation on the land surface or the ocean floor.

उच्चावच : भूपृष्ठ अथवा महासागर सतह पर उच्चतम एवं निम्नतम ऊँचाई के बीच का ऊर्ध्वाधर अंतर।

زمینی خدوخال: زمینی سطح یا بحرِ اعظمی فرش پر بلند ترین اور پست ترین اونچائی کے درمیان عمودی فرق۔

relief map: A map that shows the variations in elevation of landforms using contours, spot heights and layered colouring.

उच्चावच मानचित्र : एक मानचित्र जो समोच्च रेखाओं, स्थान की ऊँचाई एवं स्तर वर्णों की सहायता से स्थलरूप की ऊँचाई में भिन्नताओं को दर्शाता है।

زمینی خدوخال کا نقشہ: حائطی خطوط، نقطہ دار وقوعی بلندیوں اور پرت دار رنگ کاری کے ذریعے زمینی اشکال کی مختلف بلندیوں کو ظاہر کرنے والا نقشہ۔

remittance: All cash or kind sent by the migrants to their place of origin. Money order is one form of remittance.

प्रेषण : सभी नकद अथवा माल जो प्रवासियों द्वारा उनके मूल स्थान पर भेजा जाता है। मनी आर्डर एक प्रकार का प्रेषण है।

اِرسالگی: تمام رقوم اور سامان جو مہاجر اپنے اصل وطن کو بھیجتے ہیں۔ منی آرڈر ارسالگی کی ایک شکل ہے۔

remote sensing: Technique of collection of various kinds of data related to the Earth's surface and atmosphere without being in physical contact. There are two remote sensing platforms namely air borne and space borne.

सुदूर संवेदन : बिना भौतिक संबंध के धरातल एवं वायुमंडल से संबंधित विभिन्न प्रकार के आंकड़ों को एकत्रित करने की तकनीक। सुदूर संवेदन के दो प्लेटफार्म होते हैं वायुवाहित एवं अंतरिक्ष वाहित।

بُعد سنجی: طبیعی رابطے میں آئے بغیر سطح زمین اور کرۂ ہوا سے متعلق مختلف اعداد و شمار جمع کرنے کی تکنیک۔ بُعد سنجی کے دو پلیٹ فارم ہیں، یعنی ہوا اساس اور خلا اساس

renewable resource: Resources, which can be used without exhausting them as they can be replenished by nature or human being e.g. water, wind, vegetation, animals etc.

नवीकरण योग्य संसाधन : संसाधन जिनका प्रयोग बिना उन्हें समाप्त किए किया जा सकता है क्योंकि प्रकृति अथवा मनुष्यों द्वारा उनकी पुनः पूर्ति हो सकती है। उदाहरण के लिए जल, वायु, वनस्पति, प्राणी इत्यादि।

قابلِ تجدید وسائل: وہ وسائل جنھیں ختم کیے بغیر استعمال کیا جا سکتا ہے کیوں کہ وہ فطرت یا انسانوں کے ذریعے دوبارہ اپنی توانائی حاصل کر لیتے ہیں، مثلاً پانی، ہوا، نباتات، جانور وغیرہ

reserves: That part of a stock which is considered to be exploitable under given economic and technological conditions.

निचय : कच्चे माल का वह भाग जो प्रदत्त आर्थिक एवं प्रौद्योगिकीय परिस्थितियों में उपयोग करने योग्य माना जाता है।

ذخیرے: کسی ذخیرے کا وہ حصہ جسے مقررہ معاشی اور تکنیکی حالات کے تحت استعمال کے قابل تصور کیا جاتا ہے۔

reservoir: An artificial lake or water storage created by building a dam across a river or stream at a suitable retaining location for irrigation, hydroelectricity generation, etc. e.g. Govind sagar (Beas and Sutlej) and Sardar Sarovar (Narmada)

जलाशय : एक कृत्रिम झील अथवा जल संग्रह जो एक नदी अथवा सरिता पर एक उपयुक्त प्रतिधारण (रोककर रखना) स्थान पर सिंचाई एवं जलविद्युत उत्पादन इत्यादि के लिए बाँध बना कर बनाया जाता है, जैसे- गोविंद सागर (व्यास एवं सतलुज) तथा सरदार सरोवर (नर्मदा)।

آبی ذخیرہ: ایک مصنوعی جھیل یا پانی کا ذخیرہ جو آب پاشی، پن بجلی پیدا کرنے وغیرہ کے لیے موزوں مقام پر کشتگی پر ندی یا چشمے پر باندھ تعمیر کر کے بنایا جاتا ہے، مثال کے طور پر گووند ساگر (بیاس اور ستلج) اور سردار سروور (نرمدا)

residual hill: An isolated small hill that is left of a large mass of a highland because it resisted weathering and erosion processes as compared to the surrounding areas e.g. Udaygiri-Khandagiri in Odisha.

अवशिष्ट गिरि : एकाकी छोटी पहाड़ी जो उच्चभूमि के बृहत् समूह का अवशेष है क्योंकि इसने आस-पास के क्षेत्र की तुलना में अपक्षय एवं अपरदन की प्रक्रियाओं का प्रतिरोध किया। जैसे- ओडिशा में उदयगिरि-खांडागिरि।

باقیاتی پہاڑی: ایک الگ تھلگ پڑی چھوٹی پہاڑی جو بلند زمین کے بڑے تودے

میں سے بچی ہو۔ کیوں کہ یہ آس پاس کے علاقے کی بہ نسبت کٹاؤ اور فرسودگی کے عمل میں رکاوٹ پیدا کرتی رہی ہے، جیسے اڈیشہ میں اودے گری اور کھنڈاگری کی پہاڑی

resources: Any material or process that satisfies human need provided they are economically feasible technologically accessible and culturally acceptable.

संसाधन : कोई भी पदार्थ अथवा प्रक्रिया जो मनुष्यों की आवश्यकताओं को पूरा करती है यदि वे आर्थिक रूप से साध्य, प्रौद्योगिक रूप से अभिगम्य एवं सांस्कृतिक रूप से स्वीकार्य हों।

وسائل: کوئی بھی مادّہ یا عمل جو انسانی ضرورت کی تکمیل کرتا ہو بشرطیکہ وہ معاشی طور پر عملاً ممکن، تکنیکی طور پر قابلِ رسائی اور تہذیبی طور پر قابلِ قبول ہو۔

revolution of the Earth: The annual movement of the Earth around the Sun in its elliptical path (orbit).

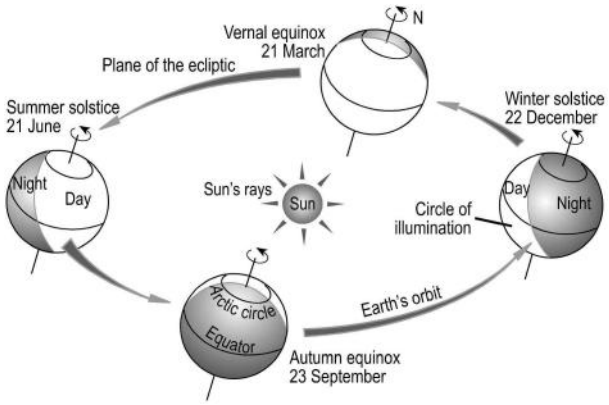

Revolution of the Earth

पृथ्वी का परिक्रमण : सूर्य के चारों ओर पृथ्वी की अपने दीर्घवृतीय मार्ग (कक्षा) में वार्षिक गति।

زمین کی مداری گردش: سورج کے گرد اپنے بیضوی راستے (مدار) پر زمین کی سالانہ گردش۔

ria: A submerged estuary resulting from the rise of sea-level. It appears as a deep funnel-shaped inlet of the sea. It is a Spanish term.

रीया : एक जलमग्न ज्वारनदमुख जो समुद्र तल के बढ़ जाने से बना है। यह गहरे कीपाकार समुद्र के अंतर्गम (प्रवेश द्वार) की भाँति दिखाई देता है। यह एक स्पैनिश शब्द है।

غرقاب مہانہ: سطحِ سمندر کے بڑھنے کے نتیجے میں پانی میں ڈوبا ہوا دریا کا مدوجزری مہانہ۔ یہ قیف نما گہرے سمندری نالے کی طرح دکھائی دیتا ہے۔ یہ ہسپانوی زبان کی اصطلاح ہے۔

Richter scale: A logarithmic scale to measure the magnitude of an earthquake. Named after C.F. Richter, who devised it. The value ranges from 0 to 10.

रिक्टर स्केल : भूकंप के परिमाण को मापने के लिए एक लघुगणकीय मापक। यह सी.एफ. रिक्टर के नाम पर है जिन्होंने इसका आविष्कार किया था। इसका मान 0 से 10 के मध्य है।

ریکٹر پیمانہ: زلزلے کی وسعت کی پیمائش کے لیے ایک حسابی پیمانہ جس کا نام اس کے موجد سی۔ ایف۔ ریکٹر پر رکھا گیا ہے۔ اس کی قدر 0 سے 10 کے درمیان ہوتی ہے۔

rift valley: A long steep-sided, flat bottomed depression in the Earth's surface, which is found between normal faults or between a parallel series of step faults (called graben) e.g. Narmada Valley

रिफ्ट घाटी : एक लंबे तीव्र ढाल वाले धरातल पर समतल तल अवनमन जो सामान्य भ्रंशों अथवा सोपानी भ्रंशों (जिन्हें द्रोणिका कहते हैं) की शृंखलाओं के बीच मिलता है, जैसे- नर्मदा घाटी।

شگافی وادی: سطحِ زمین پر تیز ڈھلان والے مسطح پیندے کا طویل نشیب جو عام شگافوں یا قدمی شگافوں (گرین) کے متوازی سلسلوں کے درمیان پایا جاتا ہے، مثلاً نرمدا گھاٹی

river: A channeled flow of water, running down the slope from high to low ground under the force of gravity, that ultimately meets a large body of water i.e. a lake or sea/ocean.

नदी : जल का वाहिका रूपी प्रवाह जो गुरुत्व बल के कारण उच्च से निम्न भूमि पर ढाल से नीचे आता है और अंत में एक बृहत् जल राशि में मिल जाता है अर्थात् एक झील अथवा समुद्र/महासागर।

دریا: کششِ ثقل کے زیرِ اثر بلندی سے نچلی زمین تک ڈھلان کے مطابق پانی کا نالی دار بہاؤ، جو آخر کار کسی جھیل، سمندر یا بحرِ اعظم میں مل جاتا ہے۔

river basin: The area from which the water is collected by the main river and its tributaries.

नदी बेसिन : वह क्षेत्र जहाँ से मुख्य नदी एवं सहायक नदियों द्वारा जल एकत्र किया जाता है।

دریائی طاس: وہ علاقہ جہاں سے اصل ندی میں اس کی معاون ندیوں کا پانی ملتا ہے۔

river capture: The process by which a river takes over a part of the drainage of an adjacent river through more powerful headward erosion and of its catchment area and enlarging of its catchment area. River capture is associated with certain types of rock structures where the river can erode softer or weaker rock strata to get the water source of the other river.

नदी अपहरण : वह प्रक्रिया जिसमें एक नदी निकटवर्ती नदी के अपवाह के एक भाग को बहुत शक्तिशाली अभिशीर्ष अपरदन से अधिकार में ले लेती है और अपने जलग्रहण क्षेत्र का विस्तार करती है। नदी अपहरण विशेष प्रकार की शैल संरचनाओं से संबंधित है जहाँ नदी नर्म एवं कमजोर शैल स्तर को अपरदित कर देती है ताकि वह अन्य नदी के जल स्रोत को प्राप्त कर सके।

دریائی گرفت: وہ عمل جس کے ذریعے کسی دریا کا طاقت ور سرارخی کٹاؤ سے اپنے پڑوسی دریا کے پن نکاس اور آب گیرہ پر قبضہ کر لیتا ہے اور اپنے آب گیرہ کو بڑھا لیتا ہے۔ دریائی گرفت کچھ خاص قسم کی چٹانی ساخت سے وابستہ ہے جہاں دریا نرم یا کمزور چٹانی پرت کا کٹاؤ کر کے دوسرے دریا کے آبی ثروت کو حاصل کر لیتا ہے۔

river system: A river alongwith its tributaries
नदी तंत्र : एक नदी अपनी सहायक नदियों के साथ।
دریائی نظام: دریا اور اس کی معاون ندیوں کا نظام۔

road density: The length of road per 100 sq. km. of area.
सड़क घनत्व : सड़क की लंबाई प्रति 100 वर्ग किलोमीटर क्षेत्र में।
سڑک کی کثافت: ہر 100 مربع کلومیٹر علاقے میں سڑکوں کی لمبائی۔

rock: A consolidated mass of one or more minerals, which forms the Earth's crust. Some rocks may be compact and hard e.g. granite, other may be soft e.g. limestone. Rocks are classified on the basis of their origin: igneous, sedimentary and metamorphic.
शैल : एक या एक से अधिक खनिजों का संगठित समूह जो भूपर्पटी बनाते हैं। कुछ शैलें ठोस एवं कठोर हो सकती हैं, उदाहरणतया ग्रेनाईट, अन्य नर्म हो सकती हैं उदाहरण के लिए चूना पत्थर। शैलों का वर्गीकरण उनकी उत्पत्ति के आधार पर किया जाता है, जैसे- आग्नेय, अवसादी एवं कायांतरित।
چٹان: ایک یا ایک سے زیادہ معدنیات کا ٹھوس تودہ جس سے قشرِ زمین بنی ہے۔ کچھ چٹانیں پیوستہ اور سخت ہوتی ہیں، جیسے گرینائٹ۔ دوسری نرم ہوتی ہیں جیسے، چونا پتھر۔ چٹانوں کی درجہ بندی ان کی ابتدا کی بنیاد پر آتش فشانی، رسوبی اور متغیرہ چٹانوں میں کی جاتی ہے۔

rock cycle: The process by which one type of rock changes to another type under certain conditions in a cyclic manner.

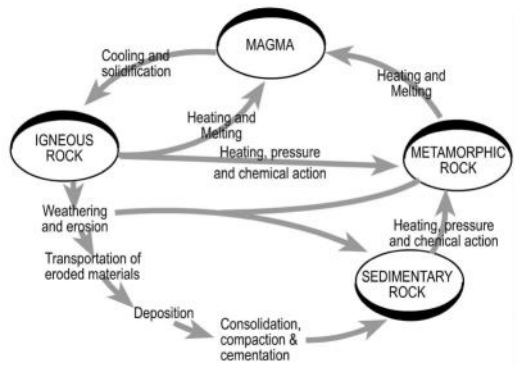

Rock Cycle

शैल चक्र : वह प्रक्रिया जिसके द्वारा एक प्रकार की शैल विशेष परिस्थितियों में चक्रीय ढंग से दूसरे प्रकार में बदल जाती है।
چٹانی گردش: وہ عمل جس کے ذریعے ایک قسم کی چٹان کچھ مخصوص حالات میں دَوری طور پر دوسری قسم کی چٹان میں بدل جاتی ہے۔

rotation of crops: A systematic succession of different crops on a given piece of land, carried out in order to avoid exhaustion of the soil.
शस्य आवर्तन : प्रदत्त भूमि के टुकड़े में विभिन्न फसलों का क्रमबद्ध अनुक्रमण जो मृदा के ह्रास को बचाने के लिए किया जाता है।
فصلی گردش: کسی قطعۂ زمین پر منصوبہ بند طریقے سے مختلف فصلوں کو یکے بعد دیگرے اگانا تاکہ مٹی کی زرخیزی ختم نہ ہو۔

run-off: The part of total precipitation, left after the losses due to interception, evaporation, transpiration, infiltration and storage that flows over land through channels.
वाह : कुल वर्षण का भाग, जो उन ह्रासों जैसे अवरोधन, वाष्पीकरण, वाष्पोत्सर्जन, अन्तःस्यंदन (रिसना) एवं संग्रहण के पश्चात बचता है एवं भूमि पर वाहिकाओं के द्वारा बहता है।
بہاؤ: کل ترسیب کا وہ حصہ جو مزاحمت، تبخیر، پودوں کے عملِ تنفس، انجذاب اور جمع کرنے میں ضائع ہونے سے بچ جاتا ہے اور ندی نالوں کے ذریعے زمین پر بہتا ہے۔

rural settlements: Settlements amidst countryside where people are engaged mainly in primary activities such as agriculture, forestry and fishing.
ग्रामीण बस्तियाँ : ग्रामीण क्षेत्र में बस्तियाँ जहाँ लोग मुख्यतः प्राथमिक क्रियाओं जैसे कृषि, वानिकी एवं मत्स्यन में लगे हैं।
دیہی بستیاں: دیہات کی بستیاں جہاں لوگ زیادہ تر ابتدائی معاشی سرگرمیوں جیسے زراعت، جنگل بانی اور ماہی پروری میں مصروف رہتے ہیں۔

Ss

sand: Small particles of rock with a grain size ranging between 0.06 and 2 mm in diameter (between silt and gravel), composed largely of quartz.

बालू : चट्टानों के छोटे कण जिनके दानों का आकार 0.06 तथा 2 मि.मी. व्यास के बीच (चीका और बजरी के बीच का) होता है। जो अधिकांशत: स्फटिक से बने होते हैं।

ریت: چٹانوں کے چھوٹے ذرات جن کے دانوں کے سائز کا قطر 0.06 سے 2 ملی میٹر (گاد اور بجری) کے درمیان ہوتا ہے اور زیادہ تر سنگ مردہ/کوارٹس کا بنا ہوتا ہے۔

sand dune: See DUNE.

बालू के टिब्बे : (देखें टिब्बें)।

ریت کا ٹیلہ: دیکھیے DUNE

sandstone: A type of sedimentary rock, chiefly formed of sand grains, which consists of quartz and feldspar and naturally cemented by calcareous and silicious materials and compacted by pressure.

बलुआ पत्थर : अवसादी शैलों का एक प्रकार जो मुख्यत: बालू के कणों से बनी होती है। ये बालू के कण स्फटिक और फेल्सपार से बनते हैं और प्राकृतिक रूप से चूना तथा सिलिकन पदार्थों से जुड़े हुए होते हैं और दबाव के कारण संहत होते हैं।

بلوا پتھر: رسوبی چٹان کی ایک قسم جو بالخصوص ریت کے ذرات سے بنی ہوتی ہے جس میں سنگ مردہ اور فیلس پار شامل ہوتے ہیں اور قدرتی طور پر چونا اور سیلیکا کے مادوں سے مل کر دباؤ کی وجہ سے ٹھوس ہو جاتی ہے۔

salinity: The degree or extent to which dissolved salts are present in water, which is measured in grams per thousand grams or parts per thousand. It is expressed as °/00. Normally, sea water has an average salinity of 35°/00.

लवणता : घुले हुए लवण की वह मात्रा जो जल में उपस्थित होती है, जो ग्राम, प्रति हजार ग्राम या भाग प्रति हजार में मापी जाती है। यह °/00 में व्यक्त की जाती है। सामान्यत: समुद्र जल की औसत लवणता 35°/00 होती है।

نمکینیت: پانی میں محلول نمک کا درجہ یا مقدار، جس کی پیمائش فی ہزار گرام میں یا فی ہزار حصے میں کی جاتی ہے۔ اسے °/00 سے ظاہر کیا جاتا ہے۔ عام طور پر سمندری پانی میں اوسطاً 35°/00 نمکینیت ہوتی ہے۔

salinisation: The process of accumulation of salts of magnesium, potassium and sodium in water or in the upper part of soil. In arid and semi-arid regions the rate of evaporation being higher than the rate of precipitation, leads to deposition of salts. Even excess irrigation in hot dry climate may cause salinisation.

लवणी भवन : जल में या मृदा के ऊपरी भाग में मैग्नीशियम, पोटेशियम और सोडियम के लवणों के जमा होने की प्रक्रिया। शुष्क तथा अर्ध-शुष्क प्रदेशों में वाष्पीकरण की दर वर्षण की दर से अधिक होती है जो लवणों के जमाव में सहायक होती है। उष्ण-शुष्क जलवायु में अत्यधिक सिंचाई भी लवणीभवन का कारण होता है।

عملِ نمکینیت: پانی میں یا مٹی کے اوپری حصے میں میگنیشیم، پوٹاشیم اور سوڈیم کے نمکوں کے اکٹھا ہونے کا عمل۔ خشک اور نیم خشک خطوں میں شرحِ ترسیب کی بہ نسبت شرحِ تبخیر کے زیادہ ہونے کی وجہ سے نمک کا جماؤ زیادہ ہوتا ہے۔ حتیٰ کہ گرم و خشک آب و ہوا میں زیادہ آب پاشی سے بھی نمکینیت کا عمل ہو سکتا ہے۔

saltation: The movement of heavier rock particles that are carried with wind or running water. Since these particles cannot remain suspended for long, they move by bouncing off the ground or along the bed of a river. It is derived from Latin word '*saltare*' meaning 'to jump'.

वल्गन : भारी शैल कणों का खिसकाव जो पवन या वाह जल द्वारा ले जाई जाती हैं। ये कण लंबे समय तक निलंबित (लटके) नहीं रह सकते हैं इसलिए ये ज़मीन पर या नदी तल पर लुढ़कते हुए चलते हैं। यह लैटिन शब्द 'साल्टेयर' से लिया गया है जिसका अर्थ है कूदना/उछलना।

جستگی: ہوا یا بہتے ہوئے پانی کے ذریعے لائے گئے بھاری چٹانی ذرات کی حرکت۔ چوں کہ یہ ذرات زیادہ دیر تک معلق نہیں رہ سکتے اس لیے وہ زمین پر یا ندی کی تہہ پر چھلانگ لگاتے ہوئے حرکت کرتے ہیں۔ یہ لاطینی لفظ 'saltare' سے ماخوذ ہے جس کا مطلب ہے 'کودنا'۔

satellite: Relatively small, spherical heavenly body that moves around the planets and follows it in its revolution around the Sun e.g. the Moon is a natural satellite of earth. Artificial or human-made satellites refer to space vehicles, housing various scientific instruments, which are placed into the Earth's orbit to collect a variety of information e.g INSAT series for weather information and communication.

उपग्रह : अपेक्षाकृत छोटे, गोलाकार खगोलीय पिंड जो ग्रहों के चारों ओर घूमते हैं और इसका सूर्य के चारों ओर परिक्रमण में अनुसरण करते हैं। उदाहरण के लिए चंद्रमा पृथ्वी का एक प्राकृतिक उपग्रह है। कृत्रिम या मानव निर्मित उपग्रह अंतरिक्ष यान से संबंधित हैं जिनमें विविध वैज्ञानिक उपकरण लगे होते हैं जो पृथ्वी की कक्षा में विभिन्न सूचनाएँ एकत्रित करने के लिए

स्थापित किए जाते हैं। जैसे- इनसेट शृंखला जो मौसम और संचार संबंधी सूचनाओं के लिए हैं।

सियारचे: نسبتاً چھوٹے ،کروی اجسامِ فلکی جو سیاروں کے گرد اسی طرح گھومتے ہیں اور انھیں کے ساتھ سورج کے گرد مداری گردش کرتے ہیں۔مثلاً چاند زمین کا قدرتی سیارچہ ہے۔مصنوعی یا انسانوں کے ذریعے بنائے گیے سیارچوں کا مطلب ہے خلائی گاڑیاں، جن میں مختلف قسم کے سائنسی آلات لگے ہوتے ہیں اور جن کو مختلف معلومات حاصل کرنے کے لیے زمین کے مدار میں رکھا جاتا ہے۔مثلاً انسیٹ(INSAT) سلسلے کے سیارچے موسمی معلومات اور ترسیل کے لیے ہیں۔

saturation: (1) The condition of air containing maximum water vapour that it can hold at a given temperature and pressure. The saturation point varies with change in temperature and pressure. (2) The condition of rocks when all pores, cracks and joints are filled with water to the extent of its holding capacity.

संतृप्तिकरण : (1) किसी निश्चित तापमान तथा दबाव में वायु की अधिकतम जल वाष्प धारण की क्षमता। संतृप्ति बिंदु तापमान तथा दबाव में परिवर्तन के साथ भिन्न भिन्न होता है। (2) शैलों की वह स्थिति जिसमें इसके सभी छिद्र, दरारें तथा संधियाँ (जोड़) अपनी जल धारण क्षमता की स्थिति तक भर जाते हैं।

سیری: (1) ہوا کی وہ حالت جس میں سب سے زیادہ آبی بخارات جو متعینہ درجۂ حرارت اور دباؤ پر جذب ہو سکتے ہیں۔درجۂ حرارت اور دباؤ میں تبدیلی کے ساتھ نقطۂ سیری بدلتا رہتا ہے۔(2) چٹانوں کی وہ حالت جب اس کے تمام مسام، شگاف اور جوڑ اپنی جذبی صلاحیت کی حد تک پانی سے لبریز ہو جائیں۔

savanna: The tropical grasslands sparsely mixed with trees (acacia and baobab) and shrubs, especially found in East Africa. These are found between the tropical rain-forests and the deserts (5° and 20 ° N and S of the Equator). Similar grasslands are known by different names in other parts of the world e.g. Llanos in Orinoco basin (Venezuela) and Campos (Brazil) .

सवाना : उष्ण कटिबंधीय घास के मैदान जिसमें विरल रूप से वृक्ष तथा झाड़ियाँ (कीकर और बैओबाब) होती हैं। ये विशेष रूप से पूर्वी अफ्रीका में मिलते हैं। ये उष्ण कटिबंधीय वर्षावन तथा मरुस्थल (विषुवत रेखा से 5°-20° उत्तर तथा दक्षिण) के मध्य में पाए जाते हैं। इसी प्रकार के घास स्थल विश्व के विभिन्न भागों में अलग-अलग नामों से जाने जाते हैं। उदाहण के लिए ओरिनिको बेसिन (वेनेजुएला) में लानोज़ तथा ब्राज़ील में काम्पोज।

سوانا: خاص طور سے مشرقی افریقہ میں پایا جانے والا حاری گھاس کا میدان جس میں کہیں کہیں درخت (کیکر اور ببول) اور جھاڑیاں ملتی ہیں۔ یہ حاری بارانی جنگلات اور ریگستان (خطِ استوا کے 5 ڈگری سے 20 ڈگری شمال اور جنوب) کے درمیان پائے جاتے ہیں۔دنیا کے دیگر حصوں میں اسے مختلف ناموں سے جانا جاتا ہے۔مثلاً اوری نوکو بیسن (وینیز یولا) اور برازیل میں کمپوس۔

scale: The ratio between the actual distance between two points on the ground and its corresponding distance on a map.

मापनी या पैमाना : धरातल पर किन्हीं दो स्थलों के बीच की वास्तविक दूरी तथा मानचित्र पर उन्हीं स्थानों की प्रदर्शित दूरी के मध्य अनुपात।

پیمانہ: زمین پر دو نقطوں کے درمیان کی اصل دوری اور نقشے پر اسی دوری کے درمیان تناسب۔

scattered settlement: Dwelling widely spaced over an extensive area, which are mostly found in hilly, forested and arid regions.

Scattered Settlement

प्रकीर्ण बस्ती : एक विस्तृत क्षेत्र में दूर-दूर बिखरे बसाव जो अधिकांशत: पहाड़ी क्षेत्रों, वनों या शुष्क प्रदेशों में पाया जाता है।

منتشر بستی: ایک وسیع علاقے میں پھیلی ہوئی رہائش، جو زیادہ تر پہاڑی، جنگلاتی اور خشک خطوں میں پائی جاتی ہے۔

schist: A large group of coarse-grained metamorphic rock, rich in flaky minerals, aligned in parallel bands. It can be formed from granite or mica.

शिस्ट : मोटे कणों वाली कायांतरित शैलों का एक विशाल समूह जो पत्रकी (पपड़ीदार) पदार्थों से परिपूर्ण हो तथा समांतर पट्टी में सरेखित हो। इनका निर्माण ग्रेनाइट या अभ्रक से भी हो सकता है।

پرت دار متغیرہ چٹان: پپڑی والے معدنیات سے بھرپور تہہ بہ تہہ جمے ہوئے موٹے دانوں والے متغیرہ چٹانوں کا بڑا زمرہ۔ یہ گرینائٹ یا ابرک سے بن سکتا ہے۔

scrub: A type of vegetation associated with poor soils

in semi-arid environments, in which plant growth is stunted or specially adapted to seasonal droughts e g. xerophytes like thorny bushes.

गुल्म : एक प्रकार की वनस्पति जो अर्ध-शुष्क पर्यावरण में अनउपजाऊ मिट्टी से संबंधित होती है। इसमें पौधों का अवरुद्ध विकास होता है। यह मौसमी सूखे से विशेषरूप से अनुकूलन रखती है। जैसे- मरुद्भिद जैसे कटीली झाड़ियाँ।

بُونی جھاڑیاں: نیم خشک علاقوں کی کم زرخیز مٹی میں اگنے والے نباتات کی ایک قسم جس میں پودوں کی نشوونما موسمی خشک سالی کے موافق یا بونی ہوتی ہے، مثلاً ناگ پھنی جیسی کانٹے دار جھاڑیاں

sea: A large body of saline water, smaller than an ocean and in proximity to a continent. The term is also used for large enclosed saline water bodies e.g. Caspian Sea.

समुद्र (सागर): लवणीय जल की विशाल राशि जो एक महासागर से छोटी होती है और महाद्वीप के समीप होती है। यह शब्द एक विशाल स्थल से घिरे हुए लवण जल वाले क्षेत्र के लिए भी प्रयुक्त होता है जैसे कैस्पियन सागर।

سمندر: بڑا اعظم سے منسلک نمکین پانی کا آب گیرہ جو نسبتاً بحرِ اعظم سے چھوٹا ہوتا ہے۔ اس اصطلاح کا استعمال خشکی سے گھرے ہوئے بڑے نمکین آب گیروں کے لیے بھی کیا جاتا ہے، مثلاً کیسپین سمندر

sea-arch: A natural opening through a mass of rock, commonly seen on sea-coasts where waves cut through rocks forming cavities and sea-caves. These continue to enlarge in size till the roof of the cave remains, which looks like an arch.

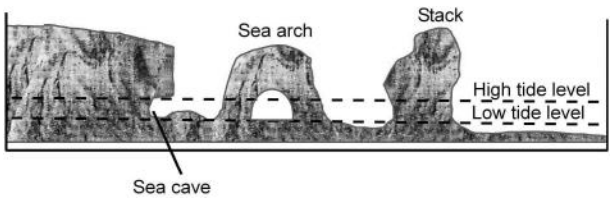

Sea-Arch

तटीय मेहराब : भारी चट्टानों से होता हुआ एक प्राकृतिक द्वार। यह सामान्यत: समुद्र तटों पर देखे जाते हैं जहाँ तरंगें चट्टानों को काटकर गुहिका (कोटर) तथा समुद्री गुहा का निर्माण करती हैं। ये तब तक इस गुहा को आकार में बड़ा करती रहती हैं जब तक गुहा की छत शेष रहती है जो एक मेहराब की तरह दिखाई देती है।

سمندری محراب: چٹانی تودے میں ایک قدرتی شگاف، جو عموماً ساحلِ سمندر پر نظر آتے ہیں۔ سمندری موجیں چٹانوں کو کاٹ کر کھوکھلے سوراخ اور سمندری غار بنا دیتی ہیں۔ ان کا سائز بڑھتا رہتا ہے یہاں تک کہ غار کی چھت بچ جاتی ہے اور محراب کی طرح دکھائی دیتی ہے۔

sea breeze: A local wind, which blows from sea to land during day, especially in the afternoon, when land becomes relatively warmer than sea. This results in low pressure formation over land and wind starts blowing from the sea.

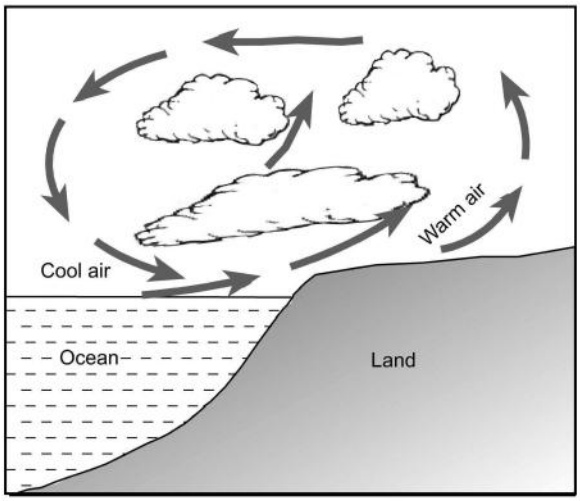

Sea Breeze

समुद्र समीर : एक स्थानीय पवन जो दिन के समय समुद्र से स्थल की ओर चलती है। विशेषरूप से दोपहर के समय जब स्थल भाग समुद्र की अपेक्षा अधिक गर्म हो जाता है और परिणामस्वरूप स्थल भाग पर निम्न दाब क्षेत्र बन जाता है तथा पवन समुद्र से स्थल की ओर बहने लगती है।

نسیم بحری: ایک مقامی ہوا جو دن میں سمندر سے زمین کی طرف چلتی ہے۔ ایسا خاص طور پر دوپہر کے بعد ہوتا ہے جب زمین نسبتاً سمندر سے زیادہ گرم ہو جاتی ہے اور زمین پر ہوا کا دباؤ کم ہو جاتا ہے جس کی وجہ سے ہوائیں سمندر سے زمین کی طرف بہتی ہیں۔

sea cave: Continuous wave action on coastal rocks weakens and widens its cracks. With time, they become larger, a hollow is created and when it grows in size, it becomes a cave.

समुद्री गुहा : तटीय चट्टानों पर सागरीय तरंगों की लगातार क्रिया इसको कमजोर बनाती है और इसकी दरारों को चौड़ा करती है। धीरे-धीरे समय के साथ ये दरारें बड़ी हो जाती हैं और एक छिद्र बन जाता है जो आकार में बड़ा होकर एक गुहा बन जाता है।

سمندری غار: ساحلی چٹانوں پر موجوں کے لگاتار ٹکرانے سے چٹانیں کمزور ہو جاتی ہیں اور شگاف بننے لگتے ہیں۔ وقت کے ساتھ ساتھ یہ شگاف چوڑے اور سائز میں بڑے ہوتے جاتے ہیں۔ بالآخر یہ کھوکھلے ہو کر غار کی شکل اختیار کر لیتے ہیں۔

sea cliff: The steep rocky coast rising vertically above sea water.

समुद्र भृगु : सागरीय जल से ऊपर उठा हुआ लंबवत एक तीव्र

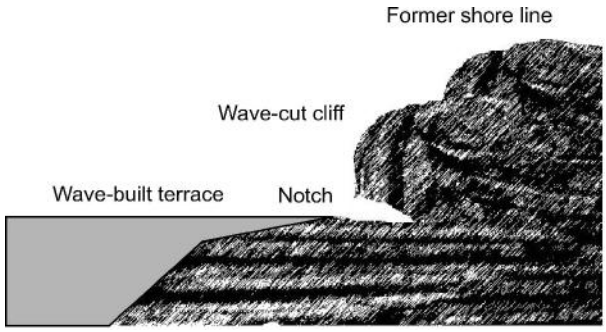

Sea Cliff

ढाल वाला चट्टानी तट।

سمندری دیوار/ٹیلہ: سمندری پانی سے عمودی طور پر اٹھے ہوئے تیز ڈھلان کا چٹانی کنارہ۔

season: A sub-division of the year consisting of a period of uniform climatic conditions, which is based on differences in duration and intensity of solar radiation. Accordingly, revolution of the Earth provides precise duration of four seasons: Spring (21 March – 21 June); Summer (22 June – 23 September); Autumn (23 September – 22 December); and Winter (22 December – 21 March). In lower latitudes, seasonal variation of temperature and daylight hours is small. Hence, division of year into seasons is quite often linked to farming calendar. In mid latitudes four seasons are more clearly recognisable i.e. Spring (sowing season), Summer (growing season), Autumn or Fall (harvesting season) and Winter (dormant season). In Polar areas, there are only two seasons Winter and Summer. According to the Indian calendar, there are six seasons – Vasant, Grishma, Varsha, Sharad, Shishir, and Hemant (See revolution of the Earth).

ऋतु : वर्ष का उपविभाजन जिसमें एक समयावधि तक समान जलवायविक दशाएँ होती हैं जो सौर विकिरण की तीव्रता तथा अवधि पर निर्भर करती है। पृथ्वी का परिक्रमण चार ऋतुओं की अवधि का निर्धारण करता है। वसंत (21 मार्च से 21 जून), ग्रीष्म (22 जून से 23 सितंबर), शरद (पतझड़) (23 सितंबर से 22 दिसंबर) तथा शीत (22 दिसंबर से 21 मार्च)। निम्न अक्षांशो में तापमान तथा दिन के प्रकाश के घंटों में ऋतुवत विभिन्नता कम होती है। वर्ष का ऋतुओं में विभाजन प्राय: कृषि कैलेण्डर से जुड़ा होता है। मध्य अक्षांशों में चार ऋतुएँ स्पष्ट रूप से जानी जाती हैं, जैसे वसंत (बुआई का मौसम), ग्रीष्म (फसल वृद्धि का मौसम), शरद या पतझड (कटाई का मौसम) और शीत (प्रसुप्त मौसम)। ध्रुवीय क्षेत्रों में केवल दो ऋतुएँ होती हैं- शीत तथा ग्रीष्म। भारतीय कैलेण्डर के अनुसार छ: ऋतुएँ होती हैं- वसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, शिशिर तथा हेमंत (देखें पृथ्वी का परिक्रमण)।

موسم: یکساں آب وہوا کے حالات کی مدت پر مشتمل ایک سال کی ذیلی تقسیم جو اشعاعِ شمسی کی شدت اور مدت میں فرق پر مبنی ہوتا ہے۔ اس طرح زمین کی محوری گردش سے چار مختصر مدتوں والے موسم ہوتے ہیں: موسمِ بہار (21 مارچ سے 21 جون)؛ موسمِ گرما (22 جون سے 23 ستمبر)؛ موسمِ خزاں (23 ستمبر سے 22 دسمبر) اور موسمِ سرما (22 دسمبر سے 21 مارچ)۔ نچلے عرض البلدوں میں موسمی درجۂ حرارت کا انحراف اور دن کا وقفہ کم ہوتا ہے۔ اس لیے موسموں میں سال کی تقسیم اکثر زرعی کلینڈر سے منسلک ہوتی ہے۔ وسطی عرض البلدوں میں چار موسم صاف طور پر ملتے ہیں یعنی موسمِ بہار (فصل بوائی کا موسم) موسمِ گرما (فصل اگنے اور بڑھنے کا موسم) موسمِ خزاں یا زوال (فصل کاٹنے کا موسم) اور موسمِ سرما (خوابیدہ موسم)۔ قطبی علاقوں میں صرف دو موسم ہوتے ہیں موسمِ سرما اور موسمِ گرما۔ ہندوستانی کیلنڈر کے مطابق چھے موسم ہیں۔ بسنت، گریشم، ورشا، شرد، شِشر اور ہیمنت (مزید دیکھیں زمین کی مداری گردش)۔

seasonal winds: Winds changing their direction with change in seasons e.g. monsoons.

मौसमी पवनें : मौसम में बदलाव के अनुसार ये हवाएँ अपनी दिशा बदल देती हैं। उदाहरण के लिए मानसून।

موسمی ہوائیں: موسم میں تبدیلی کے ساتھ اپنی سمت بدلنے والی ہوائیں، مثلاً مانسون

secondary activities: Economic activities related to creation of value added finished products by processing primary resources or products as raw materials e.g. manufacturing.

द्वितीयक क्रियाएँ : ऐसी आर्थिक क्रियाएँ जो प्राथमिक संसाधनों या उत्पादों जैसे कच्चे माल के प्रक्रमण द्वारा निर्मित पदार्थों में मूल्य अभिवृद्धि से संबंधित होती हैं। जैसे- विनिर्माण उद्योग।

ثانوی سرگرمیاں: وہ معاشی سرگرمیاں جن میں ابتدائی وسائل یا پیداوار کو خام مال کی حیثیت سے استعمال کر کے اضافی قیمت کا مال تیار کیا جاتا ہے، مثلاً مصنوعات سازی

sedentary agriculture, settled agriculture: Farming practiced permanently on the same piece of land.

स्थानबद्ध कृषि, स्थायी कृषि : स्थायी रूप से भूमि के किसी भाग पर की जाने वाली कृषि।

نشستہ زراعت: ایک ہی قطعۂ زمین پر مستقل طور پر کی جانے والی زراعت کا عمل۔

sedimentary rocks: Rocks formed by accumulation of sediments derived from pre-existing rocks and organic materials deposited in ocean, sea, lakes etc. Sedimentary rocks are characterised by bedding planes where sediments are deposited in layered sequence.The process by which sediments are compacted, cemented to form sedimentary rocks is called lithification e.g. sandstone, shale, conglomerate etc.

अवसादी चट्टानें (शैलें): महासागरों, सागरतल, झीलों इत्यादि में प्राचीन शैलों तथा जैविक पदार्थों से निकले अवसाद के जमने से निर्मित शैलें। अवसादी शैलों की विशेषता संस्तरण तल है जहाँ अवसादों का जमाव परतों के क्रम में होता है। वह प्रक्रिया जिसके द्वारा अवसादों की संहति तथा संयोजन अवसादी शैल बनाने के लिए होता है उसे शिलीभवन कहते हैं। उदाहरण के लिए बलुआ पत्थर, शेल, संगुटिका।

رسوبی چٹانیں: بحراعظموں، سمندروں، جھیلوں وغیرہ میں ماقبل موجود چٹانوں اور نامیاتی مادّوں کے رسوبوں کے جمع ہونے سے بنی چٹانیں۔ مفاصل پرتی سطح پر رسوبوں کا تہ بہ تہ جمع ہونا رسوبی چٹانوں کی خصوصیت ہے۔ جس عمل کے ذریعے رسوب آپس میں پیوست ہوکر رسوبی چٹانیں بناتے ہیں اسے عملِ حجریت (پتھر بننے کا عمل) کہتے ہیں۔ مثلاً بلوا پتھر، سلیٹی پتھر، کانگلومیریٹ وغیرہ۔

sediments: Solid particles and grains of rock materials, which have been transported and deposited by agencies such as rivers, glaciers, winds and waves. Sediments include dust, silt, sand, gravels, pebbles, boulders and organic remains.

अवसाद : ठोस कण और शैल पदार्थों के कण जो नदी, हिमनद, पवन तथा तरंगों द्वारा एक स्थान से दूसरे स्थान पर ले जाए जाते हैं और निक्षेपित किए जाते हैं। धूल, गाद, बालू, बजरी, गुटिका (पेबल), गोलाश्म, जैविक अवशेष आदि अवसाद में सम्मिलित होते हैं।

رسوبات: چٹانی مادوں کے ٹھوس ریزے اور دانے جو ندیوں، گلیشیروں، ہواؤں اور موجوں جیسے عوامل کے ذریعے لائے اور جمع کیے جاتے ہیں۔ رسوبات میں دھول، گاد، ریت، بجری، کنکڑ، بڑے گول پتھر اور نامیاتی باقیات شامل ہوتے ہیں۔

seismograph: An instrument that records the intensity or magnitude of earthquake (seismic) waves (See also earthquake).

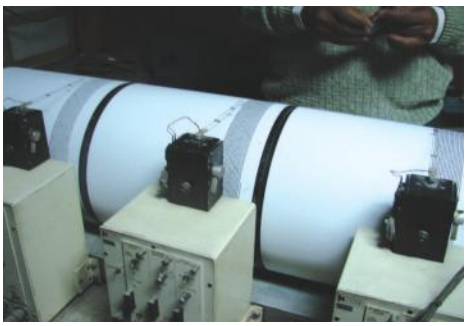

Seismograph

भूकंपलेखी : यंत्र जो भूकंप (भूकंपी) तरंगों की तीव्रता और परिमाण को अंकित करता हैं (देखें भूकंप)।

زلزلہ پیما: وہ آلہ جو زلزلے کی لہروں کی شدت اور قدر کا اندراج کرتا ہے۔ (مزید دیکھیں زلزلہ)

sericulture: Commercial rearing of silk worms on mulberry and other suitable plants for the production of silk.

रेशम कीट पालन : रेशम उत्पादन हेतु शहतूत या अन्य उपयुक्त पौधों पर रेशम के कीड़ों (कीट) का व्यापारिक स्तर पर पालन-पोषण।

ریشم کی کاشت کاری: ریشم کی پیداوار کے لیے شہتوت اور دیگر مناسب پودوں پر ریشم کے کیڑوں کو تجارتی طور پر پالنا۔

settlement: Any form of human habitation consisting of dwellings ranging from single to a very large cluster.

बस्ती : किसी भी प्रकार के मानव आवास जिसमें घरों की संख्या एक से लेकर बहुत बड़े समूह (गुच्छे) के आकार की भी हो सकती है।

بستی: ایک گھر سے لے کر گھروں کے بڑے جُھنڈوں پر مشتمل انسانی مسکن کی کوئی بھی شکل

sex ratio: The ratio of number of females to number of males in the population. It is usually expressed as number of females per thousand males.

लिंग-अनुपात : जनसंख्या में महिलाओं की संख्या का पुरुषों की संख्या से अनुपात। यह सामान्यत: प्रति हजार पुरुषों पर महिलाओं की संख्या के रूप में व्यक्त किया जाता है।

جنسی تناسب: آبادی میں عورتوں کی تعداد کا مردوں کی تعداد سے تناسب۔ اسے عموماً فی ہزار مردوں میں عورتوں کی تعداد سے ظاہر کیا جاتا ہے۔

shaft mine: An underground excavation made deep into the Earth for extracting natural resources like coal, iron ore, precious stones etc. Such mines contain vertical and inclined shafts and horizontal tunnels at various levels.

कूपक खनन (शाफ्ट): प्राकृतिक संसाधनों जैसे कोयला, लौह-अयस्क तथा अन्य मूल्यवान पत्थरों इत्यादि का पृथ्वी के अंदर गहरे भागों से निष्कर्षण। इस तरह की खानों में विभिन्न स्तरों पर लंबवत् और झुकी हुई क्षैतिज सुरंगें होती हैं।

زمین دوز کان: کوئلہ، خام لوہا، قیمتی پتھر وغیرہ جیسے قدرتی وسائل کو نکالنے کے لیے زمین کے اندر گہری کھدائی کرنا۔ ایسی کانوں میں مختلف سطحوں پر عمودی اور آڑے ترچھے راستے اور افقی سرنگیں ہوتی ہیں۔

shale: A type of sedimentary rock formed by the deposition of fine clayey material. It is characterised by lamination i.e. their layers can be easily split apart.

शेल : अवसादी शैल जो चीका पदार्थों के निक्षेपण से बनती हैं। इसकी विशेषता पटलन (स्तरिकायन) है अर्थात् इसकी परतों को आसानी से अलग किया जा सकता है।

سلیٹی چٹان: باریک چکنی مٹی کے مادوں کے جماؤ سے بنی ایک قسم کی رسوبی چٹان۔ یہ تہ دار ہوتی ہے اور اس کی پرت کو آسانی سے الگ کیا جا سکتا ہے۔

sheep station: Very large farms, where sheep are reared in a scientific manner mainly for wool.

मेष केंद्र : बहुत बड़े फार्म जहाँ विशेषरूप से ऊन उत्पादन के लिए भेड़ों का पालन-पोषण वैज्ञानिक विधि से किया जाता है।

بھیڑ اسٹیشن: بھیڑوں کا ایک بہت بڑا فارم، جہاں خاص کر اُون کے لیے بھیڑوں کی پرورش سائنسی طریقے سے کی جاتی ہے۔

sheet erosion: A form of erosion caused by overland flow of water resulting into removal of the top layer of soil. It is different from the concentrated forms of slope erosion associated with rills and gullies.

परत अपरदन : एक प्रकार का अपरदन जिसके कारण धरातल पर जल के बहाव द्वारा मृदा की ऊपरी परत हट जाती है। यह केंद्रित रूप से ढाल पर होने वाले अपरदन से भिन्न होती है, जो क्षुद्र सरिता एवं अवनालिकाओं से संबंधित होती है।

چادری کٹاؤ: زمین کے اوپر پانی کے بہاؤ سے کٹاؤ کی ایک شکل جس کے نتیجے میں مٹی کی اوپری پرت ہٹ جاتی ہے۔ یہ یکجائی ڈھلانی کٹاؤ کی شکل سے مختلف ہے جس میں پتلی نالیاں اور نالے بنتے ہیں۔

shelter belts: Rows of trees planted along fields, in the coastal and dry regions, to check the soil erosion by restricting the strong wind movement.

Shelter Belts

रक्षक मेखला : तटीय और शुष्क प्रदेशों में मृदा को अपरदन से बचाने के लिए तथा उन क्षेत्रों में तीव्र पवन-प्रवाह को रोकने के लिए वृक्षों को पंक्तियों में लगाना।

حفاظتی پٹیاں: ساحلی اور خشک علاقوں میں تیز و تند ہواؤں سے مٹی کا کٹاؤ روکنے کے لیے درختوں کی قطاریں لگائی جاتی ہیں۔

shore: The land adjoining a large body of water like lake or sea extending up to cliff line or coastal dunes.

तट : विशालकाय जल क्षेत्र जैसे झील अथवा समुद्र से सटी हुई भूमि जो भृगु रेखा अथवा तटीय टिब्बों तक विस्तृत होती है।

کنارہ: جھیل یا سمندر جیسے بڑے آب گیرہ کے آس پاس کی زمین جو کلیف لائن یا ساحلی ٹیلے تک پھیلی ہوتی ہے۔

shifting agriculture/cultivation: It is a primitive form of extensive subsistence agriculture. It is practiced by clearing the vegetation cover of a small patch of land by slash and burn .The cultivation continues until the soil nutrients are exhausted. The group then moves and clears a fresh piece of land for cultivation leaving abandoned land for natural growth of vegetation. It is also known as Jhoom or Slash and burn agriculture.

स्थानांतरी कृषि/खेती : यह विस्तृत निर्वाह कृषि का आदिम रूप है। यह किसी भूमि के छोटे भाग पर कर्तन एवं दहन द्वारा वनस्पति आवरण को साफ़ करके की जाती है। यह कृषि तब तक की जाती है जब तक मृदा के पोषक तत्व समाप्त नहीं हो जाते। लोगों का समूह तब वहाँ से चला जाता है और किसी दूसरे नई भूमि के टुकड़े को कृषि के लिए साफ़ करता है और वह पिछली भूमि वनस्पतियों की प्राकृतिक वृद्धि के लिए खुली छोड़ दी जाती है। इस प्रकार की कृषि को झूम या कर्तन एवं दहन कृषि भी कहते हैं।

منتقلی زراعت/کاشت: یہ توسیعی گزرانی زراعت کی ابتدائی شکل ہے۔ یہ زراعت ایک چھوٹے قطعۂ زمین پر 'کاٹو اور جلاؤ' طریقے سے جنگل صاف کر کے کی جاتی ہے۔ مٹی کی زرخیزی ختم ہونے تک کاشت کاری ہوتی رہتی ہے۔ پھر لوگ اسے چھوڑ کر نئے قطعۂ زمین کو کاشت کے لیے صاف کرتے ہیں تاکہ چھوڑی ہوئی زمین پر قدرتی نباتات کی نشوونما ہو سکے اور زرخیزی لوٹ آئے۔ اسے جھوم یا کاٹو اور جلاؤ زراعت بھی کہتے ہیں۔

shivalik hills: The outermost or the southern most ranges of the Himalayas, which extend over a width of 10-15 km with an altitude between 900-1100 metres. These are composed of unconsolidated sediments.

शिवालिक पहाड़ियाँ : हिमालय की सबसे बाहरी या दक्षिणतम शृंखला जिसकी चौड़ाई 10-15 किलोमीटर में तथा ऊँचाई 900 से 1100 मीटर के बीच हं। ये पहाड़ियाँ असंगठित अवसादों से निर्मित हैं।

شوالک پہاڑیاں: ہمالیہ کا سب سے باہری یا سب سے جنوبی سلسلہ جس کی چوڑائی 10 سے 15 کلومیٹر تک اور اونچائی 900 سے 1100 میٹر تک ہوتی ہے۔ یہ غیر پیوستہ رسوبوں سے بنی ہیں۔

sial: It is the continental crust which is largely granitic in nature. It is mainly composed of silica (Si) and aluminium (Al) minerals. Thus it is called Sial.

सिएल : यह महाद्वीपीय पर्पटी है जो अधिकांशत: ग्रेनाइट से बनी होती है। यह मुख्यत: सिलिका (Si) और एलुमिनियम (Al) खनिजों से बनी होती है। इसलिए इसे सिएल (Sial) कहते हैं।

सियाल: یہ برِّ اعظمی قشر ہے جو اپنی فطرت میں زیادہ تر گرینائٹک ہے۔ یہ خاص کر سلیکا (Si) اور المونیم (Al) معدنیات سے بنی ہے۔ اس لیے اسے سیال (SIAL) کہا جاتا ہے۔

silica: Silicon dioxide (SiO_2). A silicon-oxygen compound also known as quartz. It comprises 59% of the Earth's crust.

सिलिका : सिलिकन डाइ-ऑक्साइड (SiO_2) यह एक सिलिकन ऑक्सीजन का संयोजन (कम्पाउंड) है जो स्फटिक के नाम से भी जाना जाता है। पृथ्वी की भू-पर्पटी का 59 प्रतिशत इसी से बना हुआ है।

سلیکا: سلیکن ڈائی آکسائڈ (SiO_2)۔ سلیکا اور آکسیجن کے مرکب کو سنگ مردہ (کوارٹز) بھی کہا جاتا ہے۔ قشرِ ارض میں اس کا حصہ 59 فی صد ہے۔

silt: Fine mineral particles having grain size varying between 0.002 and 0.06 mm in diameter. It is coarser than clay but finer than sand.

गाद : सूक्ष्म खनिज कण जिनका आकार 0.002 से 0.06 मिलीमीटर व्यास के बीच होता है। यह चीका से स्थूल लेकिन बालू से सूक्ष्म होते हैं।

گاد: باریک معدنی ذرات جن کے دانے کے قطر کا سائز 0.002 ملی میٹر سے 0.06 ملی میٹر کے درمیان رہتا ہے۔ یہ چکنی مٹی سے موٹا لیکن ریت سے باریک ہوتا ہے۔

sima: It is the oceanic crust which is largely basaltic in nature. It is mainly composed of materials rich in silica (Si) and magnesium (Ma). Thus it is called Sima.

सिमै : यह समुद्री पर्पटी है जो अधिकांशत: बेसाल्ट से बनी होती है। यह मुख्यत: उन पदार्थों से बनी है जो सिलिका (Si) और मैग्नीशियम (Ma) से परिपूर्ण होती हैं। इसलिए इसे सिमै (Sima) कहते हैं।

سی ما: یہ بحرِ اعظمی قشرِ ارض ہے جو عموماً اپنی فطرت میں بسالٹک ہے۔ یہ خاص طور سے سلیکا (Si) اور میگنیشیم (Ma) مادوں سے بنا ہے۔ اس لیے اسے سی ما (Sima) کہتے ہیں۔

site: It is absolute location in relation to latitude and longitude.

स्थान/स्थल : यह अक्षांश एवं देशांतर के संबंध में एक स्थल है।

جگہ/سائٹ: یہ بلندی اور عرض البلد کے تعلق سے مطلق محلِ وقوع ہے۔

sketch: A rough drawing of an object/ area based on memory and spot observation and not to scale.

आरेख : स्मृति अथवा प्रेक्षण के आधार पर बिना किसी मापक के वस्तु अथवा क्षेत्र का कच्चा रेखांकन।

خاکہ: کسی شے یا علاقے کی نا تمام خاکہ کشی جو یادداشت اور جگہ کے مشاہدے پر مبنی ہوتا ہے اور پیمانے کے مطابق نہیں ہوتا ہے۔

skyscrapers: A group of very high multi-storied buildings forming a skyline.

गगनचुंबी भवन : बहुत ऊँचे बहुमंजिले भवनों का समूह जो एक क्षितिज रेखा बनाते हैं।

فلک بوس عمارتیں: بہت ہی اونچی کثیر منزلہ عمارتوں کا جھنڈ جو فلکی خط بناتی ہیں۔

slash and burn: A method of cultivating land in which a piece of land is cleared by cutting down bushes and trees and burning them. The ashes are mixed in the soil (See also shifting agriculture).

कर्तन एवं दहन : कृषि करने की एक विधि जिसमें भूमि के एक टुकड़े से वृक्षों और झाड़ियों को काटकर तथा उनको जलाकर साफ़ किया जाता है। राख को मृदा के साथ मिला दिया जाता है, (देखें स्थानांतरी कृषि)।

کاٹو اور جلاؤ: زمینی کاشت کا وہ طریقہ جس میں ایک قطعۂ زمین کے درختوں اور جھاڑیوں کو کاٹ کر، جلا کر، صاف کر لیا جاتا ہے اور راکھ کو مٹی میں ملا دیا جاتا ہے۔ (مزید دیکھیں منتقلی زراعت)

slum: An area of unplanned, unauthorised colony characterised by overcrowding, poor housing and lacking sanitation, water and other basic amenities.

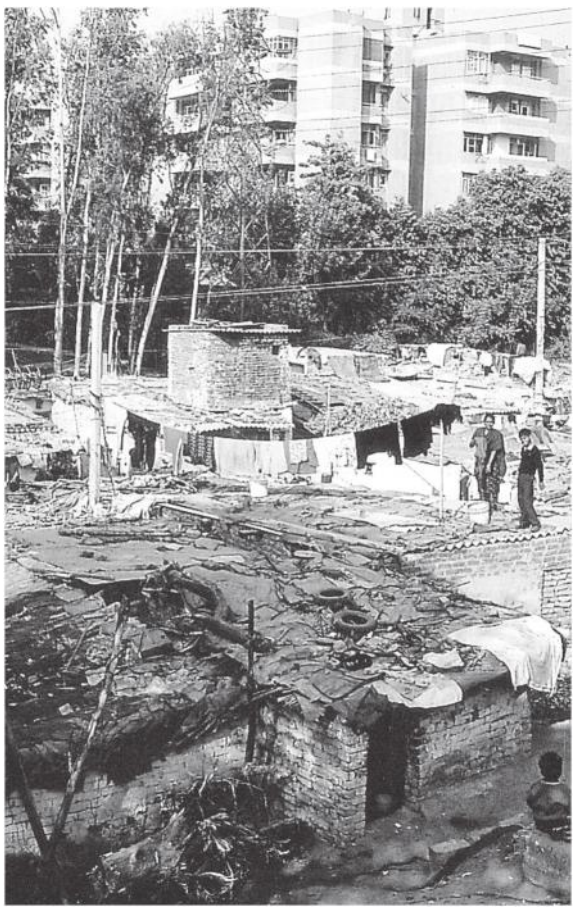

Slum

गंदी बस्ती : एक ऐसा क्षेत्र जहाँ अनियोजित तथा अनाधिकृत बस्ती हो, जिसमें अति संकुलता (अत्यधिक भीड़), घरों की खराब व्यवस्था, जैसे- साफ़-सफ़ाई, जल तथा अन्य आधारभूत सुविधाओं की कमी होती है।

گندی بستی: غیر منصوبہ بند، ناجائز کالونیوں کا علاقہ جس کی خصوصیات میں بھیڑ بھاڑ اور ناقص رہائش (جھگی جھونپڑی) شامل ہیں اور ان میں صحت وصفائی، پانی اور دیگر بنیادی سہولتوں کی کمی ہوتی ہے۔

small scale map: Maps showing large areas like countries or continents with less detail e.g. Wall maps and Atlas.

छोटे पैमाने का मानचित्र : मानचित्र जो बड़े क्षेत्र, जैसे देश अथवा महाद्वीपों को कम विवरण के साथ दर्शाते हैं। उदाहरण के लिए दीवार मानचित्र तथा एटलस।

چھوٹے پیمانے کا نقشہ: وہ نقشے جو ممالک یا براعظموں جیسے بڑے علاقے کو کم تفصیل کے ساتھ دکھاتے ہیں، جیسے دیواری نقشے اور اٹلس

smog: Air pollution caused by combined smoke and fog is called smog. It has heavy concentration of suspended particulate matter (SPM).

धूम : धुएँ और कुहरे के सम्मिलित प्रभाव के कारण होने वाले वायु प्रदूषण को धूम कहा जाता है। इसमें निलंबित पदार्थ-कणों (SPM) का भारी संकेंद्रण होता है।

دخانی کہرا: دھواں اور کہرے کے ملنے کی وجہ سے ہونے والی فضائی آلودگی کو دخانی کہرا کہتے ہیں۔ اس میں ٹھوس، معلق باریک ذرات کثرت سے پائے جاتے ہیں۔

snow: One of the solid forms of precipitation consisting of snowflakes and minute ice crystals.

हिम : वर्षण का एक ठोस रूप जिसमें हिमतूल तथा छोटे बर्फ के कण होते हैं।

برف: ترسیب کی ٹھوس شکل جس میں برف کے گولے اور باریک بلوری ریزے شامل ہوتے ہیں۔

snowline: The altitude or level above which there is a permanent cover of snow on land.

हिमरेखा : भूपृष्ठ की वह तुंगता (ऊँचाई) या स्तर जिसके ऊपर स्थायी रूप से हिम का आवरण रहता है।

خطِ برف: زمین کی وہ بلندی یا سطح جس کے اوپر ہمیشہ برف کا غلاف جما رہتا ہے۔

soil: Naturally occurring surface layer of the Earth made of unconsolidated rocks, minerals , organic matter and moisture which support the growth of plants.

मृदा : पृथ्वी की प्राकृतिक रूप से निर्मित सतह जो असंगठित शैलों, खनिजों, जैविक पदार्थों और नमी से बनी होती है। यह पौधों की वृद्धि में सहायक होती है।

مٹی: زمین کی وہ قدرتی پرت جو غیر پیوستہ چٹانوں، معدنیات، نامیاتی مادوں اور نمی سے بنی ہے۔ یہ پیڑ پودوں کی نشوونما میں معاون ہوتی ہے۔

soil erosion: The removal of soil, especially of the fertile top-soil either naturally by wind and water, or as a result of human action like overgrazing and deforestation.

मृदा अपरदन : मृदा का पृथक्करण विशेषरूप से मृदा की उपजाऊ ऊपरी परत का प्राकृतिक कारणों से हटना जैसे पवन और जल या मानव क्रियाओं द्वारा, जैसे- अतिचारण या वनों का कटाव।

مٹی کٹاؤ: خصوصی طور پر سب سے اوپر زرخیز مٹی کا کٹاؤ جو قدرتی طریقے سے ہوا اور پانی کے ذریعے یا انسانی عمل جیسے زیادہ چرائی اور جنگلوں کی کٹائی کے نتیجے میں ہوتا ہے۔

soil profile: A vertical section of the soil from the surface to the bedrock revealing layers or horizons.

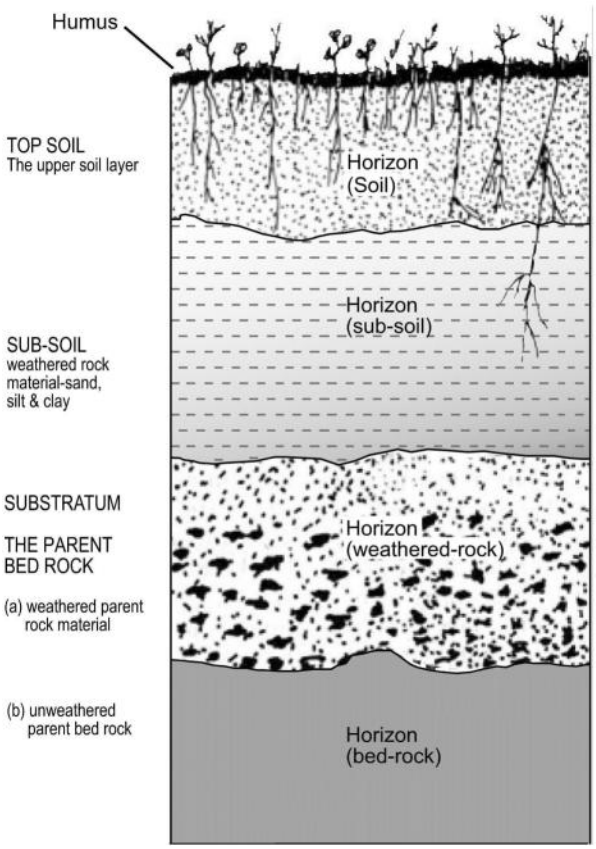

Soil Profile

मृदा परिच्छेदिका : धरातल की सतह से शैल संस्तर तक मृदा की लंबवत् काट जो परतों या क्षैतिज संस्तर को प्रदर्शित करती है।

مٹی نیم رُخ: سطح سے فرشی چٹان تک مٹی کا عمودی حصہ جو مختلف اُفقوں اور پرتوں کو ظاہر کرتا ہے۔

solar energy: The sun's energy radiated as heat and light, which reach the Earths' surface. A portion of this energy is collected and converted by solar panels to generate electricity.

सौर ऊर्जा : सूर्य की ऊर्जा का विकिरण जैसे ऊष्मा तथा प्रकाश जो भूपृष्ठ पर पहुँचता है। इस ऊर्जा का कुछ भाग सौर पैनेलों द्वारा एकत्रित करके विद्युत उत्पन्न करने के लिए परिवर्तित कर दिया जाता है।

شمسی توانائی: سورج کی توانائی شعاعی عمل کے ذریعے گرمی اور روشنی کی شکل میں نکلتی اور سطحِ زمین تک پہنچتی ہے۔ شمسی پینلوں کے ذریعے اس توانائی کا کچھ حصہ جمع کر کے اور تبدیل کر کے بجلی پیدا کی جاتی ہے۔

solar system: Solar means related to the Sun. The family of the Sun comprises the Sun, eight planets, satellites and other celestial bodies such as asteroids, which revolve round the Sun.

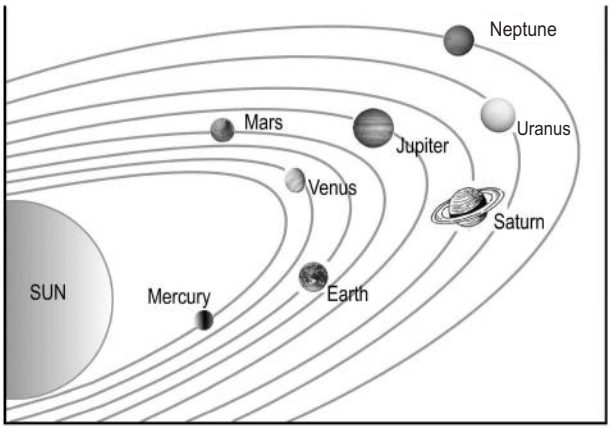

Solar System

सौर तंत्र : सौर का अर्थ है जो सूर्य से संबंधित हो। सूर्य के परिवार में सूर्य, आठ ग्रह, उपग्रह तथा अन्य आकाशीय पिंडों जैसे क्षुद्र ग्रह जो सूर्य के चारों ओर चक्कर लगाते हैं, सम्मिलित होते हैं।

نظامِ شمسی: شمسی کا مطلب سورج سے متعلق ہے۔ سورج کے خاندان میں سورج، آٹھ سیارے، سیارچے اور شہاب ثاقب جیسے دیگر فلکی اجسام ہوتے ہیں جو سورج کے چاروں طرف گردش کرتے ہیں۔

solar wind: A stream of charged particles emitted in space by the Sun. Some of these particles have enough energy to come out of the Sun gravity and they reach the Earth's' atmosphere. They play an important role in the formation of auroras.

सौर पवन : सूर्य द्वारा अंतरिक्ष में उत्सर्जित आवेशित कणों की एक धारा। इनमें से कुछ कणों में पर्याप्त ऊर्जा होती है जो सूर्य के गुरुत्वाकर्षण से बाहर आ जाते हैं और पृथ्वी के वायुमंडल में पहुँच जाते हैं। ये ध्रुवीय ज्योति के बनने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं।

شمسی ہوا: سورج کے ذریعے خلا میں خارج کیے گئے چارج شدہ ذرات کی رَو یا دھارا۔ ان میں سے کچھ ذرات میں اتنی توانائی ہوتی ہے کہ وہ سورج کی قوتِ کشش سے نکل آتے ہیں اور زمین کے کرۂ ہوا میں پہنچ جاتے ہیں۔ قطبی روشنی کی تشکیل میں ان کا اہم کردار ہوتا ہے۔

southern oscillation (SO): In atmospheric sciences oscillation refers to any cyclic variation of a climatic element above or below its mean value. Southern oscillation over the Southern Oceans is change in pressure conditions periodically (2-3 yrs), which affects monsoons. Naturally, tropical South Pacific Ocean experiences high pressure and the tropical Eastern Indian Ocean has low pressure.

दक्षिणी दोलन : वायुमंडलीय विज्ञान में दोलन का संबंध जलवायु के तत्वों के औसत मान से ऊपर या नीचे होने की स्थिति में चक्रीय विभिन्नता से है। यह दक्षिणी महासागरों में दबाव की स्थिति में एक अवधि में (2 से 3 वर्ष में) आने वाला परिवर्तन है, जो मानसून को प्रभावित करता है। प्राकृतिक रूप से उष्णकटिबंधीय प्रशांत महासागर में उच्च दाब तथा पूर्वी हिंद महासागर में निम्न दाब का अनुभव किया जाता है।

جنوبی ارتعاش: فضائی علوم میں ارتعاش کا مطلب ہے کسی بھی آب وہوائی عنصر کی اپنی اوسط قدر سے اوپر یا نیچے کی طرف دَوری تبدیلی۔ جنوبی ارتعاش جنوبی بحرِ اعظموں پر ہوائی دباؤ کی حالتوں کی میعادی تبدیلی (2 سے 3 سال میں) ہے جو مانسون کو متاثر کرتی ہے۔ قدرتی طور پر حارّی جنوبی بحرالکاہل میں ہوا کا دباؤ زیادہ اور حارّی مشرقی بحرِ ہند میں کم ہوتا ہے۔

spatial: The geographical distribution or location of a feature or phenomenon over space.

स्थानिक : किसी क्षेत्र में किसी लक्षण या परिघटना का भौगोलिक वितरण या स्थिति।

مکانی: کسی جگہ پر خدوخال یا مظہر کا محل وقوع یا جغرافیائی تقسیم

spring: springs are places where a flow of water rises to the surface through natural rock opening under hydraulic pressure from the depth.

झरना : चटट्ानी दरारों एवं छिद्रों से जलीय दबाव के कारण भूमिगत जल के धरातल पर स्वत: निकलने को झरना कहते है।

چشمے: چشمے ایسے مقامات پر پائے جاتے ہیں جہاں زمین کی گہرائیوں سے آبی داب کے تحت پانی ایک قدرتی چٹان کے دہانے سے سطحِ زمین پر فوارے کی شکل میں ابل پڑتا ہے۔

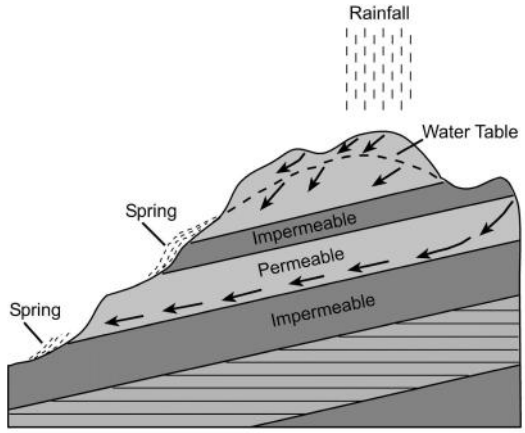

Spring

stacks: An off shore pillar of rock which has been separated from the nearby coast by erosional action of waves.

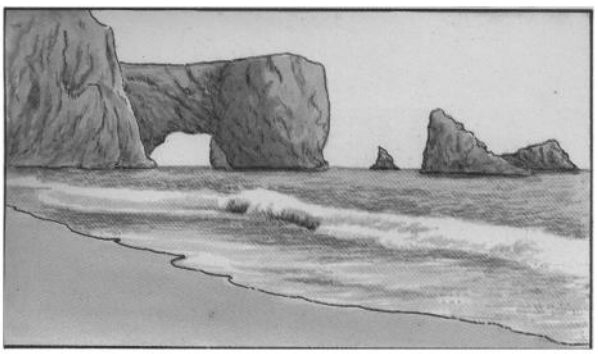

Stacks

स्टैक : तट से दूर शैल का एक खंभा जो सागरीय तरंगों की अपरदनकारी क्रियाओं द्वारा तट से अलग कर दिया गया हो।

ستون: سمندر سے منقطع چٹان کا ستون جو قریبی ساحلی لہروں کے کٹاؤ کے عمل سے الگ ہوگیا ہو۔

stalactites and stalagmites: Depositional features associated with a limestone region. A stalactite is a tapering pendant like depositional feature that grows from the ceiling of a limestone cave as dripping water leaves behind limestone deposit. A stalagmite is formed when the water drips to the floor of the cave and limestone formation grows from the floor.

स्टैलेक्टाइट और स्टैलेग्माइट : निक्षेपण से संबंधित आकृतियाँ जो चूनापत्थर प्रदेश से संबंधित होती हैं। स्टैलेक्टाइट एक शुंडाकार पेंडेंट (लटकता हुआ) की तरह की निक्षेपित आकृति होती है जो चूनापत्थर गुहा की छत से नीचे की ओर बढ़ती जाती है। छत से टपकता हुआ जल अपने पीछे चूनापत्थर का निक्षेपण कर देता है। जब गुहा की छत से पानी टपकता है तब चूनापत्थर का जमाव फर्श से ऊपर की ओर उठता है। इसको स्टैलेग्माइट कहते है।

Stalactites and Stalagmites

اسٹلیکٹائٹ اور اسٹلیگمائٹ: چونا پتھر خطے میں بنی رسوبی شکلیں۔ اسٹلیکٹائٹ جٹا کی طرح لٹکتی ہوئی رسوبی شکل ہے جو چونا پتھر کے غار کی چھت سے ٹپکتے پانی کے چھوڑے ہوئے چونے کے جماؤ سے بڑھتی جاتی ہے۔ اسٹلیگمائٹ اس وقت بنتا ہے جب پانی غار کے فرش پر ٹپکتا ہے اور چونا پتھر کی بناوٹ فرش سے اوپر کی طرف بڑھتی ہے۔

standard deviation (SD): An absolute measure of dispersion . It is square root of the mean of squared deviations from the mean. Karl Pearson introduced the term in 1893 using the symbol δ.

मानक विचलन : प्रकीर्णन का निरपेक्ष मापन। यह माध्य से वर्ग विचलनों के माध्य का वर्गमूल है। 1893 में इस शब्द का प्रयोग कार्ल पियर्सन ने δ चिह्न के साथ किया था।

معیاری انحراف: انتشار کی ایک مطلق پیمائش۔ یہ اوسط سے مربع انحرافوں کے اوسط کا جذر المربع ہے۔ 1893 میں δ نشان کا استعمال کر کے کارل پیئرسن نے اس اصطلاح کا تعارف کرایا۔

star: A vast ball of gas glowing with radiant energy produced by nuclear fusion taking place in its core. It has its own heat and light e.g. the Sun.

तारा : एक अति विशाल गैस का गोला जो विकरित ऊर्जा से चमकता है, यह ऊर्जा इसके क्रोड में होने वाले नाभिकीय संलयन से उत्पन्न होती है। इनकी अपनी ऊष्मा और प्रकाश होता है उदाहरण के लिए सूर्य।

ستارہ: گیس کا بڑا گولہ جو اپنے قلب میں نیوکلیائی امتزاج سے پیدا شدہ شعاعی توانائی سے چمکتا ہے۔ اس کی اپنی گرمی اور روشنی ہوتی ہے، مثلاً سورج

starvation: An acute condition of hunger which can be fatal.

भुखमरी : भूख की अतिशयता की वह स्थिति जो घातक हो सकती है।

فاقہ کشی: بھوک کی شدید حالت جو جان لیوا ہوسکتی ہے۔

steppe: An extensive area of mid-latitude grasslands, in the continental interiors of Eastern Europe and Asia, in which trees and shrubs are almost absent. The climate is characterised by hot summers, cold winters and a relatively low rainfall (50-75 mm) occurring mainly in spring and summer. In humid parts, grasses grow to meter or more in height (similar to prairies).

स्टेपी : पूर्वी यूरोप और एशिया महाद्वीप के आंतरिक भागों में मध्य अक्षांशीय घास के मैदान का एक विस्तृत क्षेत्र जहाँ वृक्ष और झाड़ी नहीं मिलते हैं। यहाँ की जलवायु की विशेषताएँ, उष्ण ग्रीष्म काल, ठंडा शीतकाल और अपेक्षाकृत न्यून वर्षा (50-75 मि.मी) जो मुख्यत: वसंत एवं ग्रीष्म में होती है। आर्द्र भागों में इन घासों की वृद्धि एक मीटर या उससे अधिक हो सकती है (प्रेअरी के समान)।

اسٹیپی: مشرقی یوروپ اور ایشیا کے براعظمی اندرون میں وسطی عرض البلد پر گھاس کے میدانوں کا وسیع علاقہ، جس میں درخت اور جھاڑیاں تقریباً غائب رہتی ہیں۔ گرم موسمِ گرما، سرد موسمِ سرما اور نسبتاً کم بارش (50 سے 75 ملی میٹر)، جو خصوصی طور پر موسمِ بہار اور موسمِ گرما میں ہوتی ہے، یہاں کی آب وہوا کی خصوصیت ہے۔ مرطوب حصوں میں گھاس کی اونچائی (پریریز کی طرح) میٹر یا اس سے زیادہ ہوتی ہے۔

stock: Materials of the environment, having potential to satisfy human needs, but as the technology appropriate for its use is not available, are called stock.

स्टॉक : पर्यावरण के पदार्थ जिनमें मानव की आवश्यकताओं को तृप्त करने की संभाव्यता (संभावनाएँ) होती हैं लेकिन तकनीक उपलब्ध न होने के कारण इनका उपयोग नहीं हो पाता है, अत: ये स्टॉक कहलाते हैं।

ذخیرہ: ماحول کے وہ مادے جن میں انسانی ضروریات کو پورا کرنے کی صلاحیت تو ہے لیکن انھیں استعمال کرنے کے لیے مناسب ٹکنالوجی موجود نہیں ہے، ذخیرہ کہلاتے ہیں۔

storm: A severe atmospheric disturbance with fierce winds often accompanied by heavy rainfall.

झंझावात (तूफान): प्रचंड वायुमंडलीय विक्षोभ जिसमें तेज हवाओं के साथ भारी वर्षा भी होती है।

طوفان: ایک شدید کرۂ ہوائی خلل جس میں تیز وتند ہواؤں کے ساتھ اکثر بھاری بارش ہوتی ہے۔

stratocumulus clouds: Grey and/or white low clouds seen as patches, sheets or layers that cover the sky (See also clouds).

स्तरीकपासी मेघ : धब्बे, चादर या परतों जैसे दिखने वाले स्लेटी या सफेद निम्न बादल जो आकाश को ढके रहते हैं (देखें मेघ)।

چادری انباری بادل: پیوندوں، چادروں یا پرتوں کی طرح دکھائی دینے والے بھورے اور/ یا سفید کم اونچائی والے بادل جو آسمان کو ڈھکے رہتے ہیں (مزید دیکھیں بادل)۔

stratopause: A transition zone in the Earth's atmosphere between stratosphere and mesosphere. It is an isothermal layer.

समताप सीमा : यह पृथ्वी के वायुमंडल में समतापमंडल तथा मध्यमंडल के बीच का संक्रमण क्षेत्र है। यह एक समतापी परत है।

کرۂ قائمہ ساکتہ: زمین کے کرۂ ہوا میں کرۂ قائمہ اور کرۂ متوسطہ کے درمیان ایک عبوری منطقہ۔ یہ یکساں حرارت والی طبق ہے۔

stratosphere: The stable layer of the atmosphere, immediately above the troposphere, extending beyond tropopause up to the height of 50 km from the Earth's surface. In this layer temperature increases with altitude to about 0 degree Celsius. In the lower part of this layer ozone is found in substantial quantity, which limits the intensity of ultraviolet radiation from the Sun. Weather phenomena are absent in this layer (See also atmosphere).

समताप मण्डल : यह वायुमंडल की एक स्थिर परत है जो क्षोभमंडल के ठीक ऊपर क्षोभसीमा से ऊपर पृथ्वी के धरातल से 50 किलोमीटर की ऊँचाई तक विस्तृत है। इस परत में तापमान ऊँचाई बढ़ने के साथ लगभग 0 डिग्री सें. तक बढ़ता जाता है। इस परत के निम्न भाग में ओजोन पर्याप्त मात्रा में होती है जो सूर्य के पराबैंगनी विकिरण की तीव्रता को रोकती है। इस परत में मौसमी परिघटनाएँ अनुपस्थित होती हैं (देखें वायुमंडल)।

کرۂ متغیرہ ساکتہ: کرۂ ہوا کی ساکن پرت جو کرۂ متغیرہ کے ٹھیک اوپر کرۂ متغیرہ ساکتہ کے بعد سطح زمین سے 50 کلومیٹر کی بلندی تک پھیلی ہے۔ اس پرت میں درجۂ حرارت بلندی کے ساتھ ساتھ تقریباً 0 ڈگری سیلسیئس تک بڑھتا جاتا ہے۔ اس پرت کے نچلے حصے میں اوزون کافی مقدار میں پائی جاتی ہے جو سورج سے آنے والی بالابنفشئی شعاعوں کی شدت کو کم کردیتی ہے۔ اس پرت میں موسمی مظاہر نہیں پائے جاتے۔ (مزید دیکھیں، کرۂ ہوا)

stream: A long narrow body of flowing water in a channel, which moves downslope due to gravity.

धारा : बहते हुए जल की एक लंबी और पतली वाहिका जो गुरुत्वाकर्षण के कारण ढाल से नीचे की ओर बहती है।

چشمہ: نالے میں بہتے ہوئے پانی کی تنگ لمبی آبی جسامت، جو قوتِ کشش کی وجہ سے نیچے ڈھلانوں سے بہتی ہے۔

subcontinent: A big landmass, which stands out as a distinct geographical unit from the rest of the continent. It is usually separated by a barrier e.g Indian subcontinent separated by Himalayas.

उपमहाद्वीप : महाद्वीप का एक विशाल भूखंड जो शेष महाद्वीप से भिन्न एक भौगोलिक इकाई के रूप में प्रतीत होता है। यह सामान्यत: एक अवरोधक द्वारा अलग होता है। उदाहरण के लिए भारतीय उपमहाद्वीप हिमालय द्वारा शेष महाद्वीप से अलग होता है।

برِّصغیر: زمین کا ایک بڑا خطہ جو باقی برِّاعظم سے الگ ایک ممتاز جغرافیائی اکائی ہو۔ یہ عام طور پر کسی رکاوٹ سے الگ ہوتا ہے۔ مثلاً برِّصغیر ہند ہمالیہ کی وجہ سے الگ ہوتا ہے۔

submarine canyon: A narrow deep depression in the sea floor with steep slopes. Usually found near the coast on the continental shelf and continental slope.

अंत: समुद्रीय केनियन : सागरीय सतह पर तीव्र ढालों वाला एक संकरा तथा गहरा खड्ड। यह सामान्यत: तट के समीप महाद्वीपीय शेल्फ तथा महाद्वीपीय ढाल पर पाए जाते हैं।

زیرِ سمندر کھائی: سمندری فرش پر تیز ڈھلان کا تنگ گہرا گڈھا۔ یہ عام طور پر برِّاعظمی شیلف اور برِّاعظمی ڈھلانوں کے کناروں پر پایا جاتا ہے۔

subsidence: (1) In atmospheric sciences it refers to general sinking or downward movement of air over a large area producing high pressure and divergence near the surface. (2) In geology, it refers to the sinking of a portion of land.

अवतलन : (1) वायुमंडलीय विज्ञान में इसका संबंध वायु के सामान्य अवप्रवाह (धंसने) के एक विशाल स्रोत या ढाल की ओर चलने से है जो धरातल के समीप उच्च दाब बनाती है और धरातल के समीप बिखर जाती है। (2) भूविज्ञान में इसका संबंध भूमि के निचले भाग का निमज्जन (धंसना) है।

دھنساؤ: (1) کرۂ ہوائی علوم میں اس کا مطلب ہے ایک بڑے علاقے پر ہوا کا نیچے کی طرف بتدریج اترنا، سطحِ زمین کے نزدیک ہوا کا اونچا دباؤ بننا اور انتشار پیدا ہونا۔ (2) ارضیات میں اس سے مراد زمین کے ایک حصے کا نیچے دھنس جانا ہے۔

subsistence agriculture: A type of farming concerned with the production of crops basically to satisfy the food and sustenance of the farmer and his family. The produce is consumed locally and does not enter the market.

निर्वाहक कृषि : एक प्रकार की कृषि जिसका संबंध फसलों के उत्पादन से है जो मुख्यत: कृषक तथा उसके परिवार की भोजन एवं अन्य आवश्यकताओं की पुष्टि के लिए तथा जीवन को बनाए रखने के लिए होता है। उत्पाद स्थानीय स्तर पर उपभोग कर लिया जाता है। यह बाज़ार में बिकने के लिए नहीं जाता।

گزرانی زراعت: فصلوں کی پیداوار سے متعلق زراعت کی ایک قسم جو بنیادی طور پر کاشت کار اور اس کے خاندان کی تشفی بخش غذا اور گزر بسر کرنے کے لیے کی جاتی ہے۔ پیداوار مقامی طور پر استعمال کر لی جاتی ہے اور بازار میں نہیں لائی جاتی۔

subsurface flow: Movement of water below the Earth's surface.

अध:स्तल प्रवाह : पृथ्वी के धरातल के नीचे जल का प्रवाह।

زیرِ زمین بہاؤ: سطحِ زمین کے نیچے پانی کا بہاؤ

subtropical jet stream: Jet streams located approximately over 27°-30° North and South latitudes.

उपोष्ण कटिबंधीय जेट धारा : जेट धारा जो लगभग 27° से 30° उत्तर तथा दक्षिण अक्षांशों के ऊपर पाई जाती है।

نیم حاری جیٹ اسٹریم: شمال اور جنوب عرض البلدوں میں تقریباً 27° سے 30° کے درمیان واقع جیٹ اسٹریم۔

subways: Roads, paths built underground.

अधोमार्ग/ सुरंग पथ : भूमिगत निर्मित रास्ते एवं सड़कें।

زیریں راستہ: زمین دوز بنی ہوئی سڑکیں، راستے۔

summer solstice: Position of the Earth in relation to the sun on 21st June, when the sun's rays are vertical over the Tropic of Cancer (23½° N) in the northern hemisphere due to the Earth's tilt towards the Sun.

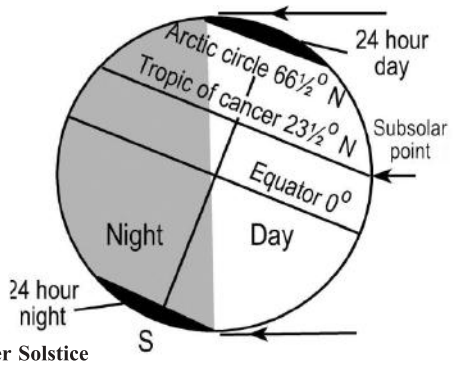

Summer Solstice

ग्रीष्म अयनांत : 21 जून को सूर्य से संबंधित पृथ्वी की स्थिति। ऐसा तब होता है जब पृथ्वी के सूर्य की ओर झुकाव के कारण उत्तरी गोलार्ध में सूर्य की किरणें कर्क वृत्त (23½° उ०) पर लंबवत होती हैं।

راس السرطان: 21 جون کو سورج کے تعلق سے زمین کا مقام جب شمالی نصف کرّے میں سورج کی طرف زمین کے جھکاؤ کی وجہ سے سورج کی کرنیں خطِ سرطان (23½° شمال) پر سیدھی پڑتی ہیں۔

sun: The star at the centre of the solar system around which all planets along with their satellites revolve (See also solar system).

सूर्य : सौर मंडल के केंद्र में स्थित तारा जिसके चारों ओर सभी ग्रह अपने उपग्रहों सहित चक्कर लगाते हैं (देखें सौर्यमंडल)

سورج: نظامِ شمسی کے مرکز کا وہ ستارہ جس کے چاروں طرف تمام سیارے اپنے سیارچوں کے ساتھ گردش کرتے ہیں (مزید دیکھیں نظامِ شمسی)۔

sustainable development: Careful utilisation of resources in a manner that besides meeting the requirements of the present, it also takes take care of future generations. (Brundtland Commission Report)

सततपोषणीय विकास: संसाधनों का सावधानी के साथ इस ढंग से उपयोग जो वर्तमान की आवश्यकताओं को पूरा करने के अतिरिक्त भावी पीढ़ी की आवश्कताओं का भी ध्यان रखे। (ब्रंटलैंड कमीशन रिपोर्ट)

پائدار ترقی: وسائل کا اس طرح محتاط استعمال کرنا کہ موجودہ ضروریات کی تکمیل کے علاوہ آئندہ نسلوں کی بھی ضروریات پوری ہوسکیں۔(برنٹلینڈ کمیشن رپورٹ)

syncline: A basin shaped downfold in which bedding plane of rocks dip towards each other (See also anticline)

अभिनति: एक द्रोणी (बेसिन) के आकार का नत (घुमा मोड़) जिसमें शैलों के संस्तरण तल एक दूसरे की ओर झुके होते हैं (देखें अपनति)।

طاسی موڑ: طاس نما زیریں موڑ جس میں چٹانوں کی فرشی سطح ایک دوسرے کی طرف جھک جاتی ہے(مزید دیکھیں محرابی ابھار)۔

Tt

tabulation: The process of putting raw data into a systematically arranged tabular form.

सारणीयन : असंसाधित आंकड़ों को क्रमबद्ध व्यवस्थित तथा सारणीबद्ध करने की प्रक्रिया।

جدول سازی: خام اعداد وشمار ومعلومات کو جدول کی شکل میں منظم طور پر مرتب کرنے کا عمل۔

taiga: It is a local term for the coniferous forests, which extend across the northern part of Russia. These forests withstand extremely low temperature and lengthy periods of snowfall e.g. juniper, fir, spruce etc.

टैगा : यह शंकुवृक्षी वनों के लिए स्थानीय शब्द है जो रूस के उत्तरी भाग में विस्तृत हैं। यह वन अत्यंत निम्न तापमान एवं हिमपात के लंबे अवधिकाल सहन कर सकते हैं। उदाहरण के लिए जूनिपर, फर, स्प्रूस् इत्यादि।

ٹائیگا: یہ روس کے شمالی حصے کے باہر تک پھیلے ہوئے مخروطی/صنوبری جنگلات کے لیے ایک مقامی اصطلاح ہے۔اس طرح کے جنگلات بہت کم درجۂ حرارت اور برف باری کے لمبے عرصے کا مقابلہ کرتے ہیں۔مثلاً جونیپر، فر، اسپروس وغیرہ

tank: Relatively small storage device for collecting rainural water.

तालाब : वर्षा जल एकत्रित करने के लिए अपेक्षाकृत लघु संचयन साधन।

تالاب: بارش کے پانی کو اکٹھا کرنے کے لیے نسبتاً چھوٹے ذخائر

tectonic: Related to movements within the Earth's interior causing uplift, depression, folds, faults and warping, which bring widespread changes on the Earth's surface.

विवर्तनिक : पृथ्वी के आंतरिक भाग में होने वाली गतिविधियों से संबंधित, जिसके कारण उत्थान, अवनमन, वलन, भ्रंशन एवं आवलन होते हैं, जो पृथ्वी की सतह पर व्यापक परिवर्तन लाते हैं।

ساخت مانی/ٹیکٹونک: اس کا تعلق زمین کی اندرونی حرکات سے ہے۔ان کی وجہ سے نشیب وفراز، موڑ، شگاف اور خم پیدا ہوتے ہیں اور سطحِ زمین پر بڑے پیمانے پر تبدیلیاں ہوتی ہیں۔

temperate: It refers to areas in mid latitudes those have long winter and short summer .It is characterised by moderate climate. The term temperate zone was used by early geographers to describe a region lying between torrid and frigid zones based on temperature. However, it has now been recognised that continental interiors of the temperate zone ,as per earlier definition ,experience extremes of temperature.

शीतोष्ण कटिबंध : इसका संबंध मध्य अक्षांशीय क्षेत्रों से है जहाँ दीर्घ शीतकाल एवं लघु ग्रीष्मकाल होते हैं। इसकी विशेषता मध्यम (सम) जलवायु है। शीतोष्ण कटिबंध शब्द का प्रयोग प्रारंभिक भूगोलवेत्ताओं ने तापमान के आधार पर उष्ण एवं शीत कटिबंध के मध्य क्षेत्र का वर्णन करने के लिए किया था। अब यह माना जाता है कि प्रारम्भिक परिभाषा के अनुसार शीतोष्ण कटिबंध के महाद्वीपीय आंतरिक भाग, अतिविषम तापमान का अनुभव करते हैं।

منطقۂ معتدلہ: وسطی عرض البلد میں واقع وہ خطے جہاں طویل موسمِ سرما اور مختصر موسمِ گرما ہوتا ہے۔معتدل آب وہوا اس کی خصوصیت ہے۔منطقۂ معتدلہ کی اصطلاح کا استعمال ابتدائی جغرافیہ دانوں نے منطقۂ حارہ اور منطقۂ منجمدہ کے درمیانی علاقے کے درجۂ حرارت کی بنیاد پر کیا تھا۔بہر حال اب اس کی شناخت پہلے سے معروف منطقۂ معتدلہ برّاعظمی اندرون کی حیثیت سے کی جاتی ہے جہاں درجۂ حرارت انتہائی ہوتا ہے۔

temperature: It is a measure of the intensity or degree of heat of any substance e.g air , water, human body etc. It is usually measured in degree Celsius (ºC) or Fahrenheit (ºF).

ताप : यह किसी पदार्थ की ऊष्मा की तीव्रता अथवा डिग्री का माप है। उदाहरण के लिए वायु, जल, मानव शरीर इत्यादि। यह सामान्यतया डिग्री सेल्सियस (से.°) अथवा फारेनहाइट (फा.°) में मापा जाता है।

درجۂ حرارت: یہ کسی بھی مادے کی گرمی کی شدت یا ڈگری کی پیمائش ہے۔مثلاً ہوا، پانی، انسانی جسم وغیرہ۔اسے عام طور پر ڈگری سیلسیئس (ºC) یا ڈگری فارن ہائٹ (ºF) میں ناپا جاتا ہے۔

temporary settlement: Settlements, which are occupied for a short duration.

अस्थायी बस्ती : बस्तियाँ, जो लघु अवधि के लिए बसती (अधिकृत) हैं।

عارضی بستی: قلیل مدت کے لیے بسی بستیاں۔

terai: A local term used in India to describe a wet, swampy and marshy region lying to the south of the foothills of the Himalayas.

तराई : भारत में प्रयोग किया जाने वाला स्थानीय शब्द जो हिमालय के गिरिपाद के दक्षिण में स्थित आर्द्र, अनूपी एवं कच्छ (दलदली) प्रदेश को दर्शाता है।

ترائی: ہمالیائی پہاڑیوں کے قدمچے کے جنوب میں واقع مرطوب، دلدلی اور آب زدہ خطوں کو بتانے کے لیے ہندوستان میں استعمال ہونے والی ایک مقامی اصطلاح۔

tertiary activities: Economic activities that provide

support to all the sectors of the economy. Included here are activities related to transport, trade, banking, insurance , education, advertising and other services .

तृतीयक क्रियाएँ : आर्थिक क्रियाएँ जो अर्थव्यवस्था के सभी सेक्टरों को आधार (सहयोग) प्रदान करती हैं। इसमें परिवहन, व्यापार, बैंकिंग, बीमा, शिक्षा, विज्ञापन एवं अन्य सेवाओं से संबंधित क्रियाएँ सम्मिलित हैं।

ثالثی سرگرمیاں: وہ معاشی سرگرمیاں جو سبھی اقتصادی زمروں میں تعاون کرتی ہیں۔اس میں نقل وحمل، تجارت، بینک، بیمہ، تعلیم ، اشتہار اور دیگر خدمات سے متعلق سرگرمیاں شامل ہیں۔

terrain: It is an ensemble of physical characteristics of an area e.g. landforms, drainage, soil, vegetation; etc.

भूभाग : यह किसी क्षेत्र की भौतिक विशेषताओं का समुच्चय है। उदाहरण के लिए स्थलरूप, अपवाह, मृदा, वनस्पति इत्यादि।

زمینی خطہ: یہ کسی علاقے کی مجموعی طبیعی خصوصیات ہے، مثلاً زمینی شکل، پن نکاس، مٹی، نباتات وغیرہ۔

terrigenous sediments: Inorganic sediments that have been eroded from land and deposited on ocean floor.

स्थलजात अवसाद : अजैव अवसाद जो स्थल से अपरदित हो गए हैं एवं महासागर सतह पर निक्षेपित हो गए हैं।

زمینی رسوبات: غیر نامیاتی رسوبات جن کا کٹاؤ زمین سے ہوا ہے اور سمندری فرش پر جمع ہو گئے ہیں۔

terrace farming: Broad, flat steps or terraces made on the slopes of hills or mountains for cultivating crops. These terraces reduce surface run-off and check soil erosion.

Terrace farming

वेदिका खेती : चौड़े, समतल चरण अथवा वेदिकाएँ (सीढ़ीनुमा) जो पहाड़ियों अथवा पर्वतों की ढालों पर फसलों की कृषि के लिए बनाई जाती हैं। यह वेदिकाएँ पृष्ठ वाह को कम करती हैं एवं मृदा अपरदन को रोकती हैं।

سیڑھی دار کاشت کاری: پہاڑ یا پہاڑی ڈھلانوں پر فصل اُگانے کے لیے بنائی گئی چوڑی، ہموار سیڑھیاں۔ یہ سطحی بہاؤ کو کم کرتی ہیں اور مٹی کے کٹاؤ کو روکتی ہیں۔

tethys sea: A broad shallow sea (geosyncline) that existed in geological past in between Gondwanaland in south and Laurasia in north. It was filled with sediments which were later compressed due to tectonic movements and uplifted to form the mountain systems such as the Alps and the Himalayas.

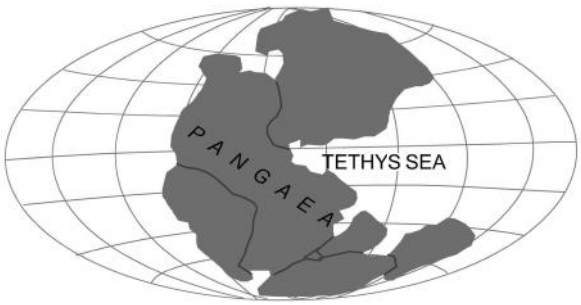

Tethys sea

टेथिस समुद्र : चौड़ा छिछला समुद्र (भू-अभिनति) जो भूवैज्ञानिक अतीत में उत्तर में लॉरेशिया एवं दक्षिण में गोंडवाना महाखंड के बीच स्थित था। यह अवसाद से भर गया जो बाद में विवर्तनिक हलचलों के कारण संपीडित हो गया एवं उसका उत्थान हो गया जिससे पर्वत समूह का निर्माण हुआ, जैसे कि आल्प्स एवं हिमालय।

ٹیتھس سمندر: چوڑا اچھلا سمندر جو جنوب میں گونڈوانا لینڈ اور شمال میں لاریشیا کے درمیان قدیم ارضیاتی دَور میں واقع تھا۔ یہ رسوبات سے بھر گیا تھا جو بعد میں ساخت مانی حرکات کے دباؤ سے اوپر اٹھنے سے پہاڑی سلسلہ بنا۔ مثلاً آلپس اور ہمالیہ۔

textile industry: Industries that use natural or artificial fiber as raw material for producing cloth and garments e.g woollen , cotton , silk, rayon, polyester etc.

वस्त्र उद्योग : उद्योग जो कपड़ा एवं परिधान बनाने के लिए प्राकृतिक एवं कृत्रिम रेशे का प्रयोग कच्चे माल के रूप में करते हैं। जैसे- ऊनी, सूती, रेशम, रेयॉन, पालिएस्टर इत्यादि।

سوتی کپڑا صنعت: وہ صنعتیں جو کپڑا اور لباس تیار کرنے کے لیے خام مال کی حیثیت سے قدرتی یا مصنوعی ریشوں کا استعمال کرتی ہیں، مثلاً اون، سوت، ریشم، ریان اور پالسٹر وغیرہ

thematic maps: Maps prepared to depict a specific theme, concept or issue e.g. relief , roads, population , natural disasters; etc.

थिमैटिक मानचित्र : मानचित्र जो विशिष्ट विषयवस्तु, संकल्पना अथवा मुद्दों को दर्शाने के लिए बनाए जाते हैं। उदाहरण के लिए उच्चावच, सड़कें, जनसंख्या, प्राकृतिक विपदा इत्यादि।

موضوعی نقشے: کسی خاص موضوع، تصور یا مسئلے کو ظاہر کرنے کے لیے بنایا گیا نقشہ، مثلاً خدوخال، سڑکیں، آبادی، قدرتی آفات وغیرہ

thermal electricity: Electricity generated by burning of fossil fuels such as coal and petroleum.

तापीय विद्युत : विद्युत जो जीवाश्मी ईंधन को जलाकर उत्पादित की जाती है, जैसे- कोयला एवं पेट्रोलियम।

حرارتی بجلی: کوئلہ اور پٹرولیم جیسے رکازی ایندھن کو جلا کر بجلی تیار کرنا

thermocline: An intermediate layer of water in a deep lake or an ocean lying between the disturbed upper layer of comparatively warm water and the layer of relatively stagnant cold water below. It's depth varies between 1 and 3 km.

ताप प्रवणता : गहरी झील अथवा महासागर में जल की परत जो विक्षुब्ध (अशांत) कोष्ण जल की ऊपरी परत एवं अपेक्षाकृत स्थिर शीत जल की परत के बीच में होती है। इसकी गहराई 1 किमी से 3 किमी के बीच में होती है।

حرارتی تخفیف: گہری جھیل یا بحرِ اعظم میں پانی کی وہ درمیانی سطح جو نسبتاً گرم پانی کے ہلچل والی اوپری سطح اور نسبتاً ٹھنڈے پانی کی ساکت سطح کے نیچے ہوتی ہے۔ اس کی گہرائی 1 سے 3 کلومیٹر کے درمیان ہوتی ہے۔

thermometer: An instrument which measures the temperature i.e. intensity of heat.

तापमापी : एक यंत्र जो तापमान अर्थात् ऊष्मा की तीव्रता को मापता है।

حرارت پیما: درجۂ حرارت یعنی گرمی کی شدت کو ناپنے کا آلہ

thermosphere: The outer layer of the Earth's atmosphere, which extends between 80-400 km. In this layer, temperature rises very rapidly with increasing altitude.

बाह्य वायुमंडल : पृथ्वी के वायुमंडल की बाहरी परत, जो 80 से 400 कि.मी. के बीच विस्तृत है। इस परत में बढ़ती ऊँचाई के साथ तापमान भी तीव्रता से बढ़ता है।

کرۂ حرارت: زمینی کرۂ ہوا کی باہری پرت جو 80 سے 400 کلومیٹر تک پھیلی ہوئی ہے۔ بلندی میں اضافے کے ساتھ اس پرت کا درجۂ حرارت تیزی سے بڑھتا جاتا ہے۔

thunderstorm: A storm associated with heavy precipitation, thunder and lightening, which occurs mostly in low latitudes due to intense heating of the land surface and formation of cumulonimbus clouds.

तड़ित झंझा : एक झंझावात जो भारी वर्षण, मेघगर्जन एवं तड़ित से संबंधित है, जो भूपृष्ठ के गहन तापन एवं कपासीवर्षी मेघ के निर्माण के कारण मुख्यत: निम्न अक्षांश में घटित होते हैं।

رعدی/کڑک دار طوفان: بھاری بارش، زوردار گرج اور بجلی کی چمک کے ساتھ آنے والا طوفان جو سطح زمین کے شدید گرم ہونے اور انباری بارانی بادلوں کے بننے کی وجہ سے اکثر نچلے عرض البلدوں میں ہوتا ہے۔

tidal energy: A type of renewable energy, which is generated from the motions of the tidal waves.

ज्वारीय ऊर्जा : एक प्रकार की नवीकरण योग्य ऊर्जा, जो ज्वारीय तरंगों की गतियों से जनित होती है।

مدوجزری توانائی: ایک قسم کی قابل تجدید توانائی جو مدوجزری لہروں کی حرکت سے پیدا کی جاتی ہے۔

tides: The rhythmic rise and fall of ocean water twice in a day due to gravitational attraction of the moon and the Sun.

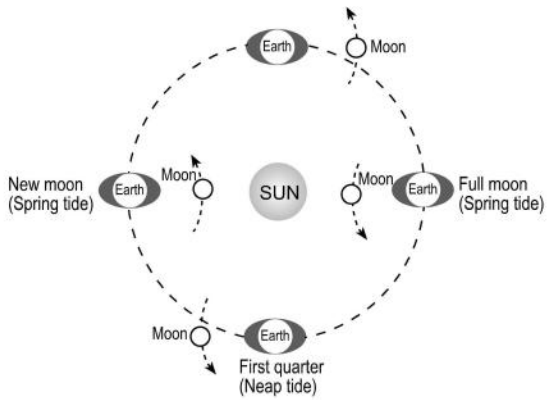

Tides

ज्वार : चंद्रमा एवं सूर्य की गुरुत्वाकर्षण शक्ति के कारण समुद्री जल का दिन में दो बार लयबद्ध उतार-चढ़ाव।

مدوجزر: چاند اور سورج کی قوتِ کشش کی وجہ سے سمندری پانی کا دن میں دو بار تواتر کے ساتھ اوپر اٹھنا اور نیچے گرنا۔

time zone: A time-division of the world for convenience. Time is calculated from Greenwich Meantime (GMT), with 1 hour difference for every 15 degrees of longitudes. There are 24 time zones in all. Places to the east of Greenwich are ahead of GMT and places to the west of it are behind.

टाइम जोन/ काल क्षेत्र : सुविधा हेतु विश्व के कालांतरण (समय का विभाजन) का ग्रिनिच माध्य समय से परिकलन किया जाता है, जहाँ से प्रत्येक 15° अक्षांश पर एक घंटे का अंतर होता है। विश्व में कुल 24 टाइम ज़ोन हैं। ग्रिनिच से पूर्व के स्थान GMT से आगे होते हैं एवं पश्चिम के स्थान इससे पीछे होते हैं।

وقتی منطقہ: دنیا میں سہولت کے لیے وقت کی تقسیم۔ وقت کی پیمائش ہر 15 ڈگری طول البلد پر ایک گھنٹے کے فرق کے ساتھ گرین وچ اوسط وقت (GMT) کے مطابق کی جاتی ہے۔ دنیا میں وقت کے 24 منطقے ہیں۔ گرین وچ کے مشرق میں واقع مقامات گرین وچ اوسط

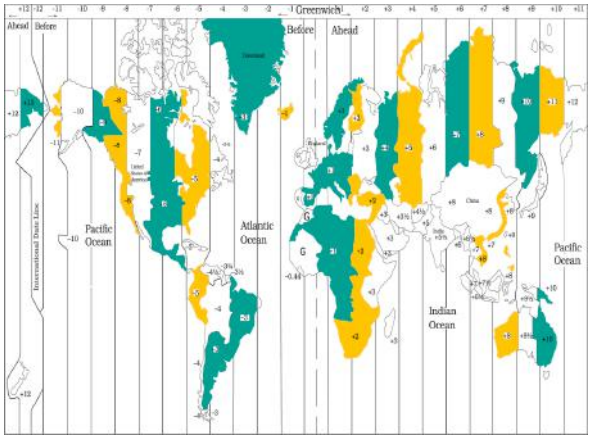

Time zone

وقت سے ایک گھنٹہ آگے اور اس کے مغرب میں واقع مقامات ایک گھنٹہ پیچھے ہوتے ہیں۔

topography: It refers to the description of the Earth's surface. It includes surface relief, terrain, and all the features created by humans. It is derived from a Greek word '*topos*', meaning 'place'.

स्थलाकृति : पृथ्वी की सतह का विन्यास। इसके अंतर्गत धरातलीय उच्चावच, भूभाग एवं मानव द्वारा निर्मित सभी लक्षण आते हैं। यह ग्रीक शब्द 'टोपोस' से बना है, जिसका अर्थ है 'स्थान'।

وضع سناشی: اس سے مراد سطحِ زمین کی مجموعی ہیئت ہے۔اس میں سطحِ زمین کے خدوخال، قطعۂ زمین اور انسانوں کے ذریعے تخلیق کردہ سبھی شکلیں شامل ہیں۔ یہ یونانی لفظ 'ٹوپوس' سے ماخوذ ہے جس کا مطلب ہے 'جگہ'۔

topographic maps: Maps prepared to depict or show all natural as well as human-made features of the Earth's surface within the limitations imposed by the scale.

स्थलाकृतिक मानचित्र : मानचित्र जो भूपृष्ठ के सभी प्राकृतिक एवं मानव निर्मित लक्षणों को मापक द्वारा निर्धारित सीमाओं के भीतर चित्रित अथवा प्रदर्शित करते हैं।

وضعی نقشے: پیمانے کی مقررہ حدود میں رہتے ہوئے سطحِ زمین کی تمام قدرتی اور مصنوعی شکلوں کو بتانے یا دکھانے کے لیے تیار کیے گئے نقشے۔

torrid zone: The area between the Tropic of Cancer (23.5° N) and the Tropic of Capricorn (23.5° S), which is generally known as the tropics. It is one of the three temperature zones recognised by the early geographers (See also Antarctic circle).

उष्ण कटिबंध : कर्क रेखा (23.5°उ.) एवं मकर रेखा (23.5°द.) के बीच का क्षेत्र उष्ण कटिबंध (अयन मंडल) कहलाता है। यह तीन तापमंडलों में से एक है जो प्रारंभिक भूगोलवेताओं द्वारा स्वीकृत है (देखें अंटार्कटिक वृत्त)।

منطقہ حارّہ: خطِ سرطان (23.5° شمال) اور خطِ جدی (23.5° جنوب) کے درمیان کا علاقہ جسے عام طور پر ٹراپیکی منطقہ کہا جاتا ہے۔ یہ قدیم جغرافیہ دانوں کے ذریعے تسلیم کردہ تین حرارتی منطقوں میں سے ایک ہے۔ (مزید دیکھیں انٹارکٹک دائرہ)

trade: Buying and selling of goods, commodities and services within a country or among countries of the world.

व्यापार : एक ही देश में अथवा विश्व के देशों के मध्य माल, वस्तुओं एवं सेवाओं का क्रय तथा विक्रय।

تجارت: ملک کے اندر یا دنیا کے ممالک کے درمیان اشیا، اجناس اور خدمات کی خرید و فروخت

trade winds: These are predominantly easterly winds, which originate and flow from the sub-tropical high pressure belts towards the equatorial – low-pressure belt. The trade winds are fairly consistent in direction on the eastern sides of the oceans than on the western sides. It derives its name from a Latin word '*trado*' meaning 'constant direction'.

व्यापारिक पवन : यह प्रधानतया वह पूर्वी पवनें हैं जो उपोष्ण उच्च दाब कटिबंध में उत्पन्न होती हैं और विषुवतीय निम्न दाब कटिबंध की ओर बहती हैं। व्यापारिक पवन की दिशा समुद्रों के पश्चिमी किनारों की अपेक्षा पूर्वी किनारों में अधिक नियमित होती है। यह शब्द लैटिन शब्द '*ट्रेडो*' से लिया गया है जिसका अर्थ है 'एक समान दिशा'।

تجارتی ہوائیں: یہ نمایاں طور پر مشرقی ہوائیں ہیں جو نیم حاری اونچے دباؤ والی پٹیوں سے شروع ہوتی ہیں اور خطِ استوائی کم دباؤ والی پٹیوں کی طرف بہتی ہیں۔ بحر اعظموں کے مغربی کناروں کی بہ نسبت مشرقی کناروں پر تجارتی ہواؤں کی سمت میں کافی یکسانیت ہوتی ہے۔ یہ لاطینی لفظ 'ٹریڈو' سے ماخوذ ہے جس کے معنی 'یکساں سمت' ہے۔

transpiration: Loss of water through the tiny pores under the leaves of plants during the day time.

वाष्पोत्सर्जन : दिन के समय पौधों के पत्तों के नीचे पाए जाने वाले लघु छिद्रों से पानी का ह्रास।

اخراجِ بخارات: پودوں کی پتیوں کے چھوٹے چھوٹے سوراخوں سے دن کے وقت پانی کا نقصان۔

transcontinental: A feature or phenomenon which runs across continents e.g. a pipe line, a railway line and migration across continents.

पारमहाद्वीपीय : एक लक्षण अथवा परिघटना जो महाद्वीपों के आर-पार होती है, उदाहरण के लिए एक पाईप लाईन, रेलमार्ग एवं महाद्वीपों में होने वाला प्रवास।

براعظم پار: براعظموں کے پار کوئی ہیئت یا مظہر۔ مثلاً پائپ لائن، ریلوے لائن اور براعظموں کے پار ہجرت۔

transhumance: Seasonal movement of people with their livestock in search of pasture, which normally taken place between the region of differing climates or mountain to valley and back.

ऋतु प्रवास : अपने पशुधन के साथ, चरागाह की खोज में लोगों का मौसमी स्थानांतरण, जो सामान्यतया विभिन्न जलवायु के प्रदेशों के बीच अथवा पहाड़ से घाटी एवं घाटी से पहाड़ की ओर होता है।

موسمی مہاجرت: چراگاہ کی تلاش میں اپنے مویشیوں کے ساتھ لوگوں کی موسمی ہجرت جو عام طور پر مختلف آب وہوائی خطوں کے درمیان یا پہاڑ سے وادی کی طرف ہوتی ہے اور پھر واپس آتے ہیں۔

transport, transportation: (1) In human geography, it refers to the means and process of moving goods or people from one place to another. (2) In geomorphology, it refers to movement of materials by a natural agent between points of erosion and deposition.

परिवहन : (1) मानव भूगोल में इसका अभिप्राय माल अथवा लोगों को एक स्थान से दूसरे स्थान पर ले जाने के साधनों एवं प्रक्रिया से है। (2) भू-आकृतिविज्ञान में इसका अभिप्राय प्राकृतिक कारकों द्वारा अपरदन एवं निक्षेपण के क्षेत्रों के बीच पदार्थों की गति से है।

نقل وحمل: (1) انسانی جغرافیہ میں اس کا مطلب ایسے وسائل اور اعمال ہیں جن کے ذریعے لوگوں یا اشیا کو ایک جگہ سے دوسری جگہ پہنچایا جاتا ہے۔ (2) علم ارضیات میں اس کا مطلب قدرتی ایجنٹ کے ذریعے نقطۂ کٹاؤ اور جماؤ کے درمیان مادوں کی حرکت ہے۔

trellis drainage: A drainage pattern, where the primary tributaries of river flow parallel to each other and secondary tributaries join them at right angles. It develops in a region where rocks are having numerous joints and cracks in rectangular form.

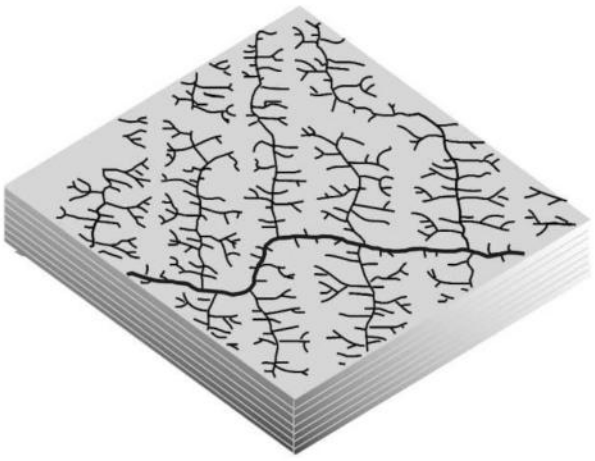

Trellis Drainage

जाल-अपवाह : एक अपवाह तंत्र, जहाँ नदी की प्राथमिक सहायक नदियाँ एक दूसरे के समानांतर प्रवाह करती हैं एवं द्वितीयक सहायक नदियाँ उनसे समकोण पर मिलती हैं। इनका एक ऐसे क्षेत्र में विकास होता है जहाँ शैलों में बहुत से आयताकार जोड़ एवं दरारें होती हैं।

جالی دار پن نکاسی: پن نکاسی کی وہ شکل جہاں دریا کی ابتدائی معاون ندیاں ایک دوسرے کے متوازی بہتی ہیں اور ثانوی معاون ندیاں ان سے زاویہ قائمہ پر ملتی ہیں۔ یہ شکل ان خطوں میں بنتی ہے جہاں چٹانوں میں مستطیلی شکل کے متعدد جوڑ اور شگاف ہوتے ہیں۔

tributary: A stream flowing into a larger stream and contributing water to it.

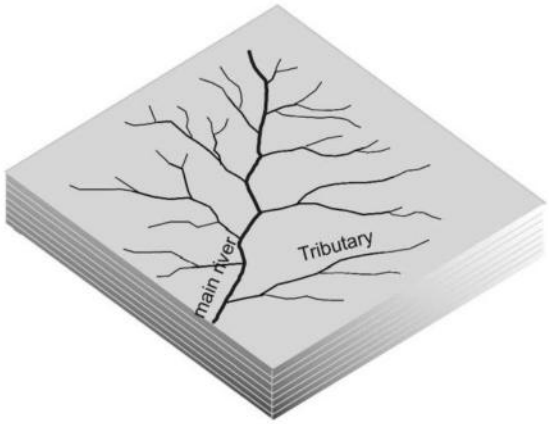

Tributary

सहायक नदी : एक सरिता जो बड़ी सरिता में सम्मिलित होती है एवं उसमें जल का सहयोग देती है।

معاون ندیاں: وہ چھوٹی ندی جو بڑی ندی میں ملتی ہے اور اس میں اپنے پانی کا اضافہ کرتی ہے۔

trophic level: The level at which energy is transferred from one organism to another in a food chain.

पोषण रीति : वह स्तर जहाँ आहार शृंखला में, ऊर्जा एक जीव से दूसरे में अंतरित होती है।

غذائی سطح: غذائی سلسلے کی وہ سطح جس میں توانائی کسی غذائی زنجیر میں ایک جسم نامیے سے دوسرے جسم نامیے میں منتقل ہوتی ہے۔

tropical cyclones: Very strong circulating winds (more than 64 km/h), anti-clockwise in northern hemisphere and clockwise in southern hemisphere., They originate over oceans in tropical latitudes and follow well-defined tracks. These cyclones are destructive in nature and bring torrential rain. They are known by different local names e.g. hurricane, typhoon, willy-willy.

उष्णकटिबंधीय चक्रवात : उत्तरी गोलार्ध में वामावर्त एवं दक्षिणी गोलार्ध में दक्षिणावर्त अतिप्रबल परिसंचारी पवनें (64 कि.मी. प्रति घंटा से अधिक)। यह उष्णकटिबंधीय अक्षांश में समुद्रों के ऊपर उत्पन्न होते हैं एवं सुनिश्चित मार्ग पर चलते हैं। यह चक्रवात विनाशात्मक प्रकृति के होते हैं एवं मूसलाधार वर्षा लाते हैं, जैसे- प्रभंजन(हरीकेन), टाइफून, विली-विली इत्यादि।

ٹراپیکی سائکلون: بہت زوردار گردشی ہوائیں (64 کلومیٹر فی گھنٹہ کی رفتار سے زیادہ) جو شمالی نصف کرّے میں گھڑی مخالف اور جنوبی نصف کرّے میں گھڑی موافق ترتیب سے چلتی ہیں۔ ان کی ابتدا حارّی عرض البلد میں بحر اعظموں کے اوپر ہوتی ہے اور ایک متعینہ راستے پر چلتی ہیں۔ یہ سائکلون تباہ کن نوعیت کے ہوتے ہیں اور ان کی وجہ سے موسلا دھار بارش ہوتی ہے۔ ان کے مختلف مقامی نام ہیں۔ مثلاً ہری کین، طوفان، وِلّی۔ وِلّی وغیرہ۔

tropical deciduous forests: Refer to: Monsoon forest

उष्णकटिबंधीय पतझड़ वन : देखें, मानसून वन

حارّی پت جھڑ جنگلات: دیکھیے مانسونی جنگلات

tropical easterly jet stream: An easterly jet stream (high-altitude high speed winds) that blows around 14° north latitude during summer. They play an important role in the monsoon circulation .

उष्णकटिबंधीय पूर्वी जेट स्ट्रीम : एक पूर्वी जेट प्रवाह (उच्च तुंगता, उच्च वेग पवनें) जो ग्रीष्म ऋतु में, 14° उत्तर अक्षांश के आस-पास बहती हैं। मानसून परिसंचरण में इन की महत्वपूर्ण भूमिका होती है।

حارّی مشرقی جیٹ اسٹریم: مشرقی جیٹ اسٹریم (اونچے عرض البلد پر تیز رفتار ہوائیں) جو موسمِ گرما کے دوران تقریباً 14° شمالی عرض البلد پر چلتی ہیں۔ مانسون کی گردش میں ان کا بہت اہم کردار ہوتا ہے۔

tropical rainforest: See Equatorial rain forests.

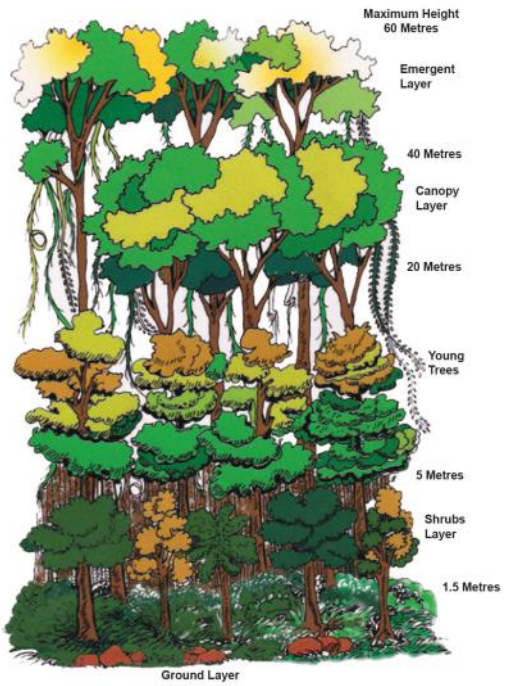

उष्णकटिबंधीय वर्षावन: देखें विषुवतीय वन।

حارّی بارانی جنگلات: دیکھیے استوائی بارانی جنگلات۔

tropic of cancer: An imaginary circle on the Earth's surface at an angular distance of 23½° from the Equator in the northern hemisphere. It demarcates the northern limit of the apparent movement of the sun.

कर्क रेखा : उत्तरी गोलार्ध में भूपृष्ठ पर एक अधिकल्पित (काल्पनिक) वृत्त जो विषुवत वृत्त से 23½° की कोणीय दूरी पर होता है। यह सूर्य के आभासी संचलन की उत्तरी सीमा को निर्धारित करता है।

خطِ سرطان: سطحِ زمین پر شمالی نصف کرّے میں خطِ استوا سے 23½° کی زاویائی دوری پر ایک فرضی دائرہ۔ یہ سورج کی ظاہری حرکت کی شمالی حد کا تعین کرتا ہے۔

tropic of capricorn: An imaginary circle on the Earth's at an angular distance of 23½° from the Equator in the southern hemisphere. It demarcates the southern limit of the apparent movement of the sun.

मकर रेखा : दक्षिणी गोलार्ध में भूपृष्ठ पर एक अधिकल्पित वृत्त जो विषुवत वृत्त से 23½° की कोणीय दूरी पर होता है। यह सूर्य के आभासी संचलन की दक्षिणी सीमा को निर्धारित करता है।

خطِ جدی: سطحِ زمین پر جنوبی نصف کرّے میں خطِ استوا سے 23½° کی زاویائی دوری پر ایک فرضی دائرہ۔ یہ سورج کی ظاہری حرکت کی جنوبی حد کا تعین کرتا ہے۔

tropopause: The upper limit of the troposphere. This zone is isothermal. It forms a transition zone between the troposphere and the stratosphere.

क्षोभसीमा : क्षोभमंडल की ऊपरी सीमा। यह कटिबंध समतापीय है। यह क्षोभमंडल एवं समताप मंडल के मध्य का संक्रमण क्षेत्र बनाती है।

کرّۂ متغیرہ ساکنہ: کرّۂ متغیرہ کی اوپری حد۔ یہ منطقہ یکساں حرارتی ہے۔ یہ کرّۂ متغیرہ اور کرّۂ قائمہ کے درمیان ایک عبوری منطقہ بناتی ہے۔

tropophytes: Plants which adjust themselves to seasonal variations in moisture.

परिवृत्ति उद्भिद : पौधे जो विभिन्न ऋतुओं की नमी के अनुसार स्वयं को व्यवस्थित कर लेते हैं।

توافقی پودے: وہ پودے جو نمی میں موسمی تبدیلی کے ساتھ اپنے آپ کو ڈھال لیتے ہیں۔

troposphere: It is the lowest layer of the atmosphere where all weather phenomena take place.Its extent varies from 9 km above the Poles to 16 km above the Equator. Temperature decreases steadily with altitude at the rate of 6.5° C per km. It derives its name from the Greek word 'tropos', meaning turn or change (See also atmosphere).

क्षोभमंडल : यह वायुमंडल की निम्नतम परत है जहाँ सभी मौसम परिघटनाएँ घटित होती हैं। यह ध्रुवों पर 9 कि.मी. एवं विषुवत वृत्त पर 16 कि.मी. तक विस्तृत है। यहाँ ऊँचाई के

साथ तापमान अनवरत 6.5° से प्रति कि.मी. की दर से गिरता है। यह शब्द ग्रीक शब्द 'ट्रोपोस' से लिया गया है, जिसका अर्थ है परिवर्तन (देखें वायुमंडल)।

کرۂ متغیرہ: یہ کرۂ ہوا کی سب سے نیچے کی پرت ہے جس میں تمام موسمی مظاہر واقع ہوتے ہیں۔اس کا پھیلاؤ قطبین پر 9 کلومیٹر سے خطِ استوا پر 16 کلومیٹر ہے۔یہاں پر اونچائی کے ساتھ ساتھ درجۂ حرارت بہ تدریج 6.5° سیلسیئس فی کلومیٹر کی شرح سے گھٹتا ہے۔ یہ یونانی لفظ ٹروپوز' (tropos) سے ماخوذ ہے جس کے معنی مڑنا یا تبدیل ہونا ہے۔(مزید دیکھیں کرۂ ہوا)

trough: (1) In atmospheric sciences it refers to a system of low pressure characterised by a much greater length than width. Trough can be either frontal or non-frontal. So all fronts occupy trough but not all troughs have fronts. (2) In geomorphology it refers to a valley over deepened by glacial erosion.

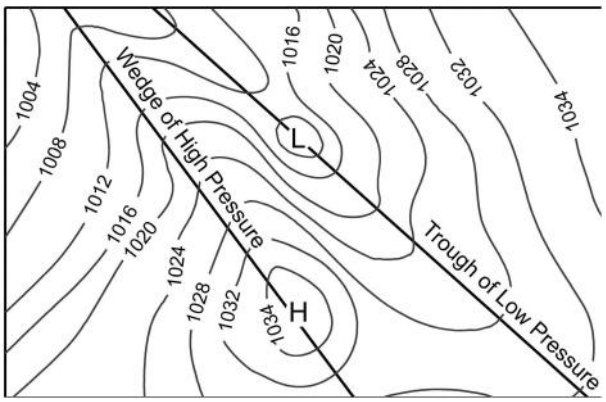

Trough

द्रोणी : (1) वायुमंडलीय विज्ञान में इसका अभिप्राय निम्न दाब के तंत्र से है जिसकी विशेषता चौड़ाई की अपेक्षा अधिक लंबाई है। द्रोणी वाताग्री अथवा अवाताग्री हो सकती है। अत: सभी वाताग्र द्रोणियों में होते हैं किन्तु सभी द्रोणियों में वाताग्र नहीं होते। (2) भूआकृतिक विज्ञान में इसका अभिप्राय उस घाटी से है जो हिम अपरदन के कारण अधिक गहरी हो जाती है।

نشیب بار: (1) کرۂ ہوائی علوم میں اس کا مطلب کم دباؤ کا وہ نظام ہے جس کی خصوصیت چوڑائی کے مقابلے میں بہت زیادہ لمبائی ہے۔نشیب بار محاذی یا غیر محاذی ہوسکتے ہیں۔اس لیے تمام محاذ نشیب بار گھیرتے ہیں لیکن تمام نشیب باروں کے محاذ نہیں ہوتے۔ (2) علم ارضیات میں اس کا مطلب ایسی وادی ہے جو گلیشیائی کٹاؤ سے بہت زیادہ گہری ہوگئی ہو۔

truck farming: Growing of vegetables close to urban centers to meet the daily requirements of the people in these centers. It is governed by the distance a truck can cover overnight between the farm and the market.

ٹرک کاشت: شہری مراکز کے قریب سبزیاں اگانا تاکہ ان مراکز کے باشندوں کی روزمرہ ضروریات پوری کی جاسکیں۔اس کا فیصلہ اس دوری سے کیا جاتا ہے جو ایک ٹرک رات بھر میں فارم سے بازار تک طے کرتا ہے۔

tsunami: A sea wave of great height and speed caused by submarine earthquake or volcanic eruption. In the open sea, its height may be a metre or so, but it can attain considerable height (over 15 metres) in shallow coastal water and where it breaks. These waves may travel thousands of kilometers and cause immense destruction especially along low lying coasts. It is a Japanese term.

सुनामी : अत्यधिक ऊँचाई एवं वेग वाली समुद्री तरंग जो अंत: समुद्री भूकंप अथवा ज्वालामुखी के कारण उत्पन्न होती है। खुले समुद्र में इनकी ऊँचाई एक मीटर के आस-पास होती है किंतु छिछले तटीय जल में और जहाँ यह टूटती है, वहाँ बहुत ऊँचाई (15 मीटर से ऊपर) प्राप्त कर सकती है। यह तरंगें हज़ारों कि.मी. की यात्रा कर सकती हैं एवं विशेषतया निम्नस्थ तटों में अत्यधिक विनाश करती हैं। यह एक जापानी शब्द है।

سُنامی: زیرِ سمندر زلزلہ یا آتش فشاں پھٹنے کی وجہ سے کافی اونچی اور تیز رفتار سمندری لہر۔کھلے سمندر میں اس کی اونچائی ایک میٹر یا اس سے زیادہ ہوسکتی ہے لیکن چھچلے ساحلی سمندر میں جہاں یہ پھٹتا ہے اس کی اونچائی 15 میٹر سے زیادہ ہوسکتی ہے۔یہ لہریں ہزاروں کلومیٹر کا سفر طے کرسکتی ہیں اور بالخصوص ساحل سے لگے ہوئے نچلے حصے میں بڑی تباہی کا سبب بن سکتی ہیں۔یہ ایک جاپانی اصطلاح ہے۔

tube well: A deep bore well, lined with tube or pipe for drawing up water from the aquifer with the help of electricity.

नलकूप : एक गहरा वेध कूप जो विद्युत की सहायता से जलभर से पानी निकालने के लिए नली अथवा पाईप से आस्तरित है।

ٹیوب ویل: ٹیوب یا پائپ کے سہارے بجلی کی مدد سے زمین دوز پانی کے بڑے ذخیرے سے پانی نکالنے کے لیے گہرا بر مایا ہوا کنواں۔

tundra: An extensive treeless plains in the northern hemisphere that lies between the northern limit of tree growth i.e. taiga and the polar region with perpetual snow and ice. This region is characterised by mosses, lichens, and low woody plants along the southern margins of this zone. Here winters are severe with a

temperature of -30°C at the northern limits. The mean temperature of the warmest month is below 10°C. The growing season is brief and cool.

टुंड्रा : उत्तरी गोलार्ध में एक विस्तृत वृक्ष रहित मैदान जो वृक्ष वृद्धि की उत्तरी सीमा अर्थात् टैगा एवं चिरस्थायी हिम एवं बर्फ के ध्रुवीय क्षेत्र के बीच है। इस क्षेत्र की विशेषता इस कटिबंध की दक्षिणी सीमा में मॉस, लाइकेन एवं छोटी काष्ठीय वनस्पति है। यहाँ शीत ऋतु बहुत कठोर होती है एवं उत्तरी सीमांत में तापमान –30° सें. होता है। सबसे गर्म माह में औसत तापमान 10° सें. से कम होता है। वर्धन काल लघु एवं शीतल होता है।

ٹنڈرا: شمالی نصف کرّے میں درختوں سے خالی ایک وسیع میدان جو درختوں کے اُگنے کی شمالی حد یعنی ٹیگا اور لگاتار برف والے قطبی خطے کے درمیان پڑتا ہے۔اس خطے کی خصوصیت کائی، لائیکن اور اس کے جنوبی حاشیے کے ساتھ کم اونچائی والے چوبی پودے ہیں۔ یہاں پر سخت سردی پڑتی ہے۔شمالی حدود پر درجۂ حرارت 30°C- ہوتا ہے۔سب سے گرم مہینے کا اوسط درجۂ حرارت 10° سیلسیئس سے نیچے ہوتا ہے۔کاشت کا موسم مختصر اور ہلکا ٹھنڈا ہوتا ہے۔

typhoon: A local term used for violent tropical cyclones originating in the Northern Pacific region.

टाइफून : एक स्थानीय शब्द जिसका प्रयोग उत्तरी प्रशांत क्षेत्र में उत्पन्न होने वाले प्रचंड उष्णकटिबंधीय चक्रवात के लिए किया जाता है।

طوفان: شمالی بحرالکاہل کے خطے میں بننے والے شدید حارّی سائکلون کے لیے مستعمل ایک مقامی اصطلاح۔

Uu

ubiquitous resources: Resources that are available everywhere e.g. air.

सार्वत्रिक संसाधन : संसाधन जो सर्वत्र (सब जगह) उपलब्ध हैं, उदाहरण के लिए वायु।

دست یاب وسائل: وہ وسائل جو ہر جگہ موجود ہیں، جیسے ہوا

Ultraviolet radiation: Part of solar radiation which lies close to the blue end of electromagnetic spectrum. It is invisible to the naked eyes . Most of it is absorbed by ozone layer in the atmosphere and only small portion of this radiation reaches the Earth's surface .

पराबैंगनी विकिरण : सौर विकिरण का अंश जो विद्युत चुम्बकीय स्पेक्ट्रम के नीले सिरे के निकट होता है। यह नग्न आँखों से दिखाई नहीं देता है। इसका अधिकांश भाग वायुमंडल में ओज़ोन परत द्वारा अवशोषित कर लिया जाता है एवं इस विकिरण का केवल छोटा अंश ही भूपृष्ठ पर पहुँच पाता है।

بالا بنفشئی اشعاع: شمسی شعاع ریزی کا وہ حصّہ جو برق مقناطیسی طیف کے نیلے سرے کے قریب ہوتا ہے۔ یہ کھلی آنکھوں سے نظر نہیں آتا۔ اس کا زیادہ تر حصہ کرۂ ہوا کے اوزون پرت میں جذب ہو جاتا ہے اور اس کا معمولی حصہ ہی سطحِ زمین تک پہنچتا ہے۔

under cutting: The erosive action of flowing water such as river and waves at the base of a cliff.

अध: कर्तन : प्रवाही जल जैसे नदी एवं तरंगों द्वारा भृगु के आधार पर अपरदनकारी क्रिया।

زیریں کٹاؤ: کسی ٹیلے کی تلی پر بہتے پانی جیسے ندی یا موجوں کے ذریعے کٹاؤ کا عمل۔

underflow: Flow of ground water parallel to and below a river channel.

अध: प्रवाह : नदी वाहिका (प्रणाल) के नीचे एवं उसके समांतर भौम जल का प्रवाह।

زیریں بہاؤ: آب گزر کے متوازی اور اس کے نیچے زیرِ زمین پانی کا بہاؤ۔

universe: The vast and infinite space with a huge system of millions of galaxies.

विश्व (ब्रह्माण्ड): विस्तृत एवं अनंत अंतरिक्ष, जिसमें दस लाख से अधिक आकाशगंगाओं का बृहत समूह है।

کائنات: کروڑوں کہکشاؤں کے عظیم نظام والا ایک وسیع اور غیر متناہی خلا۔

urbanisation: The process of change in settlement reflected through (i) increasing concentration of population due to migration, (ii) increase in number of workforce engaged in non-primary activities, (iii) the adoption of urban ways of life and behaviour by the inhabitants and (iv) increase in the number of urban centres.

नगरीकरण : बस्ती में बदलाव की प्रक्रिया प्रतिबिंबित होती है- (i) प्रवास के कारण बढ़ती जनसंख्या के संकेन्द्रण के कारण, (ii) अप्राथमिक क्रियाओं में लगे हुए श्रमबल की संख्या में वृद्धि, (iii) निवासियों द्वारा शहरी जीवन पद्धति एवं आचरण को अपनाना, (iv) शहरी केंद्रों की संख्या में वृद्धि।

شہری توسیع: بستی میں تبدیلی درج ذیل عمل سے منعکس ہوتی ہے۔ (i) تبدیلیِ سکونت کی وجہ سے آبادی کے ارتکاز میں اضافہ، (ii) غیر ابتدائی سرگرمیوں میں مشغول افرادی قوت میں اضافہ، (iii) باشندوں کا شہری طرزِ زندگی اور رویّوں کا اختیار کرنا اور (iv) شہری مراکز کی تعداد میں اضافہ۔

Urban settlement: Settlements in urban area.

नगरीय बस्ती : नगर क्षेत्र में बस्तियाँ।

شہری بستیاں: شہری علاقوں کی بستیاں۔

U-shaped valley: A flat bottom steep sided valley that has been deepened and widened by glacial erosion . The shape of the valley resembles the letter 'U'.

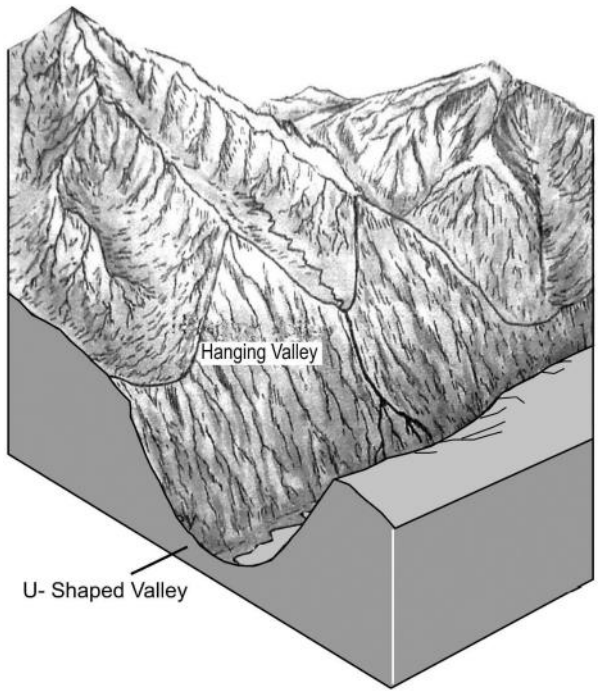

U-shaped Valley

U-आकार घाटी : एक सपाट तल, अतिप्रवण पार्श्वी घाटी जो हिमनदीय अपरदन के कारण गहरी और चौड़ी हो गई है। घाटी का आकार अंग्रेज़ी अक्षर 'U' की भाँति दिखाई देता है।

U۔شکل کی وادی: چپٹی کھڑے کناروں والی وادی جو گلیشیائی کٹاؤ کے ذریعے چوڑی اور گہری ہو جاتی ہے۔ اس وادی کی شکل انگریزی حرف 'U' سے مماثلت رکھتی ہے۔

Vv

valley: A geographical feature linear depression with steep slopes down towards a lake, sea or lowland.

घाटी : रैखिक अवनमन (गर्त) वाली एक भौगोलिक आकृति, जिसके खड़े ढाल झील, समुद्र अथवा निम्न भूमि की ओर हैं।

وادی: کھڑی ڈھلانوں والی لمبی نشیب کی جغرافیائی شکل جس کی ڈھلان جھیل، سمندر یا نشیبی زمین کی طرف ہوتی ہے۔

variable: An attribute of people , place or phenomenon which varies over time and space e.g. population density, slope etc.

परिवर्ती/ चर : लोग, स्थान अथवा परिघटना की विशेषता जो समय एवं स्थान के साथ परिवर्तित होती है। उदाहरणतया जनसंख्या घनत्व, ढाल इत्यादि।

متغیرہ: افراد، مقام یا کسی مظہر کی خصوصیت جو وقت اور جگہ کے اعتبار سے بدلتی رہتی ہے، مثلاً آبادی کی کثافت، ڈھلان وغیرہ۔

veldts (velds): An Afrikan name for open temperate grasslands in South Africa, which is similar to Steppes and Prairies.

वेल्ड : दक्षिण अफ्रीका में खुले शीतोष्ण घासस्थल के लिए, एक अफ्रीकी नाम, जो स्टेपी एवं प्रेअरी के समान है।

ویلڈ: جنوبی افریقہ میں واقع معتدلہ گھاس کے کھلے میدانوں کے لیے ایک افریقی نام جو اسٹیپی اور پریری کے مشابہ ہوتا ہے۔

vent: An opening into a volcano, which is a vertical passage from the surface to the magma chamber. Volcanic eruptions take place through this opening and the erupted material thrown outside forms a cone around it.

निकास (द्वार): ज्वालामुखी के अंदर द्वार, जो धरातल से मैग्मा कक्ष तक एक ऊर्ध्वाधर मार्ग है। ज्वालामुखी उद्गार इसी द्वार से होता है एवं बाहर फेंकी गई उद्गीर्ण सामग्री इसके चारों ओर एक शंकु बना लेती है।

کھڑکی: آتش فشاں کے اندر ایک سوراخ جو اس کی سطح سے آتش فشانی غرفہ تک ایک عمودی راستہ ہوتا ہے۔ آتش فشاں کے پھٹنے کا عمل اسی سوراخ سے ہوتا ہے اور فشاری مادّے اسی سوراخ سے باہر نکل کر اس کے چاروں طرف قیف نما شکل بناتے ہیں۔

viscous: A thick fluid or semi molten state of any material with a high melting point.

श्यान : एक प्रगाढ़ तरल अथवा अर्ध पिघली अवस्था में कोई भी पदार्थ जिसका गलनांक उच्च है।

لزوجیت: اونچے نقطۂ گداخت والے کسی مادّے کی موٹی سیال یا نیم پگھلی حالت۔

viticulture: Cultivation of grapes on a commercial scale.

द्राक्षा कृषि/अंगूरोत्पादन : व्यापारिक स्तर पर अंगूरों की कृषि।

انگور کی باغ بانی: تجارتی پیمانے پر انگور کی کاشت کاری۔

volcanic island: Islands of volcanic origin e.g. Barren islands in Andamans.

ज्वालामुखी द्वीप : ज्वालामुखीय मूल के द्वीप। जैसे- अंडमान में बैरन द्वीप।

آتش فشانی جزیرہ: آتش فشاں کے ذریعے بنا ہوا جزیرہ۔ مثلاً انڈمان کے بیرن جزیرے۔

volcanic rock: Igneous rock formed from cooling and solidification of magma on the surface of the earth that has poured out from a volcano.

ज्वालामुखी शैल : आग्नेय शैल जो पृथ्वी की सतह पर, ज्वालामुखी से बाहर निकले मैग्मा के शीतलन एवं जमने से बनी है।

آتش فشانی چٹان: سطحِ زمین پر آتش فشاں سے باہر نکلے ہوئے میگما کے ٹھنڈا اور ٹھوس ہونے کے عمل سے بننے والی چٹان۔

volcano: An opening into the Earth's crust, which ejects molten lava, gases, steam and pyroclastic material periodically. Depending on the nature of eruption and material ejected a volcano may be formed in the shape of a cone or a dome.

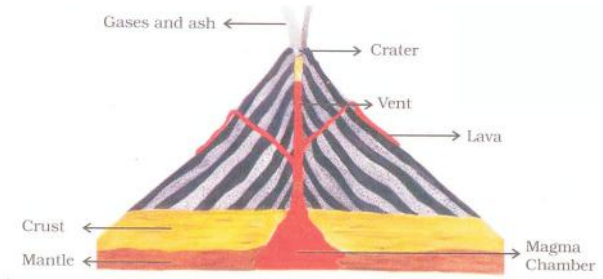

Volcano

ज्वालामुखी : भूपर्पटी के अंदर एक छिद्र जो पिघला लावा, गैसें, भाप एवं ज्वलखंडाश्मी सामग्री समय-समय पर बाहर फेंकता है। उद्भेदन की प्रकृति एवं बाहर फेंकी गई सामग्री के अनुसार ज्वालामुखी की रचना शंकु अथवा गुंबद के आकार में हो सकती है।

آتش فشاں: قشرِارض کا ایک سوراخ جس سے وقتاً فوقتاً پگھلا لاوا، گیس، بھاپ اور پائروکلاسٹک مادے نکلتے رہتے ہیں۔ فشار اور نکلنے والے مادوں کی نوعیت پر مبنی آتش فشاں کی شکل مخروطی یا گنبد نما ہو سکتی ہے۔

V shaped valley: A valley formed by downward cutting action of the river, usually in the upper course of the river. It resembles the letter 'V'.

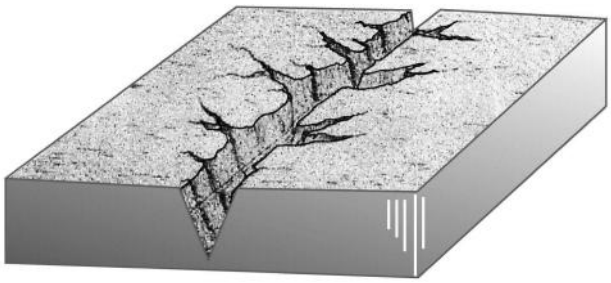

V shaped valley

V आकार की घाटी : घाटी जिसका निर्माण, सामान्यतया नदी के ऊपरी मार्ग में, नदी की अधोमुखी कर्तन क्रिया से होता है। यह अंग्रेजी के अक्षर 'V' के सदृश होती है।

V شکل کی وادی: عام طور پر ندی کے اوپری مرحلے میں ندی کے ذریعے نچلی تہہ کے کٹاؤ کی وجہ سے بنی وادی۔ یہ انگریزی حرف V کے مشابہ ہوتی ہے۔

Ww

warebandi system: A local name for a system of equitable distribution of water in the command area of canal irrigation in India.

वारबंदी प्रथा : भारत में नहर सिंचाई के कमान क्षेत्र में न्यायोचित जल वितरण की प्रथा के लिए एक स्थानीय नाम।

آب بندی نظام: ہندوستان میں نہری سینچائی کے کمانڈ علاقے میں پانی کی مساوی تقسیم کے نظام کے لیے ایک مقامی اصطلاح

warm front: The boundary between an advancing mass of warm air where it is overriding and rising above a mass of colder air and finally overtaking it (See also front)

उष्ण वाताग्र : प्रगामी कोष्ण वायु समूह एवं ठंडी वायु समूह के बीच की सीमा जहाँ कोष्ण वायु, ठंडी वायु के ऊपर अभिभावी होकर (चढ़कर) उठ रही है और अंततः उससे आगे निकल रही है (देखें वाताग्र)।

گرم محاذ: آگے بڑھتے ہوائی تودے اور ٹھنڈے ہوائی تودے کے درمیان حد بندی جہاں وہ نسبتاً ٹھنڈے ہوائی تودے پر حاوی ہوتے اور آگے بڑھتے ہوئے بالآخر اس پر چڑھ جاتے ہیں۔(مزید دیکھیں ہوائی محاذ)

water cycle: See hydrological cycle.

जल चक्र : देखें जलीय चक्र।

آبی دور: دیکھیے آبیاتی دورانہ

water divide: Part of higher ground which acts as a divide separating two adjoining drainage basins or river systems.

जल विभाजक : उच्चतर स्थल का भाग जो निकटवर्ती अपवाह द्रोणियों अथवा नदी तंत्रों को पृथक करके विभाजक का कार्य करता है।

فاصلِ آب: بلند زمین کا وہ حصّہ جو دو متصل پن نکاسی طاسوں یا ندی کے نظاموں کو الگ کرنے کا کام کرتا ہے۔

waterfall: A vertical or near vertical fall of water in the course of a river at a point where the river course is interrupted by a marked break in gradient e.g. at the edge of a plateau, at the junction of a hanging valley, along a fault scrap or at resistant rock bands e.g. Niagara falls, and Jog falls.

जलप्रपात: नदी के मार्ग में ऊर्ध्वाधर अथवा लगभग ऊर्ध्वाधर जल का गिरना, उस बिंदु पर जहाँ नदी का मार्ग प्रवणता में उल्लेखनीय विच्छेद के कारण बाधित हो जाता है, उदाहरणतया, पठार के किनारे पर, निलंबी घाटी की संधि पर, भ्रंश कगार के साथ अथवा प्रतिरोधी शैल पट्टियों पर। उदाहरण के लिए नियाग्रा जलप्रपात, जोग जलप्रपात।

آبشار: ندی کی گزرگاہ میں ایسے نقطے پر عمودی یا تقریباً عمودی طور پر پانی کا گرنا جہاں شرحِ ڈھلان میں کسی نمایاں توقف کی وجہ سے ندی کی گزرگاہ میں خلل پڑ جاتا ہے، جیسے پٹھار کے کنارے پر، لٹکتی گھاٹی کے ملاپ پر، کسی شگافی کگار کے ساتھ یا مزاحمتی چٹانی پٹیوں پر، مثلاً نیاگرا آبشار، جوگ آبشار

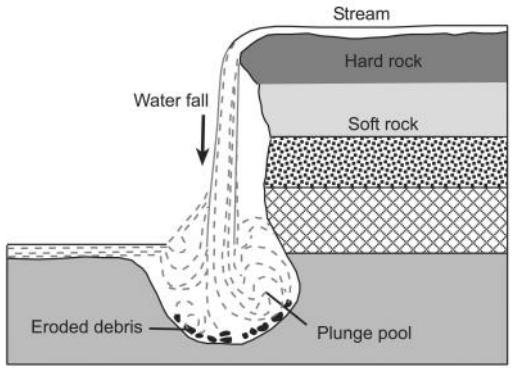

Waterfall

water pollution: The deterioration in the quality of water due to presence of organic and inorganic substances beyond permissible limit.

जल प्रदूषण : अनुमेय (उचित) सीमा के पार जैव एवं अजैव पदार्थों की उपस्थिति के कारण जल की गुणता में अवनति।

آبی آلودگی: منظور شدہ حد سے زیادہ نامیاتی اور غیر نامیاتی مادوں کی وجہ سے پانی کے معیار میں تنزلی

watershed: In U.K., the term is used synonymously as a water divide. Watersheds are demarcated by water divides. It is a geographical unit in which water is drained out through a common outlet.

जल संभर : यूनाइटेड किंगडम में इस शब्द का प्रयोग जल विभाजक के पर्याय के रूप में होता है। जल संभर जल विभाजकों द्वारा निर्धारित होते हैं। यह एक भौगोलिक इकाई है जहाँ से जल एक ही निकास से अपवाहित होता है।

مقسّم آب: برطانیہ میں اس اصطلاح کا استعمال فاصلِ آب کے مترادف کے طور پر کیا جاتا ہے۔ مقسّم آب کی حد بندی آبی فاصلوں سے کی جاتی ہے۔ یہ ایک جغرافیائی اکائی ہے جس میں پانی کا نکاس ایک عام نالی سے ہوتا ہے۔

water table: The upper level of the zone of groundwater saturation in rocks .

भौम जलस्तर : शैलों में भौम जल संतृप्ति मंडल का ऊपरी स्तर।

سطحِ آب: چٹانوں میں زمین دوز پانی کی سیری کے منطقے کی اوپری سطح۔

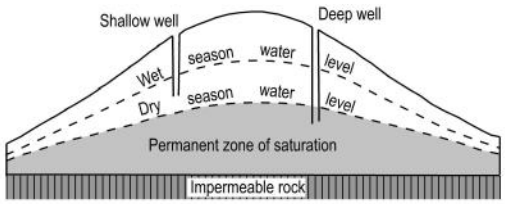

Fig. A

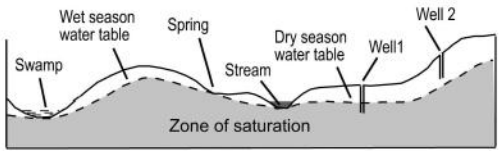

Water Table

water vapour: Water in the form of gas (non-visible state of moisture) present in the atmosphere.

जल वाष्प : वायुमंडल में उपस्थित गैस (अदृश्य अवस्था में नमी) के रूप में जल।

آبی بخارات: کرۂ ہوا میں موجود گیس کی شکل میں پانی (نمی کی غیر مرئی حالت)۔

waves (water): An oscillatory movement (alternating rise and fall) of water surface, which is generated by the wind's presence on the water surface. Waves are characterised by crest and trough and the distance between two crest is known as wavelength.

तरंगें (जल): जल पृष्ठ की दोलन गति (बारी-बारी से उत्थान और पतन) जो जलपृष्ठ पर पवन की उपस्थिति से उत्पन्न होती है। तरंगों की विशेषता शीर्ष एवं द्रोणिका है तथा दो द्रोणिकाओं/शीर्षों के बीच की दूरी को तरंग दैर्ध्य कहते हैं।

لہریں (پانی): سطحِ آب کی ارتعاشی حرکت (متواتر اٹھنا اور گرنا) جو سطحِ آب پر ہوا کی موجودگی (چلنے) سے پیدا ہوتی ہے۔ کلغی اور نشیب بار لہروں کی خصوصیات ہیں اور دو کلغیوں کے بیچ کی دوری کو طولِ موج کہتے ہیں۔

weather: The atmospheric condition at a specific time and at a particular place with regard to all the atmospheric elements i.e. pressure, temperature, wind speed, cloudiness, humidity and rainfall.

मौसम : सभी वायुमंडलीय तत्वों अर्थात् दाब, तापमान, पवन वेग, मेघमयता, आर्द्रता एवं वर्षा को ध्यान में रखते हुए किसी विशिष्ट समय एवं विशिष्ट स्थान पर वायुमंडलीय दशा।

موسم: کرۂ باد کے مجموعی عناصر یعنی دباؤ، درجۂ حرارت، ہوا کی رفتار، بدلی، رطوبت اور بارش کے حوالے سے کسی مخصوص وقت اور مقام پر آب و ہوائی حالات۔

weathering: The breakdown and/or decay of rocks on or near the surface of the Earth giving rise to degraded material in situ. Weathering is of mainly three types – chemical , mechanical, biological .

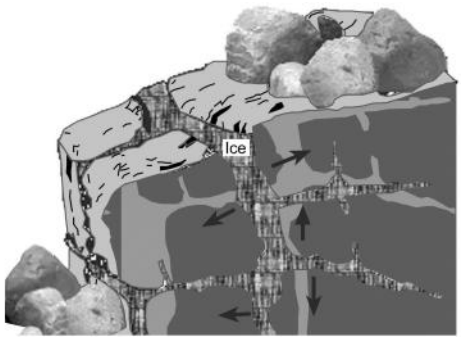

Weathering

अपक्षय : पृथ्वी की सतह पर अथवा उसके निकट शैलों का भंजन एवं/अथवा क्षय, जिसके कारण स्वस्थाने (उसी स्थान पर) निम्नीकृत सामग्री की वृद्धि होती है। अपक्षय मुख्यत: तीन प्रकार का होता है- रासायनिक, यांत्रिक(भौतिक) एवं जैविक।

فرسودگی: سطحِ زمین پر یا اس کے پاس چٹانوں کا ٹوٹنا اور بکھرنا یا گلنا جس سے چھوٹے چھوٹے مادے اپنی مقررہ جگہ پر رہ جاتے ہیں۔ فرسودگی کی خاص طور پر تین قسمیں ہیں: کیمیاوی، میکانیکی اور حیاتیاتی۔

weather map: A map showing weather conditions including all elements like temperature, pressure, humidity, wind speed and direction, cloud cover , etc. at a given time over a large area. It helps in observing the changes and forecast the weather conditions based on the same.

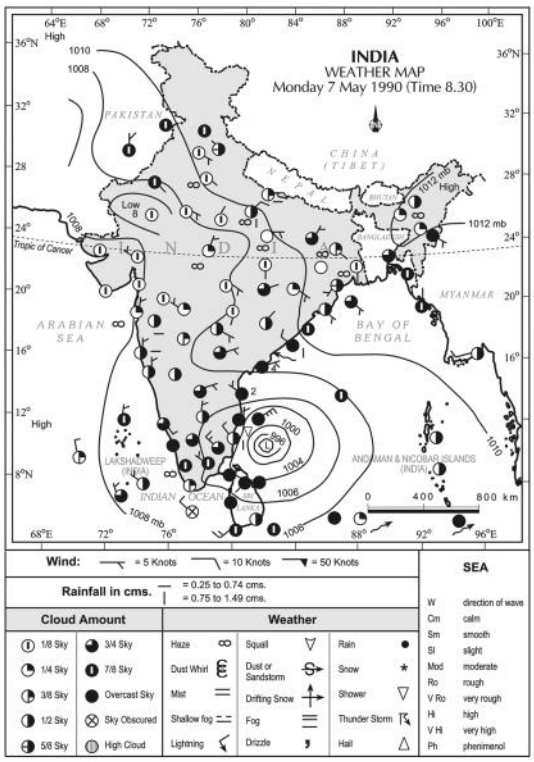

Weather map

मौसम मानचित्र : मानचित्र जो मौसमी दशाओं को दर्शाता है,यह किसी निश्चित समय पर, एक बृहत क्षेत्र में मौसम के सभी तत्वों, जैसे- तापमान, दाब, आर्द्रता, पवन वेग एवं दिशा, मेघावरण इत्यादि को सम्मिलित रूप से प्रदर्शित करता है। यह परिवर्तन का अवलोकन करके और मौसम की दशा के आधार पर पूर्वानुमान लगाने में सहायता करता है।

موسمی نقشہ: کسی خاص وقت میں ایک بڑے علاقے کے موسمی حالات ظاہر کرنے والا نقشہ جس میں تمام موسمی عناصر مثلاً درجۂ حرارت، دباؤ، رطوبت، ہوا کی رفتار اور سمت، بادلوں سے ڈھکا حصہ وغیرہ شامل ہوتے ہیں۔ اسی بنیاد پر یہ تبدیلی کا مشاہدہ کرنے اور موسم کی پیشین گوئی میں معاون ہوتا ہے۔

westerlies: Winds generally blowing between latitude 40° and 70° N and S of the Equator. These winds blow from the sub-tropical high pressure zone to low pressure zone of the temperate latitudes. These winds blow in the same direction throughout the year, which is from SW in N hemisphere and NW in S hemisphere.

पछुआ पवनें : पवनें जो सामान्यतया विषुवत वृत्त के 40° और 70° उत्तर एवं दक्षिण अक्षांश में बहती हैं। यह पवनें उपोष्ण उच्च दाब क्षेत्र से शीतोष्ण निम्न दाब क्षेत्र की ओर बहती हैं। यह पवनें सम्पूर्ण वर्ष एक ही दिशा में बहती हैं। इनकी दिशा उत्तरी गोलार्ध में दक्षिण पश्चिम एवं दक्षिणी गोलार्ध में उत्तर पश्चिम है।

مغربی ہوائیں: عموماً خطِ استوا کے 40° اور 70° شمال اور جنوب عرض البلدوں کے درمیان چلنے والی ہوائیں۔ یہ ہوائیں نیم حارّی اونچے دباؤ والے منطقے سے معتدلہ عرض البلدوں کے کم دباؤ والے منطقے کی طرف سال بھر ایک ہی سمت میں چلتی ہیں۔ یعنی یہ شمالی نصف کرّے میں جنوب مغرب سے اور جنوبی نصف کرّے میں شمال مغرب سے چلتی ہیں۔

wildlife: Animals and birds found in their natural habitat such as forests, swamps and water body etc.

वन्यप्राणी: प्राणी एवं पक्षी जो अपने प्राकृतिक आवास, जैसे- वन, अनूप(दलदली क्षेत्र), जलाशय इत्यादि में पाए जाते हैं।

جنگلاتی زندگی: جانور اور پرندے جو اپنے قدرتی مسکن ،مثلاً جنگل، دلدل اور آب گیروں وغیرہ میں پائے جاتے ہیں۔

wind: The horizontal movement of air from high-pressure area to low pressure areas.

पवन : वायु की उच्च दाब क्षेत्र से निम्न दाब क्षेत्र की ओर क्षैतिज गति।

باد: اونچے دباؤ والے علاقوں سے کم دباؤ والے علاقوں کی طرف ہوا کی افقی حرکت۔

wind energy: Power generated by harnessing the wind power, which is a renewable and clear source of energy. High-speed winds rotate the wind mill, which is connected to a generator to produce electricity.

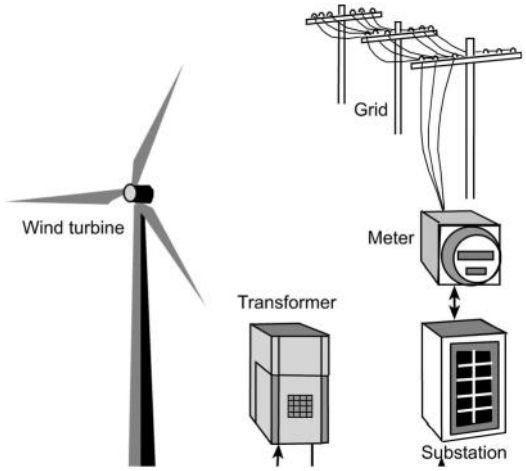

Wind energy

पवन ऊर्जा : ऊर्जा जो पवन शक्ति का उपयोग करने से जनित होती है। यह नवीकरण योग्य एवं स्वच्छ शक्ति का स्रोत है। विद्युत का उत्पादन करने के लिए उच्च वेगी पवनें, पवन चक्की का घूर्णन करती है जो जनित्र(जनरेटर) से जुड़ी होती है।

بادی توانائی: ہوا کی طاقت کو، جو توانائی کا قابلِ تجدید اور واضح ذریعہ ہے، جمع کر کے توانائی پیدا کرنا۔ بجلی پیدا کرنے کے لیے تیز رفتار ہوائیں پون چکی کو گھماتی ہیں جو جنریٹر سے منسلک ہوتی ہے۔

wind erosion: Mechanical removal of rock and soil particles from the land surface by action of wind. It depends on the properties of surface materials and the nature of wind movement.

वातीय अपरदन : पवन की क्रिया द्वारा भूपृष्ठ से शैल एवं मृदा कणों का यांत्रिक स्थानांतरण। यह सतही पदार्थों के गुणधर्मों एवं पवन गति की प्रकृति पर निर्भर करता है।

ہوا کا کٹاؤ: سطحِ زمین سے چٹان اور مٹی کے ذرات کا ہوا کے عمل سے میکانکی طور پر ہٹایا جانا۔ یہ کٹاؤ سطح پر موجود مادوں کی خصوصیت اور ہوا کی حرکت کی نوعیت پر مبنی ہوتا ہے۔

wind vane: A device which indicates wind direction by means of a pivoted horizontal arm that rotates freely on a vertical spindle.

वात-दिग्दर्शी : यंत्र जो पवन की दिशा दर्शाता है। इस यंत्र की धुरीय क्षैतिज भुजा जो ऊर्ध्वाधर तकुए पर स्वतंत्रता से घूर्णन करती है, दिशा दर्शाती है।

بادنما: ہوا کی سمت بتانے والا ایک آلہ جس کے افقی بازو عمودی چرخی پر آزادانہ گھومتے رہتے ہیں۔

Wind Vane

winter solstice: The position of the Earth during its revolution around the Sun on 22nd December, when the Sun is vertically above the Tropic of Capricorn i.e. 23°30′ S and the South Pole is tilted towards the Sun (See also summer solstice).

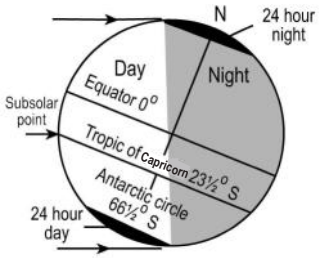

Winter Solstice

दक्षिण अयनांत : सूर्य के चारों ओर परिक्रमण करते हुए 22 दिसम्बर को पृथ्वी की स्थिति, जब सूर्य ऊर्ध्वाधर मकर रेखा के ऊपर होता है, अर्थात् 23°30' दक्षिण पर एवं दक्षिण ध्रुव सूर्य की ओर नत होता है (देखें उत्तर अयनांत)।

راس الجدی: سورج کے چاروں طرف گردش کرتے ہوئے 22، دسمبر کو زمین کی حالت جب سورج خطِ سرطان یعنی 23°30′ جنوبی عرض البلد پر سیدھا چمکتا ہے اور قطب جنوبی سورج کی طرف جھکا ہوتا ہے (مزید دیکھیں راس السرطان)۔

windward: The side of a hill or mountain exposed to the direction from which the wind flows.

पवनाभिमुख : पहाड़ी अथवा पर्वत का वह पक्ष जो उस दिशा में अभिदर्शित है, जहाँ से पवन प्रवाहित होती है।

ہوارخ: کسی پہاڑ یا پہاڑی کا رخ جو اس سمت میں کھلا ہوتا ہے جدھر سے ہوا چلتی ہے۔

Xx-Zz

xerophytes: Plants which are able to survive in dry-regions by making suitable adaptation in their stems and leaves e.g. development of hard, glossy leaves, growth of thick bark and substitution of spines or thorns for leaves e.g. cactus.

Xerophytes

मरुद्भिद् : पौधे जो शुष्क प्रदेशों में अपनी पत्तियों और तने का उचित अनुकूलन करके जीवित रह जाते हैं, उदाहरण के लिए कठोर, चमकदार पत्तियों का परिवर्धन, मोटी शाल की वृद्धि तथा पत्तियों के स्थान पर शूल अथवा काँटें। जैसे- कैक्टस।

یابس نباتات: ایسے پودے جوخشک علاقوں میں اپنے تنوں اور پتوں کے ذریعے مناسب موافقت میں خودکوزندہ رکھنے کے لائق ہوتے ہیں۔جیسے سخت،موٹی چمکیلی پتیوں کافروغ،موٹی چھال کی نشوونمااور ریڑھ یا کانٹوں کو پتیوں کے لیے متبادل بنانا۔مثلاً ناگ پھنی۔

young mountain: Fold mountains formed during the most recent phase of mountain-building e.g. the Himalayas, the Alps, the Andes and the Rockies.

तरुण पर्वत : वलित पर्वत जिनका निर्माण पर्वत रचना की अत्याधुनिक प्रावस्था में हुआ है, उदाहरण के लिए हिमालय, आल्पस, ऐंडीज़ एवं रॉकीज़।

نئے پہاڑ: پہاڑ کی تعمیر کے سب سے نئے دور کے دوران بنے موڑدار پہاڑ،مثلاً ہمالیہ، آلپس،انڈیزاوررا کی پہاڑ۔

yardang: A sharp-crested linear ridge which varies in size from a few metres to 1 km. in length. It is aligned in the direction of the prevailing winds.

यारडंग : तीक्ष्ण किरीटी रैखिक कटक जिसका आकार लंबाई में कुछ मीटर से एक कि.मी. तक होता है। यह सनातन पवनों की दिशा की सीध में होता है।

یاردانگ: کھڑی کلغی سطری ستیغ جس کا سائز چند میٹر سے لے کر ایک کلومیٹر تک طویل ہوتا ہے۔یہ غالب ہواؤں کی سمت کے سیدھ میں ہوتا ہے۔

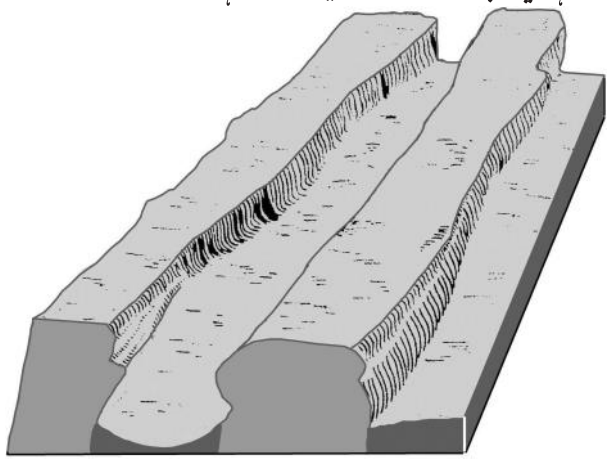

Yardang

zamindari: An Urdu term used in India to describe a system of land tenure in which an estate owner (zamindar) was empowered to collect revenue from the peasants. This practice was abolished after independence.

ज़मींदारी : एक उर्दू शब्द जिसका प्रयोग भारत में पट्टेदारी (काश्तकारी) पद्धति का वर्णन करने के लिए किया जाता है, जिसमें संपदा का स्वामी (ज़मींदार) कृषकों से राजस्व एकत्र करने के लिए अधिकृत होता था। यह प्रथा स्वतंत्रता के पश्चात समाप्त कर दी गई।

زمین داری: ہندوستان میں مستعمل ایک اردو اصطلاح جو زمینی ملکیت کے اس نظام کو ظاہر کرتی ہے جس میں زمین دار کو کسانوں سے لگان وصولی کرنے کا اختیار ہوتا ہے۔آزادی کے بعد اس نظام کو ختم کر دیا گیا۔

zooplankton: Tiny organism that live floating in shallow seas especially where cold currents upwell at the surface.

प्राणिप्लवक : लघु जीव जो छिछले समुद्र में प्लवमान करते (तैरते) रहते हैं, विशेषतया जहाँ शीत धाराएँ सतह पर उत्प्रवाह करती हैं।

چھوٹے آبی نامیات : ایسے چھوٹے نامیات جواُتھلے سمندروں میں خاص طور سے جہاں ٹھنڈے پانی کی لہریں سطح پر آتی ہیں،تیرتے رہتے ہیں۔

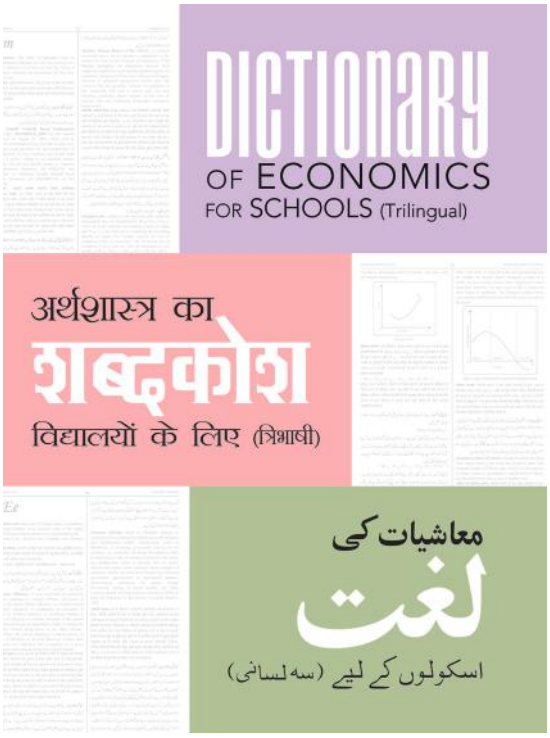

₹135.00 / pp152 / Code 11136

Economics, as an integral part of Social Sciences, is a compulsory subject in classes VI to XII. The dictionary contains detailed meanings and references for around 750 terms used in Economics textbooks of the NCERT, as well as certain other relevant and popularly used terms in Economics. Besides, the Dictionary contains diagrams, tables and mathematical expressions that provide for a better visual representation and understanding.

The Dictionary is unique, as there is no such dictionary for school students currently available, in which each term and its explanation has been given in all the three languages (English-Hindi-Urdu) together at one place. The book makes it possible for students to refer to any version of the Dictionary with which they feel comfortable and find the explanation of a word in the other language.

For further enquiries, please visit www.ncert.nic.in or contact the Business Managers at the addresses of the regional centres given on the copyright page.

11-04-2017 PM 04:16:30

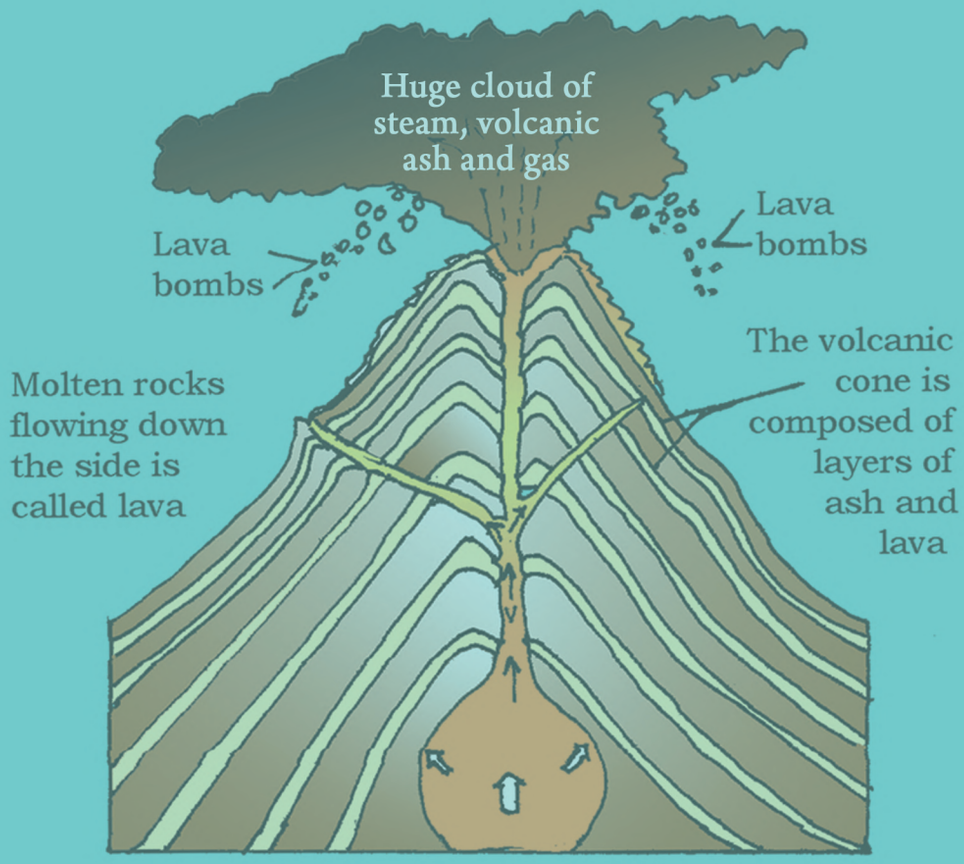

32117

विद्यया ऽमृतमश्नुते

एन सी ई आर टी
NCERT

राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

ISBN 978-93-5007-832-2

DICTIONARY OF GEOGRAPHY for SCHOOLS (Trilingual)

NCERT

DICTIONARY
OF GEOGRAPHY
for SCHOOLS (Trilingual)

भूगोल का
शब्दकोश
विद्यालयों के लिए (त्रिभाषी)

جغرافیہ کی
لغت
اسکولوں کے لیے (سہ لسانی)

विद्यया S मृतमश्नुते

एन सी ई आर टी
NCERT

राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

Prelim Page.indd 1 11-04-2017 PM 04:14:31

First Edition
April 2017 Chaitra 1939

PD 3 T SPA

© National Council of Educational Research and Training, 2017

₹ 160.00

Printed on 80 GSM paper

Published at the Publication Division by the Secretary, National Council of Educational Research and Training, Sri Aurobindo Marg, New Delhi 110 016 and printed at Shree Vrindavan Graphics (P) Ltd., E-34, Sector-7, Noida 201 301 (UP)

ISBN 978-93-5007-832-2

ALL RIGHTS RESERVED

- No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without the prior permission of the publisher.
- This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade, be lent, re-sold, hired out or otherwise disposed of without the publisher's consent, in any form of binding or cover other than that in which it is published.
- The correct price of this publication is the price printed on this page, Any revised price indicated by a rubber stamp or by a sticker or by any other means is incorrect and should be unacceptable.

OFFICES OF THE PUBLICATION DIVISION, NCERT

NCERT Campus
Sri Aurobindo Marg
New Delhi 110 016 **Phone : 011-26562708**

108, 100 Feet Road
Hosdakere Halli Extension
Banashankari III Stage
Banguluru 560 085 **Phone : 080-26725740**

Navjivan Trust Building
P.O.Navjivan
Ahmedabad 380 014 **Phone : 079-27541446**

CWC Campus
Opp. Dhankal Bus Stop
Panihati
Kolkata 700 114 **Phone : 033-25530454**

CWC Complex
Maligaon
Guwahati 781 021 **Phone : 0361-2674869**

Publication Team

Head, Publication Division	:	*M. Siraj Anwar*
Chief Editor	:	*Shveta Uppal*
Chief Business Manager	:	*Gautam Ganguly*
Chief Production Officer (Incharge)	:	*Arun Chitkara*
Editor	:	*S. Perwaiz Ahmad*
Production Assistant	:	*Prakash Veer*

Cover
Yashwant Shrivastava

Maps and Diagrams
Cartographic Designs

Foreword

The National Council of Educational Research and Training (NCERT) brings out diverse teaching-learning materials for the qualitative improvement in school education. A trilingual (English-Hindi-Urdu) Dictionary of Geography for schools developed by the Council is an effort in this direction. It has been prepared keeping in view the long standing need of young learners. It includes geographical terms and concepts, most commonly used in school textbooks published by the NCERT for Classes VI to XII, along with other relevant references for this level.

Geography is introduced for the first time in Class VI as a subject under Social Sciences and is compulsory up to the secondary stage. It is offered as an elective subject at the higher secondary stage. Quite often, students face difficulties in understanding certain geographical terms and concepts and hence are unable to form any mental image. And so, they cannot relate the learning from the textbooks with physical and human features and phenomena in their surroundings. At times, students are familiar with a term in one of the three languages (English-Hindi-Urdu), but are unable to explain the same in the language used for medium of instruction, which may be different. Hence, efforts have been made to facilitate the understanding of Geography with the help of this dictionary. Each term and its explanation has been given in all the three languages simultaneously, so that the students can refer to any version that they feel comfortable in. The dictionary has been made more palatable with the use of visuals, specially where more clarity might be required.

This dictionary, perhaps first of its kind, is an added effort to set a standard as a reference point for all engaged in the infinite process of teaching and learning in the school education system.

Suggestions from users for its improvement would be most welcome.

Hrushikesh Senapaty
Director
National Council of Educational
Research and Training

New Delhi
November 2016

Prelim Page.indd 3 11-04-2017 PM 04:14:32

Prelim Page.indd 4 11-04-2017 PM 04:14:32

Introduction

Keeping in view the requirements of young learners, the Department of Education in Social Sciences and Humanities (DESSH), now called DESS took the initiative of preparing a trilingual dictionary of Geography for schools. Reference material of this kind is beneficial as it helps children in learning on their own from sources beyond textbooks. Since, it is meant for general understanding of learners in the age group of 11 to 17 years, the entries are limited to only the most commonly used terms. It contains around 850 terms.

In compiling this dictionary, care has been taken to include geographical terms used most frequently in the NCERT Textbooks from Classes VI to XII, along with a few others which were considered relevant. Besides, illustrations have been provided, wherever certain features or phenomena could be explained better with visual representation. It should help students to comprehend various terms and concepts better with the help of illustrations and in any of the three languages, with which they feel comfortable.

The terms have been arranged as per the English alphabetical order. Hindi and Urdu terms may be located with the help of indices given at the end.

Prelim Page.indd 5 11-04-2017 PM 04:14:32

Acknowledgement

The NCERT wishes to acknowledge the invaluable contribution of the academic, technical and administrative staff members of the Council as well as the experts and teachers from universities and schools in compiling and producing this trilingual dictionary of Geography for schools.

Special thanks are due to Neeraja Rashmi, *Professor and Head*, Department of Education in Social Sciences, NCERT, New Delhi for her support.

This dictionary being perhaps the first of its kind in the country, inevitably required many helping hands and without them it would not have been possible to bring out this publication within the stipulated time.

The Council is grateful to the following Reviewers of all three languages who helped shape the dictionary. R.K. Rai, *Professor (Retd.)*, North-Eastern Hill University, Shillong; M.H. Qureshi, *Professor*; Mr. A. M. Khwaja Chair, Department of Geography, Jamia Millia Islamia, New Delhi. S.R. Jog, *Professor (Retd.)*, University of Pune, Pune; B.S. Butola, Professor, CSRD, Jawaharlal Nehru University, New Delhi. V.C. Jha, *Professor*, Visva Bharti University, Shantiniketan; S. Sreekesh, *Associate Professor*, CSRD, Jawaharlal Nehru University, New Delhi; Farhat Ehsas, *Assistant Editor*, ZHIIS, Jamia Millia Islamia, New Delhi; Punam Behari, *Associate Professor*, Miranda House,University of Delhi; Sudeshna Bhattacharya, *Associate Professor*, Miranda House, University of Delhi. B.R. Thakur, *Assistant Professor*, Himachal Pradesh University, Shimla; Ravi Kiran Madan, *Associate Professor*, Government PG Nehru College, Jhajjar; Deepawali Budhwar, *Senior Lecturer*, DIET, Gurgoan; Narender Singh Dabas, *Senior Lecturer*, SCERT, Haryana; Shahla Mujib, *Vice-Principal*, G.S.K.V. Jamia Nagar, New Delhi; Rupa Das, *PGT*, DPS, R.K. Puram, New Delhi; Indu Sharma, *PGT*, RIE, Ajmer; Bharti Malhotra, *PGT*, SKV, Janakpuri, New Delhi; Pervaiz Berqui, *PGT*, Anglo Arabic Sr. Sec. School, Delhi; Md. Ehtesham Siddique, *PGT*, Town High School, Vaishali, Bihar; Md. Jamil Asghar, *Assistant Teacher*, Baldeo Inter College, Patna. Hindi draft has also been read by Chandra Sadayat, *Professor (Retd.),* DEL, NCERT, New Delhi.

Thanks are due to everyone associated with this project and especially the following, who contributed in different ways.

Kumar Veer Dhirendra and Arif Ali *Junior Project Fellows*, DESS, NCERT, New Delhi, and Shri Munib Ahmad, *Contractual Urdu Editor*, for copy editing. Special thanks to Amjad Husain and Masihuddin for Urdu text, layout designs and final page making. Chandrakala Mohan, *Stenographer* and *typists* Rajni Gaur, Rekha, Prashant Kumar, Nagendra Bhadula, NCERT, New Delhi.

Prelim Page.indd 6 11-04-2017 PM 04:14:32

Dictionary Development Committee

Members

Aparna Pandey, *Professor*, DESS, NCERT, New Delhi.

Mohd. Moazzamuddin, *Professor*, DEL, NCERT, New Delhi.

Tannu Malik, *Associate Professor*, DESS, NCERT, New Delhi.

Translation

Hindi

- Aparna Pandey, *Professor*, DESS, NCERT, New Delhi.
- Tannu Malik, *Associate Professor;* DESS, NCERT, New Delhi.
- Savita Sinha, *Professor (Retd.)*, DESS, NCERT.

Urdu

- Muzammil Husain Quasmi, *Associate Professor*, IASE, Jamia Millia Islamia, New Delhi.
- Suhail Ahmed Farooqi, *Associate Professor*, Department of Urdu, Jamia Millia Islamia, New Delhi.

Member Coordinator

Savita Sinha, *Professor (Retd.),* DESS, NCERT.

Prelim Page.indd 7 11-04-2017 PM 04:14:32

Do You Know ?

According to the 86th Constitutional Amendment Act, 2002, free and compulsory education for all children in 6-14 year age group is now a Fundamental Right under Article 21-A of the Constitution.

EDUCATION IS NEITHER A PRIVILEGE NOR FAVOUR BUT A BASIC HUMAN RIGHT TO WHICH ALL GIRLS AND WOMEN ARE ENTITLED

Give Girls Their Chance !

Prelim Page.indd 8 11-04-2017 PM 04:14:34